

ISSN 0013-2993

ГОДИНА / YEAR
LXIII
КНИЖКА / BOOK
5 • 2018

Икономическа мисъл Economic Thought

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
ECONOMIC RESEARCH INSTITUTE

СЪДЪРЖАНИЕ

CONTENTS

Камен Каменов	Управленска устойчивост чрез контролирано връщане назад.....	3
Kamen Kamenov	Governing sustainability through controlled going back.....	20
Юлия Даншина, Игор Бритченко	Същност, принципи и инструменти на електронната демокрация.....	35
Yulya Danshina, Igor Britchenko	The essence of electronic democracy, its principles and instrumentarium.....	55
Николай Гълъбов	Роля и развитие на общественния сектор в областта на транспортната инфраструктура на България (1879-1947 г.)....	73
Nikolay Galabov	The role and development of the public sector in the field of Bulgaria's transport infrastructure (1879-1947)	
Мария Панова	Глобални аспекти на хипотезата за двойния дефицит.....	99
Maria Panova	Global aspects of the twin deficit hypothesis	
КОМЕНТАРИ / COMMENTS		
Росица Чобанова, Щерьо Ножаров	Икономически проблеми и решения в научните конференции в България.....	117
Rossitsa Chobanova, Shteryo Nozharov	Economic problems and solutions from the scientific conferences in Bulgaria.....	134
ОТЗИВИ / REFERENCES		
Емил Панушев	Предизвикателствата на европейската интеграция на България.....	150
Emil Panusheff	The challenges of European integration of Bulgaria	
Росица Рангелова	Европейското дружество – ефективен инструмент за трансгранично сближаване.....	152
Rossitsa Rangelova	The European company – an efficient instrument of cross-border cohesion	

EDITORIAL BOARD

Prof. LIUDMIL PETKOV, Dr. Ec. Scs. - Editor-in-chief (Economic Research Institute at BAS), **Prof. STATTY STATTEV, Dr. Ec. Scs.** - Deputy Editor-in-chief (University of National and World Economy), **Prof. VALENTIN GOEV, PhD** (University of National and World Economy), **Prof. VESSELIN MINTCHEV, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. GANCHO GANCHEV, PhD** (South-West University "Neofit Rilski"), **Prof. GARABED MINASSIAN, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. DARINA RUSCHEVA, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. ZOYA MLADENOVA, PhD** (University of Economics - Varna), **Prof. YORDAN HRISTOSKOV, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. JOSIF ILIEV, Dr. Ec. Scs.** (University of National and World Economy), **Prof. KAMEN KAMENOV, Dr. Ec. Scs.** (Academy of Economics "D. A. Tzenov" - Svishtov), **Prof. POBEDA LOUKANOVA, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. ROSSITSA RANGELOVA, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. ROSSITSA CHOBANOVA, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. RUMEN BRUSARSKI, PhD** (University of National and World Economy), **Assoc. Prof. TSVETAN KOTSEV, PhD** (European Higher School of Economics and Management - Plovdiv)

EDITORIAL COUNCIL

Prof. ANTONIO SÁNCHEZ ANDRÉS, PhD (Universidad de Valencia), **Prof. BORISLAV BORISOV, PhD** (University of National and World Economy), **Acad. Prof. VALERIY M. GEETS, Dr. Ec. Scs.** (Institut po ekonomika i prognozirane pri NANU - Ukraina), **Prof. VENIAMIN N. LIVCHITS, Dr. Ec. Scs.** (Institute for Systems Analysis - Russian Academy of Sciences), **Prof. JACQUES VILROKX, PhD** (Free University of Brussels), **Prof. YORGOS RIZOPOULOS, PhD** (Université Paris 7 Diderot), **Prof. ILIA BALABANOV, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. Dr. LUCIAN-LIVIU ALBU** (Institute for Economic Forecasting - Bucharest), **Prof. LIUBEN KIREV, PhD** (Academy of Economics "D.A. Tzenov" - Svishtov), **Prof. MARIANA MIHAILOVA, PhD** (European Higher School of Economics and Management - Plovdiv), **Prof. Dr. MIRJANA RADOVIC-MARKOVIC** (Institute of Economic Sciences - Belgrade), **Prof. PLAMEN ILIEV, PhD** (University of Economics - Varna), **Assoc. Prof. TEODOR SEDLARSKI, PhD** (Sofia University "St. Kl. Ohridski"), **Prof. FUSAO ITO, PhD** (Tohoku University - Sendai, Japan), **Prof. YURY YAKUTIN, Dr. Ec. Scs.** (Gosudarstvennyy Universitet Upravleniya - Moscow)

Editor-in-charge **HRISTO ANGELOV**, Editor **NOEMZAR MARINOVA**, Editor in English **KALIOPA GORCHEVA**

Address of the editorial office: Sofia 1040, 3, Aksakov Street

Tel. (02) 810-40-37; Fax 988-21-08

http://www.iki.bas.bg; E-mail: econth@iki.bas.bg; ineco@iki.bas.bg

© **ECONOMIC RESEARCH INSTITUTE AT BAS**

2018

c/o Jusautor, Sofia

All rights reserved! No part of this issue may be copied, reproduced or transmitted in any form or by any means without prior written permission.

This issue is published with the financial support of the Science Fund at the Ministry of Education and Science

The journal is published with the support of the University of National and World Economy

UNWE Printing House

Проф.д-р ик. н. Камен Каменов*

УПРАВЛЕНСКА УСТОЙЧИВОСТ ЧРЕЗ КОНТРОЛИРАНО ВРЪЩАНЕ НАЗАД

*В живота е по-добре да знаеш защо се връщаш назад,
отколкото да не знаеш защо бързаш напред.*

Авторът

Дефиниран е проблемът за устойчивостта на управленския процес и за задължениостта в човешките отношения в социалните системи. Анализирани са причините за неразбраната политика. Разгледани са проблемите при изпълнението на задачите през призмата на екипната дейност. Всичко това дава основание при определени обстоятелства, описани в изследването, контролираното връщане назад да се приема като фактор за управленска устойчивост.

Ключови думи: устойчивост; управленски процес; задължениост; социални системи

JEL: D03; D21

Устойчивостта на управленския процес има връзка, от една страна, със структурата на институциите, а от друга, с начина на тяхното функциониране. Тя е резултат както от съществуващата нормативна база, така и от степента на нейното спазване. Всичко това в съвкупност е следствие от провежданата управленска политика. Нейната насоченост определя характера и вида на институциите, които се свързват с конкретни резултати от изпълнението на задачите. Ако тази политика е неразбрана от участниците в управленския процес и той се реализира на базата на компромиси и задължениост в отношенията, с течение на времето се появяват проблеми при изпълнението на конкретните задачи, което рефлектира в резултатите, отразяващи неразбраната и грешно водената политика. Това, че управляващите са имали позитивни мисли и нагласи при очертаването на политическите рамки, не означава, че такива ще бъдат и резултатите, произтичащи от изпълнението на задачите на политиката. Контролираното връщане назад на всеки етап, когато се открият проблеми във връзка с провежданата политика, може да се окаже с по-голям ефект от продължаването напред. В този смисъл по-важното е да се разбере защо се налага връщане назад, отколкото да не се знае защо се бърза напред.

В обозримо бъдеще революционни технически и технологични решения в икономиката не се очакват. Сравнително големи резерви обаче има по отношение на поведенческите подходи и действия на управленските екипи. На

* СА „Д. А. Ценов“-Свищов, kamenov2007@abv.bg

практика това са резерви в поведението на човешкия фактор, чрез които може да се осигури устойчив икономически растеж. За разлика от ресурсната икономика тук инвестициите имат специфичен характер и освен с материални измерения се свързват с действия за промяна в поведението на хората, т.е. необходим е специфичен подход към личността и групите, за които технологичните предписания не са универсални. Те са въпрос на знания, практически умения, житейски опит, усет за реакция на отсрещната страна, проникателност и т.н. Част от тези умения не могат да се придобият по рецепти в книгите, а се дължат на вродени качества и талант. Това обуславя извода, че поведенческата икономика има неизчерпаеми резерви, ако се води гъвкава и ефективна работа с персонала. И тук се стига до проблема за хората, които подбират хора – тези, които очертават рамките на политиката и чрез нея създават възможностите за разкриване на човешкия потенциал.

Неразбраната политика при реализацията на управленския процес

Политиката като мащабно идейно въздействие върху функционирането на организациите трябва да съдържа философия за обяснение и система за изпълнение. Най-често проблемите се появяват при дефинирането на идейната основа на политиката. В стремежа си да блеснат с приемлива визия авторите на политическите идеи нерядко ги извеждат извън реалните граници на мисленето на хората, към които са насочени, и тогава те остават неразбрани. А да продължи да се прави политика при такива дадености, е просто неадекватно действие, често съпроводено с непредвидими резултати. Тези процеси се усложняват още повече, когато се намесят и политическите партийни пристрастия. Много често, за да се демонстрират стратегически инициативи пред обществото, се представят такива политически идеи, които целят да повлияят върху емоционалното му състояние и го активират с очаквания във времето. Ако всичко това е извън определени принципи, които да водят последователно към набелязаните стратегически цели, отрицателният ефект от политиката е неизбежен.

Понеже всяка политика насочва организациите към очаквания във времето, на практика тя се превръща в инструмент за управленско въздействие. За да изпълни това свое предназначение, е необходимо да се отчете фактът, че чрез водената политика се влияе върху отделната личност във всяка структурна единица на обществената система. И тъй като става въпрос за очаквани резултати във времето, всяка политика може да остане неразбрана, ако не се отчетат някои особености, свързани с човешкото поведение. По-конкретно това се отнася до следното:

- Всяка политика като очаквана промяна във времето се свързва и с емоционалния живот на личността. Породените от това реакции са строго индивидуални. В този смисъл при едни и същи потребности и равните стимули

могат да предизвикат различно поведение и активност у отделните индивиди. Когато се пренебрегнат проучванията в тази насока, възниква опасност водената политика да не бъде разбрана.

- Провежданата политика има отношение към хора с различна морална сила, които реагират по различен начин на проблемите и емоциите. Това означава, че всяка отделна личност има собствена философия на очакванията. Основният проблем в тази насока е да се намери обединяваща кауза, в която ще се фокусира позитивното отношение на водената политика. Много често липсата на такава предизвиква масово неразбиране на идейната основа на политиката.

- Политиката като широка рамка за бъдещи промени е и своеобразен кредит на доверие. Ако то не бъде оправдано, следва дълбоко и трайно демотивиране на масите. Поради това при евентуални положителни промени във времето вероятността за неразбиране на водената политика остава.

- Политиката трябва да отчита динамиката на потребностите и отношението към очакваните промени. Това, което в даден момент е стимул за активност, в бъдеще може да се окаже, че не е такъв. Ето защо гъвкавостта е важно условие водената политика да се възприема по-добре от масите. Липсата на гъвкавост води до възникването на негативни реакции от засегнатите страни, тъй като не се отчитат техните интереси. Когато тези хора се превърнат в мнозинство, липсата на разбиране за водената политика може да предизвика сериозни социални и икономически проблеми.

- Отделните личности контролират емоционалната енергия на очакването по различен начин, т.е. очакваните потребности и еднаквото им удовлетворяване могат да породят различна активност в обществото. С други думи, водената политика не може да разчита, че ще се възприема по един и същи начин както от отделната личност, така и от различни групи. Заблудата на управляващите в тази посока може да ги изненада с различни реакции във времето. Проблемът е да се уловят предварително сигналите и при необходимост да се направят евентуални корекции или да се мобилизират усилията за преодоляване на възможните негативни последствия.

- По време на кризи очакването може да се използва като инструмент за активизиране на персонала. Важното в случая е как това ще се осъществи във времето. Празните или частично изпълнените обещания се превръщат от активатор в демотиватор. В този смисъл, за да бъде разбрана и подкрепена водената политика, тя трябва да се опира на реалистични обещания. Не са редки случаите, когато, за да се постигне конюнктурен резултат, политиците внушават на масите нереалистични очаквания. Не по-малко опасно е и бъдещето да се описва с прекомерно „тъмни краски“, разчитайки на мобилизация на силите за по-висока активност и по-добри резултати. И в двата случая водената политика може да остане неразбрана, защото в предложеното от нея липсва реализъм. Във връзка с това трябва да се има предвид, че нереализираното очакване е по-опасно от липсата на очакване.

За да се превърне в инструмент на водената политика за управленско въздействие, очакването се свързва преди всичко с активно поведение на човешкия фактор. Логично би било такова поведение да се реализира с конкретен резултат във времето. В този смисъл очакването като че ли се свързва с потребността. Това е вярно дотолкова, доколкото в човека генетично е заложена нуждата от промяна с цел удовлетворяване на определени духовни и материални потребности. Когато водената политика ги осигурява, естествено е да се възприема позитивно. В обратния случай тя остава неразбрана, защото очакването се трансформира в чакане. Разликата тук е повече в психологическата нагласа на личността. Докато при очакването има известна доза оптимизъм за положителни промени в резултат от водената политика, при чакането позитивните нагласи значително намаляват, което води и до повишаване на недоверието в политиката.

Доколко водената политика ще бъде разбрана, зависи също и от обстоятелството дали поведението на управляващите е приоритетно функция на взетите решения, или е резултат от възникващите ситуации при реализацията на управленския процес. Изпълнението на всяка политика се свързва със съпътстващи ситуации, които могат да променят в значителна степен нейната насоченост. Във връзка с това поведението на управляващите може да бъде провокирано в две направления: първо, да е функция на вече взетото решение; второ, да е резултат от проявилата се ситуация.

Ако се приеме, че при водената политика то е винаги функция на вече взетото решение, при реализацията на управленския процес могат да се проявят съществени проблеми, които да повлияят върху неговата устойчивост. В среда на неопределеност (каквата е пазарната) може да се окаже, че с едни и същи средства (предопределени от вече взетото решение) ще се атакуват различни по съдържание проблеми. В такива случаи възниква опасност водената политика не само да остане неразбрана, но и да се провали с течение на времето. В България негативно въздействие на водената политика изпитват онези сектори на стопанството, където чрез централизирани решения (нормативна база) се правят опити за решаването на всички проблеми. Примери могат да се вземат от здравеопазването, образователната система, ограничените в някои сектори правомощия на местната власт и т.н. При положение че водената политика е функция на вече взети решения за бъдещи промени, на успех може да се разчита единствено когато е налице адекватност между проблема и средствата за неговото решаване. В такива случаи обаче, тъй като последните са ограничени от самите решения, изборът е малък и водената политика обикновено остава неразбрана.

По отношение на втория вариант – когато поведението на управляващите е функция на ситуацията, трябва да се направят две уточнения. Първото се отнася за случаите, когато политиката се свързва с взето решение при ясно дефинирани цели, но при реализацията на управленския процес се налага отклонение от технологичното предписание за изпълнение на решението и се

съблюдават конкретно възникналите ситуации. Те предопределят на практика и управленските действия. Второто уточнение е свързано със случаите, когато не са налице конкретни решения, но изпълнявайки общата политика, се реагира по един или по друг начин на възникващите ситуации. Политика, която приоритетно е ориентирана към ситуационно поведение, обикновено изчерпва стратегическия си потенциал и се превръща в средство за „авариен кърпеж“ на отделни проблемни ситуации. Тогава доволните или недоволните от водената политика ще се определят, от една страна, от броя на подобни ситуации, а от друга – от това в чия полза са решени. В общи линии обаче такава политика остава неразбрана.

От казаното дотук става ясно, че трудно може да се стигне до еднозначен отговор на въпроса дали поведението на управляващите във връзка с водената политика трябва да бъде функция на решението, или на ситуацията. Възприемането на варианта, че то винаги е функция на решението, означава придържане към кауза, която вече може да губи позиции. При това самото решение встъпва в ролята на детерминанта. Ако пък се излезе извън конкретните предписания, следват негативи за тези, които са ги нарушили. При другия вариант – когато поведението е функция на ситуацията, са налице асиметричен резултат и липса на последователност във водената управленска политика. В обществото това се проявява като неконтролиран демократизъм, който при липса на регулации води до хаос в институционалните отношения. Отчитайки негативните страни на двата подхода към водената политика, разумното решение е проявата на гъвкавост. Това означава да се използват положителните страни на всеки от тях и не по-малко важно – да се вземат под внимание и очакванията на масите. Така ще се осигури и по-добро разбиране за водената политика.

С вземането на дадено управленско решение управляващите слагат край на неопределеността от гледна точка на конкретната ситуация, изразявайки отношението си към нея като проблем, който трябва да се реши, или като възможност, която трябва да се използва. Формата на поведение (активно, пасивно или гъвкаво) и мотивите при всяко управленско решение са пряко свързани с факторите „необходимост“ и „време“, които в зависимост от приоритетите на водената политика и от това дали се действа свободно, или принудително могат да се отразят върху съответното решение. Едно управленско решение може да е продукт както на свободното, така и на принудителното действие на тези определящи фактори, което от своя страна оказва влияние върху устойчивостта на управленския процес и рефлектира пряко върху ефективността на политиката.

Логично е да се очаква, че при свободното действие на факторите „необходимост“ и „време“ управленските решения ще бъдат продукт на протичането на управленския процес в среда с висока степен на определеност и устойчивост на самия процес, т.е. налице е съответствие в потенциала на институциите, субекта и обекта на управление. В практиката на управлението това се

пречупва през такива дадености като вид на проблемната ситуация, мотивация и състояние на вземащия решение и т.н., което оказва влияние върху факторите „необходимост“ и „време“. По този начин те могат да действат както едноточно, така и разноточно, което налага съобразяване с конкретната ситуация. В противен случай има опасност водената политика да остане неразбрана.

Устойчивостта на управленския процес до голяма степен се предопределя от характера на функциониращите институции. Именно те поставят началото на устойчивостта като нормативно регламентирана и определяща законовата рамка на човешкото поведение. Всъщност поведението в рамките на действащата нормативна база създава основните предпоставки за целенасочената реализация на управленския процес. Ако това не се осъществи, каквито и институции да се структурират, както пише Гюстав Льо Бон, „имената са ненужни етикети“ и по-нататък продължава: „...Следователно да си губи човек времето за правене на конституции е детинщина, излишно упражнение на реторика. Необходимостта и времето се заемат с изработването им, когато тези фактори действат свободно“ (Льо Бон, 2002, с. 64).

Нерядко при изработването на дадена политика не се отчита свободното действие на факторите „необходимост“ и „време“. Това се случва най-често, когато политическата конкуренция налага да се предприемат спешни мерки за себедоказване на отделна политическа сила, или корпоративни интереси налагат прибързани действия с оглед на пазарната ситуация. В такива случаи възниква голяма вероятност политиката да бъде неразбрана, което от своя страна предизвиква трудности при реализацията ѝ във времето и се отразява пряко върху устойчивостта на управленския процес. Следователно несъобразяването с фактора „необходимост“ може да доведе до съществени загуби във времето, ако не се коригира или дори прекрати водената политика.

Чрез избора на управляващите сега на практика се проектира поведението им в бъдеще, защото реализираните в настоящето действия са основа за бъдещето, което се базира на вече постигнатото. Изборът сега пък е продукт на поведението в миналото, както, разбира се, и на средата с нейните характеристики в момента. От гледна точка на основното положение в психоанализата, че „всяко поведение е проективно“, поведението в миналото има проективно значение за избора сега, а чрез избора сега се проектира поведението в бъдеще. В такъв смисъл водената политика се основава не само на ценностната ориентация на управляващите, а и на продължителността на действие на различни параметри на средата – политическа, икономическа, социална, културна и т.н. Изключително трудно може да се провежда и да бъде разбрана политика, която не отчита тези фактори. В една или друга степен те са действали във времето и са дали своето отражение върху икономическата и социалната среда. От една страна, те са свързани с начина на мислене на хората до момента, а от друга, са налице и конкретни материални изражения в областта на икономиката и културата. Ако последните могат да бъдат пре-

махнати физически, то не така стоят нещата с ценностната ориентация на хората. Затова е изключително важно водената политика да има достъпна за масите философия за обяснение. Прибягването до неуместна употребата на клишета от рода на „системен“, „случване“, „стратегически“, „фалшива новина“ и др. могат само да усложнят възприемането ѝ и да породят безразличие у тези, към които е насочена.

При реализацията на целите на всяка политика са възможни отклонения, свързани със съпътстващи проблеми. Последните могат да се определят като текущо възникнали и действащи за кратко време и такива, които действат за по-дълъг период. Струпването на негативни признаци за проблеми, на които продължително не се е обръщало достатъчно внимание или са решавани непълноценно, превръща проблемите в хронични. Например, ако се тръгне от законодателната дейност, са налице или чести промени в отделни закони, или липса на такива от гледна точка на обществените потребности. Логично е по-нататък да се стигне до институциите, които чрез правомощията си трябва да осигурят действието на нормативната база. По този начин би трябвало да се постигат целите на водената политика. Доколкото тя ще бъде разбрана или не, зависи, от една страна, от това как ще се мотивират изпълнителите на всички равнища, а от друга (не по-маловажна), от общуването при нейната реализация.

За да бъде успешна, всяка политика предполага извършване на промени и избор на подходящо поведение. Без промени политиката се концентрира върху статуквото и води до диктатура. Би било нереалистично да се очаква, че дадена политика ще се възприема по еднакъв начин от масите, както и че в процеса на реализацията на отделни стратегии и тактически действия управляващите ще бъдат безгрешни. При разминаване в поведението на управляващите и на изпълнителите по-голяма гъвкавост трябва да се прояви от страна на първите. Те трябва добре да осмислят философията на това, че да си прав, не означава да си адекватен на ситуацията, което би допринесло и за запазването на устойчивостта на управленския процес.

Синдром на задължнялостта в отношенията в социалните системи

Реализацията на управленския процес се свързва с възникването на различни отношения – междуличностни, междугрупови, формални, неформални, вътрешноинституционални, между отделните институции и т.н. За да се осигури необходимата устойчивост и реализация на целите на политиката, е важна равнопоставеността в отношенията, т.е. всяко отношение като форма на поведение да получи адекватна реакция от другата страна. Понеже такъв баланс е трудно постижим, се поражда и задължнялостта в отношенията. Тя се изразява като неадекватност в тяхната проява и с времето се натрупва, което влияе пряко върху ефективното протичане на управленския процес. Нещо повече, задължнялостта може да се развие във времето така, че да се образуват вериги

от неадекватни отношения. По същество, от една страна, те са своеобразен компромис, а от друга, потенциална заплаха за възникването на конфликти. Натрупването на задлъжнялост в отношенията прави социалните структури по слабоефективни, а управленския процес неустойчив.

Независимо за какъв тип отношения става въпрос, задлъжнялостта по същество е поведенческа реакция. Тя може да се развие както по хоризонтала, така и по вертикала и да провокира възникването на масови компромиси или конфликти в социалните системи. В този смисъл поведенческите аспекти на устойчивостта на управленския процес са едни от най-важните за регулиране на отношенията между субекта и обекта на власт. Като страни, между които възникват отношения във връзка с решаването на конкретни проблеми на водената политика, между тях се създават реални възможности за задлъжнялост в отношенията. Устойчивостта на управленския процес се изразява в умението на субекта на власт да намери полето на общи интереси и по този начин да стимулира активността на управляваните. Именно тук се налага и умението за прилагане на гъвкав подход, защото хората са с различни ценности и за да се обединят в общи действия, не може да се разчита на равнопоставеност в отношенията.

На тактическо равнище в социалните системи политиката се реализира от ръководния състав и изпълнителите. Ръководителят не може да се заобиколи от хора с едни и същи ценности, професионален и личностен потенциал. За да се изработи правилно отношение към всеки от подчинените, е необходимо те да се познават добре. Ако дълго време са търпени недостатъци, които са позволили едни да израснат, а други да бъдат задържани в развитието си, то това на практика формира задлъжнялост в отношенията между ръководителя и подчинените. Тя може да се прояви в различно време и по различен начин като форма на конфликт, ако не се удовлетворят определени очаквания. В този смисъл Макиавели пише: „...за ума на всеки владетел може да се съди по хората, които го заобикалят” (Макиавели, 1991, с. 80).

Умението да се ръководи обаче се състои в това не само да се използват положителните страни на подчинените, а управляващият да успее да трансформира предимства от техните недостатъци. На пръв поглед това може да се оцени като непосилна или невъзможна задача, но не е така. Ръководителят може да направи ценни изводи и от най-безсмисленото противопоставяне от стоящите по-ниско в йерархията – например докога може да разчита на определен кръг подчинени и дали задлъжнялостта в отношенията не е достигнала вече критично ниво, което е опасно в развитие и оказва негативно влияние върху управленската устойчивост. Предимство би било, ако управляващият преосмисли част от недостатъците на подчинените си и чрез корекция в личното му поведение при взаимоотношенията с тях се постигне еднопосочност в мисленето и действията.

В основата на задлъжнялостта в отношенията са неизпълнението на задълженията и компромисите. Изпълнението на възложените задачи от страна

на подчинения го правят свободен, а всяко отклонение от него го поставя в някакъв вид зависимост. Това е най-честата форма на задължнялост между ръководител и подчинен. Друго измерение на задължнялостта в отношенията е авансирането на доверие. То може да се прояви в двете посоки – от страна на ръководителя към подчинените, и обратно. Авансирането на доверие е свързано с очакването като възможна промяна във времето (вж. Каменов, 2002, с. 151).

Всяко очакване се асоциира най-често с благоприятна за личността промяна, т.е. човек очаква промяната, понеже не е удовлетворен напълно от настоящето. В повечето случаи в очакването се крие оптимизъм. При определено стечение на обстоятелствата могат да са налице и песимистични настроения, но оптимизмът е този, който стимулира човека към активност. Най-добрият вариант на очакването е реалистичният, особено когато са засегнати отношенията между ръководителя и подчинените. Той обаче е най-труден за вграждане като човешко поведение. Зад него се крият опит, професионализъм, разум, философски поглед върху живота и други качества, което не се култивира лесно у човека. Най-често задължнялостта в отношенията се поражда от нереалистични очаквания – например силен вътрешен мотив за постигане на определено равнище на професионално израстване, но слаб потенциал, или много добър личен потенциал, но неподходяща среда.

Във всеки колектив или група могат да се обособят два вида отношения – човешки и функционални (вж. Каменов, 2003, с. 15). Привържениците на социалното инженерство смятат, че при наличието на обосновани цели на водената политика и регламентирани функции би могло до голяма степен да се моделира поведението на личността или групата и в този смисъл задължнялостта в отношенията да се сведе до минимум. Замяната на човешките отношения с функционални обаче отдалечава от системата на моралните ценности. Да се направи човек придатък на предварително замислена схема на поведение, като че ли не е най-подходящият начин за разкриване на творческия му потенциал. Да се разчита само на свободно организиране и импровизиране по пътя на реализацията на целите на политиката също не е добра алтернатива. Много често това може да доведе до хаотично поведение и трудно контролирана задължнялост в отношенията. Когато се отнася до човешки отношения, основани на ценности, възпитание, обща култура, професионална култура, етичност и т.н., не може да се направи количествена оценка и да се моделира поведението. В случая едно изразяване на мнение или направено внушение могат да променят поведението и дори социалния статус на другата страна. Нещо повече, дори липсата на реакция във връзка с възникналата ситуация, засягаща другата страна, може да се приеме като отношение, защото човек е отговорен не само с това което прави, а и с това, което не прави.

Във всяка социална система се формират различни отношения извън формалните. При тях също може да се създаде задължнялост, която да бъде пренесена в професионалните отношения. Това пренасяне може да има както

позитивен, така и негативен характер. Наслаждането на формалната задължнялост (свързана с професионалните отношения) с неформалната (отношенията извън служебните) влияе съществено върху устойчивостта на управленския процес. Преплитането на формалните с неформалните отношения може да стане причина за влошаване на социалния климат независимо от професионалната подготовка на участниците, защото въздейства върху тяхната мотивация.

Един от най-характерните катализатори на задължнялостта в отношенията между хората е поведението на подвижна благосклонност, в чиято основа съществено място заема съобразяването с чуждите мнения. Когато човек мисли и разсъждава по-малко за резултатите от собственото си поведение за сметка на съобразяването с чужди мнения, той е склонен да проявява нестабилно поведение в отношенията си към другите. На един начален стадий подвижната благосклонност може да генерира позитивна задължнялост, но с времето тя се трансформира в негативна. Естествен е въпросът откъде идват негативните оценки за нея? Отговорът се съдържа в това, че тя е източник на изненади спрямо очакванията на другите, което не позволява да се очертаят ясни рамки на възникващите отношения. Преминаването им от позитивни в негативни и обратно създава голяма неопределеност в задължнялостта както между отделните личности, така и във връзка с трети лица, които могат да бъдат страна в отношенията. „Мъдрите винаги са твърдели, че няма нищо по-слабо и по-неустойчиво от силата, която не се обляга на самата себе си“ (Макиавели, 1991, с. 49).

От голямо значение за устойчивостта на управленския процес е институционалната задължнялост. Докато междуличностната и междугруповата задължнялост оказват въздействие върху отделни страни на социалните системи, то институционалната може да повлияе върху целия управленски процес, защото при нея се засяга водената управленска политика, което рефлектира върху крайните му цели. Нелоялната конкуренция или немотивираната подкрепа относно решенията и действията на определени институции поражда задължнялост в отношенията. Когато се отнася до институциите, това докъде може да се простират границите на задължнялостта, е въпрос на управленска политика. Ако тя не се води правилно, може да се стигне до сериозно нарушаване на устойчивостта на управленския процес.

Докато за финансовата и материалната задължнялост са създадени нормативи и механизми за търсене на отговорност по законов път, то за задължнялостта в човешките и груповите отношения такива няма. Това обаче не изключва съществуването на тези отношения и формите на задължнялост, които се проявяват в тях. Когато става дума за морал и ценности, като че ли се усеща безсилие да се посочи адресат, пряко отговорен за нарушенията. Причината е, че в случая става въпрос за верига от институции, които са формирали човека такъв, какъвто е – като се започне от семейството и се премине през всички форми на обучение, социалната среда и се стигне до колектива, където се оценява личността. Ето защо предимство за всеки мениджър би

било, ако в своите действия вземе под внимание задължността в отношенията. Това би му помогнало да придобие по-ясен поглед върху „тесните“ места при реализацията на управленския процес, което несъмнено има връзка и с неговата устойчивост.

Проблеми при изпълнението на задачите и екипната дейност

Резултатите от всяка обществена дейност са в непосредствена зависимост от правилното съвместяване на квалификацията, опита и мотивацията. Не без значение са равнището и формите на задължност в отношенията както между отделните личности, така и между групите. Трябва обаче да се прави разлика между кадровото обезпечаване на различните дейности и тяхното управление и осигуряването им с хора. Първото изисква да се вложи ако не научен, то поне разумен подход на съвместяване на индивидуалните квалификации, като в същото време се отчитат индивидуалната и груповата мотивация. Необходимо е да се вземе предвид и едно друго, много важно съответствие – между личностния и вещния фактор. Няма по-неблагоприятна ситуация за една организация от събрани на едно място висококвалифицирани, но зле мотивирани работници. Или друг парадокс – изразходват се немалко средства за придобиване на висока квалификация, а в работата техниката и технологиите са далеч от съвременните изисквания. Така на практика се получава, че и при добри намерения на водената политика определени инвестиции в обществено-икономическата система могат да се окажат неефективни. Не по-малко неефективен е и подходът, при който поради проблеми на пазара на труда дейностите се осигуряват с хора, несъответстващи нито с квалификацията, нито с мотивацията си на сложността и срока за реализация на поставените задачи. Деформациите на водената политика във връзка с персонала често са свързани с компромисите, които се правят, за да се изпълнят поети от политически субекти обещания, да се тушират възникнали недоволства и да се внуши активно поведение у масите от страна на управляващите.

За да се ограничат и да се сведат до минимум проблемите при осъществяването на всяка дейност в обществено-икономическата система, трябва дълбоко да се осмисли философията, че крайният резултат от изпълнението не може да превиши равнището на фактора с лимитиращо значение. Или както се казва, „тясното място“, което на практика предопределя величината на крайния резултат. Това важи както за квалификацията на персонала, така и за състоянието на оборудването и технологиите. Не на последно място по важност е и съответствието между аутомотивация и групова мотивация. Ако подобен подход се осмисли в практиката на мениджмънта на всички равнища, ще бъдат спестени немалко неефективни разходи. В този смисъл съответствието между елементите на цялото може да се окаже с по-висока ефективност от стремежа към постигане на върхова резултатност в отделни негови части. Това позволява промяната във факторите, определящи резултатите

от дейностите, да се контролира по-добре, което влияе пряко върху тяхната ефективност и върху устойчивостта на управленския процес.

Динамиката на процесите в общественно-икономическите системи налага да се търсят пътища за управлението им съобразно поставените цели в съответствие с водената политика. Ето защо промяната в тях изисква да се изследва организационното им развитие. Едно от смисловите значения на това понятие се отнася до специфичния начин на подготовка за адаптация към промените. За да се намалят проблемите при изпълнението на дейностите, от значение е как ще се изгради моделът на колективната квалификация в общественно-икономическите системи. На практика това се реализира чрез формирането на екипи. За целта е необходимо:

- обединяване на специалисти с различна квалификация във връзка с изпълнението на поставените задачи;
- мотивиране на високоефективна комуникативност между отделните изпълнители;
- създаване на чувство за сливане на колективната с личната отговорност при изпълнение на задачите;
- използване на квалификацията на участниците в екипа, съответстващо на сложността и характера на задачите;
- обвързване на поставените цели с личните интереси.

Проблемите при изпълнението на водената политика реално могат да се появят както на равнище модел на колективна квалификация, така и при избора на участници в екипите. Моделът на колективната квалификация е съвкупност от индивидуални квалификации, на базата на които се изгражда екипът. Не без значение е и нагласата (мотивацията) за работа в екип. В много случаи моделът на колективната квалификация може да бъде напълно покрит с изискваните индивидуални квалификации, но липсата на мотивация да се окаже пречка за екипната дейност. Често допускана неточност в практиката е с понятието „екип“ да се обозначава група от хора със съответстваща на обема, сложността и срока за изпълнение на дейностите квалификация. Това е необходимо, но не е достатъчно условие. Като характеристики за наличие на екипност могат да се посочат още: единомислие относно характера на проблемите; консенсус за степенуване на задачите по важност; единно мнение при разработване на плана за действие и т.н.

Понеже екипите са тези, които реализират целите на политиката на тактическо равнище, тяхното правилно изграждане е отговорна и нелесна задача. Най-често срещаните проблеми в практиката се свеждат до неразбиране на ролята на отделния участник в екипа при комуникирането с останалите членове. Нарушаването на комуникационните връзки както по хоризонтала, така и по вертикала може да доведе до грешки при изпълнението на задачите. Проблеми при изграждането на екипи могат да се породят и от липсата на ориентация на членовете на екипа за характера и същността на целите, които трябва да се постигнат. Работата „на сляпо“ и концентрацията на вниманието

само върху текущите задачи лишава членовете на екипа от поглед във времето. Това несъмнено се отразява върху инициативите и креативността в екипната дейност, както и върху темповете за постигане на целите, защото „късите светлини“ не позволяват бързо придвижване напред. Не без значение е и прекаленото фокусиране върху задачите, които трябва да се изпълнят, за сметка на взаимоотношенията в екипа. Поддържането на подходящ социален климат е съществено условие за ефективност и устойчивост на ръководенето на изпълнението.

Ако се обособят две групи изисквания за изграждането на екипи – формални и неформални, то последните са свързани с ценностите. При тях, ако не се постигне съвместяване, трудно би се осигурила екипна дейност. Дори и при напълно изпълнени формални изисквания неформалните истини за екипа могат да бъдат други, защото ценностите на отделните му членове не могат да се променят по нормативен път и за кратко време. Колкото по-големи са различията в ценностните системи на участниците в екипа, толкова повече групата от хора се отдалечава от същинската екипна дейност. Естествено е в такива случаи изпълнението на задачите да не е на необходимото равнище, което се отразява върху ефективността и устойчивостта на управленския процес.

Контролираното връщане назад – фактор за управленска устойчивост

Човешката психика е устроена така, че както в личен, така и в групов аспект вниманието е насочено към успеха. Да се говори за връщане назад е най-малкото странно. Все пак, за да се мотивира такова необичайно поведение, трябва да се дефинира философията на успеха. Това, което би могло да се приеме в най-общ план, е, че успехът е субективно възприятие на определено състояние на личността, в което се включват състоянието на духа и начинът на възприемане от околните. В този смисъл успехът е свързан със самосъзнанието, т.е. със способността на човек да мисли и разсъждава за собственото си поведение и да прави преценка за отношението на другите към него. Независимо дали става въпрос за личност, група, или социална система, успехът се свързва с преодоляването на нещо, с постигането на определена цел. Това, което е преодоляно, решено като проблем, е обектът на успеха, а страната, която го е преодоляла, встъпва в ролята на субект.

Успехът като желание за развитие и напредък е лимитиран. Ограниченията са пряко свързани с потенциала на личността, респ. на групите и организациите. Да не се разбира водената политика, да се натрупва задлъжнялост в отношенията или да се допускат грешки при изпълнението на задачите, е сериозна пречка пред успеха. Не по-малко съществен ограничител е и неподходящата среда за проява на действителния потенциал. Пряката връзка между потенциала и успеха подсказва, че едно от основите различия между лоялната и нелоялната конкуренция се дължи именно на определени несъответствия между

тях. Това пък от своя страна поставя въпроса за нормативната база и нейната връзка с морала и успеха. Най-добре е, когато моралните и правните норми във всяка социална система си съответстват. Не са редки обаче и случаите на разминаване, т.е. някои резултати от поведението могат да се приемат като морални, но несъответстващи на нормативната база, а други да й съответстват, но да се определят от обществото като неморални. Не е изключено и в личен или в групов план да е налице резултат, смятан за успех, но той да не съответства например на глобалните цели на организацията, както и обратното – глобалните цели да се реализират, но в отделни личности или групи да се породят чувството на неудовлетвореност. Казаното потвърждава субективното усещане и относителния характер на успеха.

Субективното усещане за успех произтича от това, че понякога субектът на успеха може да засегне интересите на цялата организация и да е свързан със стратегическото ѝ развитие, но отделни нейни членове или групи да чувстват неудовлетвореност за определен момент или период. В такива случаи личният или груповият интерес се разминава със стратегическите цели и е възможно да доведе до демотивиране на част от персонала. Не е изключен и обратният вариант, когато перспективите са неясни, стратегическите цели не са дефинирани правилно, върви се, образно казано, на „къси светлини“, но за отделни личности или групи това е изгодно и в субективен план те дават позитивна оценка за състоянието на организацията. Отчитането на подобен псевдо-успех е временна заблуда или нездрав интерес на определени среди, но същевременно е и сигнал за приближаващи конфликти или криза.

Успехът трябва да се разграничава от конкретния резултат, въпреки че последният е част от него. Стойността на успеха се изразява във времето и се свързва със състояние и тенденции като комплекс от изменения, докато резултатът е по-конкретен и засяга определен период. В този смисъл философията на успеха налага всеки конкретен резултат да бъде съпоставен с перспективата за развитие. Ако не е налице стратегия за развитие обаче, той се приема буквално и липсата на възможност за съотнасяне във времето го прави основен ориентир за развитието. При такова поведение трудно може да се разчита на устойчиво развитие. Нещо повече, ако не се анализират и поддържат като състояние във времето, отделни положителни резултати могат да се окажат решаващи за неуспеха в перспектива.

Разграничаването на успеха като тенденция от конкретните резултати е свързано с теорията за контролираното връщане назад. Съгласно тази теория успехът може да включва и контролирано връщане назад, или с други думи, не всяко връщане трябва да се смята за неуспех. Приемайки, че успехът е система от конкретни резултати, логично е някои от тях да имат различни стойности във времето и различен относителен дял при неговото формиране. Разбирането за успеха не като конкретно състояние, а като непрекъснат процес във времето, означава, че той не може да се фиксира. Ако това се направи, той се превръща в стратегически резултат – краткосрочен, средносрочен или

дългосрочен, а тези резултати са заложили в управленската стратегия като цели. В този смисъл един успешен период на развитие се отчита и с конкретни резултати.

Представените разсъждения определят и непосредствената връзка на успеха с управлението на промяната и приспособяването към нея. Успехът като състояние и поведение на личността, групите и организациите се свързва с определени периоди, в които действат различни сили на промяна – вътрешни и външни. Част от тях имат посока, обратна на възходящото развитие, и се отчитат като фактори за връщането назад, чиято философия може да се търси в различни направления:

- изчерпан потенциал и невъзможност за поддържане на досегашните темпове на развитие;
- наличен потенциал, но отчитане на неблагоприятни външни и вътрешни фактори, чието преодоляване може да доведе до по-интензивно изчерпване на потенциала;
- преценка, че избраната стратегия е неподходяща съобразно настъпилите промени и се налага нейното преосмисляне или формирането на нова;
- грешна стратегия – колкото по-интензивни са темповете на реализация на нейните цели, толкова по-голямо е отдалечаването от действителните цели. Спирането само по себе си е успех, а връщането назад означава приближаване към действителните цели.

За да е налице контролирано връщане назад, трябва да бъде даден ясен отговор на следните въпроси:

- Къде се намираме, т.е. каква е ситуацията в момента?
- Можем ли да влияем и с какво върху ситуацията в момента?
- В какво се изразява стратегическото ни поведение?

Отговорът на първите два въпроса може да определи и връщането назад като част от стратегическото поведение. Без това да стане, всяко връщане назад ще бъде хаотично и извън контрол. С други думи, то трябва да бъде обвързано с определен стратегически дивидент.

Ако приемем, че в най-широката рамка всеки резултат от дадена дейност е функция на времето и разходите, логично би било да се конкретизира в какво ще се изрази стратегическото поведение на управляващия субект. Като негови основни характеристики могат да се определят:

- промяната, при която има две възможности – процесът на реализация на стратегическите цели (очакваните резултати) да се управлява или да се приспособява;
- импровизацията – промяната във времето може да отхвърли едни и да даде шанс на други дейности, които не са включени в предварителната преценка на техния брой.

От гледна точка на посочените две възможности се налага изводът, че връщането назад може да се разглежда като компонент на стратегическото поведение. Неговото прилагане в практиката на организациите е подходящо,

когато е невъзможно да се влияе (управлява) върху действието на определени външни и вътрешни фактори или когато се прецени, че даден кръг от дейности вече не е актуален за реализацията на стратегическите цели. Това налага съответните действия за тяхното попълване с нови. Именно в тези периоди е възможно не само задържане на развитието, но и връщане назад.

Мотивите за връщането назад могат да бъдат различни. По-важните са:

- оценка за лисващ стратегически потенциал за ситуацията в момента;
- при настъпване на промени – преценка дали наличният потенциал съответства на поставените цели;
- силна и трудно преодолима конкуренция, която налага преосмисляне на дейностите;
- грешна насока в развитието и свързани с това грешна стратегия и цели.

Самото решение за временно спиране или връщане назад натоварва с отговорност определени ръководители или екипи. Решението обаче е само един момент и докато се достигне до него, биха могли да се открият доста сигнали, които да се отразят предварително при изготвянето му. Решенията за връщане назад могат да имат различни конкретни измерения като:

- забавяне на темповете на развитие;
- насочване на усилията към други дейности, оценявани до момента като второстепенни;
- спиране на основната дейност и търсене на нейни алтернативи;
- прилагане в действие на елементи от концепцията за стратегическа измама с цел въвеждане в заблуда на конкурентите и др.

Поведението на организациите при връщането назад трябва да бъде контролирано. В противен случай може да се стигне до временни кризи и дори до фалит. Последният се изключва от теорията за контролираното връщане назад, защото при него причините могат да бъдат от друго естество, което не е обект на разглежданата теория. Връщането назад може да се представи като философия за успех в бъдеще и в този смисъл то изключва фалита. При него се търси по-скоро проявление на гъвкавостта и приспособителния потенциал на организациите. То може да бъде също компонент на стратегията за развитие, т.е. всяка стратегия трябва да бъде отворена за подобно поведение. Ако това се пренебрегва и се преследва запазване на темповете на развитие с цената на всичко, е възможно да се стигне и до фалит.

Въз основа на представеното дотук смисълът и съдържанието на теорията за контролираното връщане назад могат да се обобщят в няколко насоки:

- първо, тя регулира стремежа към растеж и максимална печалба на всяка цена, от които на практика в глобален мащаб могат да произтекат редица отрицателни ефекти – от екологичните до крайните състояния, например много богати и много бедни;
- второ, тя позволява повече организации да се предпазят от фалит;

- трето, тази теория е в основата на нов подход, свързан с балансиране на ресурсното осигуряване и с отношението към изчерпващите се природни богатства;

- четвърто, има съществен ефект върху безработицата, социалната отговорност, нелоялната конкуренция и др.

При конкурентната пазарна икономика както по независещи от организациите причини, така и въз основа на собствената им преценка контролираното връщане назад е елемент на стратегическото им развитие. Ако този факт се осъзнае, при самото разработване на управленската политика, респ. на стратегическите планове за развитие, може да се предвиди и такова поведение. Това означава предварителна нагласа за него, включваща алтернативност, т.е. да се предвиди поне още един вариант на поведение, ако настъпи съответна ситуация, налагаща контролирано връщане назад. Неподготвените за подобно поведение рискуват да станат жертва на стремежа към доказване на всяка цена на статуквото, което допълнително изчерпва техния потенциал. В този смисъл контролираното връщане назад по своеобразен начин спомага не само за съхраняване, но и за възстановяване на потенциала на организациите. Разбира се, това може да стане, ако на определен етап от тяхното развитие се е превърнало в осъзната необходимост и преди всичко, ако е поставено под контрол. При всеки друг случай връщането назад ще се свързва с неуспех, а както беше посочено, може да доведе и до фалит.

В заключение може да се обобщи, че даденостите на конкурентната пазарна икономика формират и съдържанието на логическия потенциал на теорията за контролираното връщане назад. Ако водената политика е неразбрана, ако е натрупана висока степен на задлъжнялост в отношенията в социалните системи и са налице проблеми при изпълнението на задачите на политиката, то контролираното връщане назад става необходимост. Запазването на управленската устойчивост минава и през такъв етап от реализацията на управленския процес. Неподготвените може би ще понесат негативи, защото не са осъзнали, че контролираното връщане назад е предпоставка за успех в бъдеще.

Използвана литература:

Льо Бон, Г. (2003) Психология на тълпите. Изд. „Жарава 2002“.

Каменов, К. (2002). Поведение в уравнението. Велико Търново: „Абагар“.

Каменов, К. (2003). Управленският процес. Велико Търново: „Абагар“.

Макиавели, Н. (1991). Владетелят. „Еспас – 2007“.

7.III.2018 г.

Prof. Kamen Kamenov, Dr. Ec. Scs.*

GOVERNING SUSTAINABILITY THROUGH CONTROLLED GOING BACK

*In life, it's better to know why you are going back,
than not to know why you are going ahead.*

The Author

The problem of the sustainability of the management process and the dependency in human relations in social systems is defined. The causes of the misunderstood policy are analysed. Problems in the implementation of tasks are examined through the prism of team work. All this justifies controlled going back as a factor for governing sustainability under certain circumstances (as defined in the study).

JEL: D03; D21

Keywords: sustainability; governing process; dependency; social systems

On one hand, the sustainability of the governing process is related to the structure of the institutions, and, on the other hand, to their functioning. It is a result of both the regulatory framework and the degree of compliance. All this cumulatively is a consequence of the pursued governing policy. Its focus determines the nature and the type of institutions that are related to particular results from the performance of the tasks. If the policy pursued is misunderstood by the participants in the governing process and its implementation is based on compromises and dependency in the relations, the problems in the implementation of the specific tasks appear over time. This is reflected in the results that serve as proof of the misunderstood and wrongly pursued policy. The fact that leaders have been guided by positive thoughts and attitudes in defining the policy framework does not mean that the same will be true for the resulting facts. The latter are present in the implementation of policy tasks. Controlled going back at each stage when policy issues are detected may be more effective than going ahead. In this sense, it is more important to know why going back is necessary than it is not knowing why it is necessary to go ahead.

Revolutionary technical and technological solutions in the economy are not expected in the foreseeable future. However, comparatively large reserves exist in the behavioural economy. In practice, these are reserves of human factor behaviour, through which sustainable economic growth can be achieved. In contrast to the resource economy, investments in this sphere have a specific nature and, besides their material dimensions, relate to changes in people's behaviour. Indeed, this is a field that requires a specific approach to individuals and groups for whom technological prescriptions are not universal. They are a matter of knowledge, practical skills, life experience, sense of reaction on the side of the other party, insight, etc. Some of these skills cannot be found as recipes in books, but are a matter of innate abilities

* "D. A. Tsenov" Academy of Economics, kamenov2007@abv.bg

and talent. All this means that the behavioural economy can have inexhaustible reserves if flexible and effective work with the staff is conducted. And the problem here is a matter of who are the people that are appointed to select other people. Those who outline the policy framework and through it create opportunities to unlock the human potential.

Misunderstood policy in the implementation of the governing process

The policy as a major conceptual impact on the organizations' functioning must contain a philosophy of explanation and a system of implementation. Most often problems arise when defining the conceptual framework of the policy. In an attempt to make a good impression by presenting an acceptable vision, the authors of political ideas often bring them outside of the real boundaries of thinking of those towards whom the policy is targeted. And then it becomes misunderstood. To keep making policies under such circumstances is just an inadequate action, often accompanied by unpredictable results. These processes get even more complicated when political party partiality intervenes. Very often, in order to demonstrate strategic initiatives to society, such political ideas are introduced, which aim to influence its emotional state and activate it with expectations over time. If all this goes beyond certain principles that will consistently guide the strategic goals, the negative effect of policy is inevitable.

Since each policy directs organizations towards certain expectations over time, it becomes a tool for governing impact. In order to fulfil this aim, it is necessary to take into account the fact that the pursued policy affects the individual in any structural unit of the public system. And, as it is a matter of the expected results over time, any policy will remain misunderstood if it does not take into account certain particulars related to human behaviour. In particular, this concerns the following:

- any policy, as an expected change in time, is also related to the person's emotional life. The resulting reactions are strictly individual. In this sense, having the same needs and equal incentives can cause different behaviour and activity in the different individuals. When the studies in this direction are neglected, there is a danger that the policy may be misunderstood;

- the pursued policy relates to people of different moral strength, i.e., they respond to problems and emotions in a different manner. This means that each person has their own philosophy of expectations. The key problem in this respect is to find a unifying cause towards which the positive attitude of the policy will be focused. The lack of such a cause very often results in a widespread misunderstanding of the policy's conceptual framework;

- the policy as a wide framework for future changes is also a kind of credit of trust. If this trust is not justified, a deep and lasting demotivation of the masses follows. Therefore, in the case of possible positive changes in time, the likelihood of misunderstanding of the pursued policy remains;

- the policy must take into account the dynamics of the consumers' needs and attitudes towards the expected changes. That which is now an incentive for activity may not be such in the future. In this sense, policy flexibility is an important condition for it to be better perceived by the masses. The absence of such flexibility results in

the occurrence of negative reactions by the affected parties, because their interests are not taken into account. When they become a majority, a lack of understanding of the pursued policy can result in serious social and economic problems;

- individuals control the emotional energy of expectation in different ways, i.e. expected needs and equal satisfaction can give rise to different levels of activity in society. In other words, the pursued policy cannot rely on being perceived in the same way, both by the individual and by the different groups. Such a delusion on the part of the governing person can surprise them with different reactions over time. The solution lies in trying to capture the signs in advance and to make any adjustments where required, or to mobilize efforts in order to overcome possible negative consequences;

- during crises, expectation can be used as a tool for mobilizing staff. The important thing here is how this will happen over time. Empty promises, or partially fulfilled ones are transformed from a motivator into a source of demotivation. In this sense, in order to be understood and supported, policy making should be based on realistic promises. It is not uncommon for politicians to impose unrealistic expectations on the masses in order to achieve an ad hoc outlook. The cases of using excessively "dark shades" to paint a picture of the future are just as dangerous. In this case, we rely on mobilizing forces for greater activity and better results. In both cases, the pursued policy may be misunderstood because there is no realism in its presentation. In this regard, it should be borne in mind that an unrealized expectation is more dangerous than a lack of expectation.

In order to become an instrument of the pursued policy for governing effect, expectation relates primarily to active human factor behaviour. It would be logical for such behaviour to be realized with a concrete result over time. In this sense, the expectation seems to be related to the need. This is true to the extent that the need for change to satisfy certain spiritual and material needs exists in man genetically. When the pursued policy provides them, its positive perception is natural. Otherwise, it remains misunderstood because expectation is transformed into waiting. The difference in this case has more to do with the psychological attitude of the person. While there is a certain amount of optimism about positive policy changes in expectation, in waiting, the positive attitudes are significantly reduced, which in turn results in increased mistrust in the policy.

The extent to which the policy will be understood also depends on whether the behaviour of the governing persons is a priority function of the decisions made, or it is a result of the emerging situations in the implementation of the governing process. The implementation of any policy is associated with concomitant situations that can significantly change its direction. In this regard, the behaviour of the governing figures can be provoked in two directions: *firstly* – to be a result of the situation; *secondly* – to be a function of the decision already taken.

Assuming that behaviour is always a function of the decision already made in the implementation of the governing process in the pursued policy, there may be significant issues that affect its sustainability. In an environment of uncertainty (such

as the market one), it may turn out that various problems will be dealt with using the same means (predetermined by the decision already taken). In such cases there is a danger that the policy will not only remain misunderstood, but also that it will fail over time. To this end, in our country the negative impact of the policy is experienced in those sectors of the economy in which attempts are made to solve all the problems through centralized decisions/regulatory framework. Examples can be taken from healthcare, the education system, the restricted powers of local authorities in some sectors, etc. When the pursued policy is a function of decisions already made about future changes, success can be relied upon only where the problem and the means to its solution are adequate. Because the latter are limited by the decisions themselves, the choice will be limited. In such cases, the policy is usually misunderstood.

In the case of the second option – when the behaviour of the governing persons is a function of the situation – two things need to be made clear. One applies to cases where the policy is related to a decision taken with clearly defined purposes in mind. However, in the implementation of the governing process, deviations from the technological prescription are required to implement the decision and the specific situations are observed. They also predetermine the governing actions. The other option refers to cases where no specific solutions are readily available, however, in the process of the implementation of the common policy the emerging situations are handled in one way or another. A policy that focuses on situational behaviour is usually exhausted by strategic potential and becomes a means of “emergency patchwork” of individual problem situations. In such cases, the ones satisfied or dissatisfied with the policy will be determined on the one hand by the number of such situations, and on the other hand – depending on in whose favour they are resolved. Generally speaking, such a policy remains misunderstood.

Thus, an unambiguous answer to the question of whether the behaviour of the governing persons in relation to the pursued policy should be a function of the decision or of the situation can hardly be given. If we accept the option that behaviour is always a function of the solution, it means adhering to a cause that may already be losing positions. In this case, the decision itself becomes the determinant. Or, if they go beyond the specific prescriptions, negatives shall follow for those who have violated them. And when it comes to the other option – behaviour as a function of the situation – there is an asymmetric result and a lack of consistency in the pursued governing policy. In society, this manifests itself as uncontrolled democratization which, in the absence of regulations, results in chaos in the institutional relations. Taking into account the negative aspects of both policy approaches, adhering to flexibility is a prudent solution. This means making use of their positive aspects and taking into account the expectations of the masses which is not any less important. This will also ensure a better understanding of the pursued policy.

By taking a governing decision, the uncertainty is terminated from the point of view on the particular situation. Thus, the governing persons express their attitude to it as a problem which is to be solved or as an opportunity which is to be taken advantage of. Their behaviour can be active, passive or flexible. The form of

behaviour and motivation for each governing decision are directly related to the “necessity” and “time” factors. Moreover, depending on the policy priorities, each of them may affect the decision taken depending on whether it is acted upon freely or forcibly. Thus, any form of behaviour is essentially related to the action of these two factors. Thus, a governing solution can be a product of both free and forced action of necessity and time as determinant factors that affect the sustainability of the governing process. This directly affects the effectiveness of the policy.

It is logical to expect that with the free action of the “necessity” and “time” factors, the governing decisions will be a product of the conduct of the governing process in an environment of a high degree of determination and sustainability of the process itself. This means that there is a consistency in the potential of the institutions, the subject and the object of governance. In the practice of governing, this can be observed through the prism of such facts as the type of problem situation, the motivation and state of the decision-maker, etc., which influences the “necessity” and “time” factors. In this way, they can act both one way and the other, making it necessary to take into account the particular situation. Otherwise, there is a danger that the pursued policy will remain misunderstood.

The sustainability of the governing process is to a large extent predetermined by the nature of the functioning institutions. It is they that set the beginning of sustainability as a normative regulation and define the legal framework of the human behaviour factor. In fact, behaviour within the existing regulatory framework creates the basic preconditions for the purposeful implementation of the governing process. If this does not happen, whatever institutions are structured, as Gustave Le Bon writes, “names are unnecessary labels” and goes on “... Therefore, wasting one's time for creating constitutions is an act of childishness, an unnecessary exercise of rhetoric. The necessity and timing are dealt with when these factors act freely” (Le Bon, 2002, p. 64).

It is not rare for policy-making to not take into account the free action of “necessity” and “time” factors. Most often this happens when political competition requires urgent action in order for a separate political force to prove itself, or when corporate interests impose a hasty action in view of the current market situation. In such cases, the probability of the policy being misunderstood is great. Naturally, this leads to difficulties in its implementation over time and directly affects the sustainability of the governing process. Failure to comply with the “need” factor can result in substantial time losses if the implementation of the policy is not corrected or even stopped.

In practice, the future behaviour of the governing persons is projected through their choices in the present. And this is because the actions realized in the present are the basis for the future. In practice, it is based on what has already been achieved. From this point of view, the current choice is a product of already conducted behaviour in the past and, of course, of the environment with its current characteristics. These options are in line with the basic position in psychoanalysis that “any behaviour is projective”. From this point of view, past behaviour has a projective significance for the current choice, and behaviour in the future is projected through the current choice. In

this sense, the pursued policy, apart from the value orientation of the governing persons, is based on the duration of the different parameters of the environment – political, economic, social, cultural, etc. It is extremely difficult to pursue and understand a policy that does not take these factors into account. To some extent, they have acted over time and have made their impact on the economic and social environment. On the one hand, they are related to people's way of thinking thus far, and on the other hand there are specific material expressions in the field of economics and culture. Even if the latter can be physically removed, this is not the case when it comes to the value orientation of the people. That is why it is extremely important for the pursued policy to possess a philosophy for explanation that is accessible to the masses. The inappropriate use of clichés such as “systemic”, “happening”, “strategic”, “fake news”, etc. can only complicate its perception and cause those towards whom it is directed to feel indifferent.

In the implementation of the objectives of each policy, deviations are possible related to concomitant problems. The latter can be defined as current occurrences and as having an effect for a short period of time, as well as such that have an effect for a longer period of time. The clustering of negative signs of problems that have not been sufficiently addressed for a long period of time or have been solved incompletely turns them into chronic problems. For example, if we start with the legislative activity, there are either frequent changes to individual laws or there is a lack of laws in terms of public needs. It is logical to go on further to the institutions that, through their powers, have to ensure the functioning of the legal framework. In doing so, policy objectives should be achieved. To what extent it will be understood or not, on the one hand, depends on how contractors will be motivated at all levels, and, on the other hand, it is just as important to communicate during the implementation of the policy.

Perusing any policy implies making changes and choosing the right behaviour in order to be successful. Without changes, politics focuses on the status quo and results in dictatorship. It would be unrealistic to expect that a policy will be perceived in the same way by the masses, and it would be unrealistic to expect that the government will be flawless in the process of implementing individual strategies and tactical actions. When the behaviours of governing persons and those of contractors diverge, greater flexibility should be demonstrated by the governing persons. They must have a good understanding of the philosophy that being right does not equate to being adequate to the situation. This would also contribute to preserving the sustainability of the governing process.

The syndrome of dependency in the relations within social systems

The implementation of the governing process is related to the emergence of different relationships – interpersonal, between groups of individuals, formal, informal, within institutions, between different institutions, etc. In order to ensure the necessary sustainability and the implementation of the policy objectives it is important to have an equal standing, i.e. every attitude as a form of behaviour to be met with an adequate response from the counter party. Because such a balance is difficult to achieve, the dependency of the relationship also emerges. It is expressed as an inadequacy in their manifestation and it accumulates over time, which directly influences the effective

running of the governing process. Moreover, dependency can evolve over time to form chains of inadequate relationships. On the one hand, they are a kind of compromise in essence, and on the other hand, a potential threat that may lead to the emergence of conflicts. The accumulation of dependency in the relationship makes social structures less efficient and the governing process becomes unsustainable.

Regardless of what type of relationship is involved, dependency is, in essence, a behavioural response. It can develop both horizontally and vertically to provoke mass compromises or conflicts in social systems. In this sense, the behavioural aspects of the sustainability of the governing process are among the most important ones for regulating the relationship between the subject and the object of power. In the case of countries in which relationships arise in the process of solving specific policy problems, they create a real opportunity for dependency in the relationship. The sustainability of the governance process is expressed in the ability on behalf of the subject to find the field of common interests and thus to stimulate the activity of the governed people. The need for a flexible approach is a must in this situation, because people have different values, and in order for them to unite in common actions, it cannot be relied solely upon them standing at an equal level.

At the tactical level, in social systems, policy is implemented by the governing team of people and contractors. Leaders cannot surround themselves with people who have the same values, professional and personal potential. It is necessary to know all the subordinates well in order to develop a good attitude towards every single one of them. If shortcomings that have allowed some to grow while they have caused others to be halted in their development have been suffered over a long period of time, it actually forms a dependency in the relationship between the leader and the subordinates. It can manifest at different times and in different ways as a form of conflict if certain expectations are not met. In this sense Machiavelli writes that the method "...for estimating the intelligence of a ruler is to look at the men he has around him" (Machiavelli, 1991, p. 80).

However, the ability to rule is not simply to use the positive qualities of the subordinates – the ruler must be able to transform their shortcomings into advantages. At first glance, this can seem as an unachievable or impossible task, but it is not. For example, the leader can draw valuable conclusions even from the most pointless opposition by the lower members in the hierarchy regarding how long he can rely on a certain circle of subordinates and whether the dependency in the relationship has already reached a critical level, which is dangerous when left to develop and has a negative impact on the governing sustainability. It would be an advantage if the governing person reconsiders some of the shortcomings of the subordinates and readjusts their own behaviour in their relations, so that a common ground can be reached in their way of thinking and their actions.

Breach of obligations and compromises are at the core of the dependency in the relationship. By performing the tasks assigned to him/her, the subordinate becomes free, and any deviation from them makes him or her dependent. This is the most common form of dependency between governing persons and subordinates.

Other dimensions of dependency in relationships may be related to giving trust in advance. It can be done in both directions – from the governing person to the subordinates and from the subordinates to the governing person. Giving trust in advance is related to expectation as a possible change in time (Kamenov, 2002, p. 151).

Any expectation is associated most often with a change that is beneficial for the individual, that is, one expects change because they are not completely satisfied with the present. Normally, optimism is hidden behind the expectation. In certain circumstances, there may also be pessimistic moods, but it is the optimism that stimulates the person to become active. The best form of expectation is the realistic one. This is particularly true when dealing with the relationship between the leader and the subordinates. It is, however, the most difficult for embedding as a form of human behaviour. Experience, professionalism, reason, philosophical insight into life and other qualities not so easily cultivated in man lie behind it. In most cases, dependency in relations is caused by unrealistic expectations. For example, in the case of having a strong inner motive for achieving a certain level of professional growth, but having weak potential, or having very good personal potential, but being in an inappropriate environment.

In any team or group, two types of relationships can be identified – human and functional (Kamenov, 2003, p. 15). Social engineers believe that, in the presence of reason-based objectives of the pursued policy and regulated functions, the behaviour of the person or group could be modelled to a great extent. In this sense, the dependency in the relationship can be minimized. However, the replacement of human relations with functional ones takes us away from the system of moral values. For a man to become an “appendage” to a pattern of behaviour that is developed in advance does not seem to be the most appropriate way for revealing his creative potential. However, relying solely on free organization and improvisation in the process of the implementation of the policy objectives is also not a good alternative. Very often this can lead to chaotic behaviour and difficult-to-control dependency in the relationship. When it comes to human relationships based on values, education, general culture, professional culture, ethics, etc., quantitative assessment and behavioural modelling cannot be applied. In this case, an expression of opinion or suggestion may alter the behaviour and even the social status of the other party. Moreover, even when there is no reaction to the emerging situation affecting the other side, it can still be treated as a reaction because one is responsible not only for what he does, but also for what he does not do.

In any social system, different relationships are formed outside formal ones. They too can create dependency that can be transferred onto the professional relationships. This transfer can have both a positive and a negative nature. The overlapping between formal dependency (related to professional relationships) and informal dependency (non-formal relationships) has a significant impact on the sustainability of the governing process. The overlapping of formal and informal relationships can lie at the root of a worsened social climate, regardless of the professional training of the participants, because it affects their motivation.

One of the main catalysts of dependency in the relationship between people is the behaviour of changeable favouritism. Taking into account the opinions of other is a significant component that lies at the core of such behaviour. When a person thinks and uses their judgment less about the results of their own behaviour at the expense of conforming to foreign opinions, they are inclined to show unstable behaviour in their relations with others. At an early stage, changeable favouritism can generate positive dependency, but over time it is transformed into a negative one. The question is natural – where do the negative assessments come from? The answer is that it is a source of surprises when it comes to others' expectations, which does not allow for clear outlines to be formed in emerging relationships. Moving from positive to negative and vice versa creates great uncertainty within the dependency, both between individuals and in relation to third parties who can become a party to the relationship. “The wise have always claimed that there is nothing weaker and more unsustainable than the power that does not rely on itself” (Machiavelli, 1991, p. 49).

The institutional dependency is of particular importance for the sustainability of the governing process. While interpersonal and inter-group dependency influences individual parts of social systems, inter-institutional influences can affect the governing process as a whole. This is because the innate governing policy is affected in this case, which concerns the ultimate objectives of the governing process. Unfair competition or unmotivated support for the decisions and actions of certain institutions creates dependency in the relationships. The extent to which the boundaries of dependency can be extended is a matter of the governing policy when it comes to institutions. If it is not properly conducted, it can result in a serious breach of the sustainability of the governing process.

While norms and mechanisms to seek legal responsibility exist for financial and material dependency, there is no such responsibility when it comes to the dependency of human and group relationships. This, however, does not exclude the existence of these relationships and the forms of dependency that arise from them. When it comes to morality and values, it seems as though it is difficult to point out a culprit, who is directly responsible for the violations. And this is because in this case it is a chain of institutions that have formed the person as he is now – starting from the family and going through all forms of education, the social environment, and finishing with the team where the person is evaluated. It would be an advantage for any leader if, in their actions, they take into account the fact that dependency is present in their relationships. This would help them to have a clearer view of the “narrow” places in the implementation of the governing process, which is undoubtedly related to its sustainability.

Problems in implementing tasks and team activities

The results of any public activity are directly dependent on the proper reconciliation of qualifications, experience and motivation. The level and the forms of dependency in relationships, both between individuals and groups are also important. In doing so, a distinction needs to be made between staffing for the various activities and their managing and providing them with people. The first requires if not a scientific, at least a reasonable approach to reconcile individual

qualifications while taking into account individual and group motivation at the same time. It is necessary to take into account one other very important correlation between the personal and the real factor. The worst possible scenario for an organization is to have a gathering of highly qualified but ill-motivated employees. Or another paradox – a lot of resources are being spent for acquiring high qualifications, however, in practice the technology and equipment are far from the contemporary requirements. Thus, in practice, it turns out that, even with good policy intentions, certain investments in the socio-economic system may prove to be ineffective. Equally ineffective is the approach when, due to labour market problems, the activities are assigned to people who possess neither the qualification nor the motivation required to match the complexity and the deadline for accomplishing the assigned tasks. Staff policy deformations are often associated with compromises that are being made to meet the promises made by political subjects in order to mitigate the grievances that have arisen and so that the governing persons can drive the masses into active behaviour.

In order to minimize and mitigate problems in the implementation of any activity in the socio-economic system, the philosophy that the final result of performance cannot exceed the level of the limiting factor needs to be deeply understood. Or, that is to say, the “narrow place” which in practice determines the quantity of the final result. This applies both to the staff qualifications and to the state of the equipment and technology. Last but not least, the correlation between self-motivation and group motivation is also important. If such an approach is taken into account in the governing practice at all levels, a significant amount of inefficient spending will be prevented. In this sense, the correlation between the elements of the whole may prove to be more efficient than the pursuit of peak performance of its individual parts. This makes it possible to better control changes in the factors determining the results of the activities, which directly affects their effectiveness and the sustainability of the governing process.

The dynamics of processes in socio-economic systems requires that ways are sought to manage them in line with policy objectives. In this regard, the change in them requires the study of their organizational development. One of the meanings of this concept refers to the specific way of preparing for adaptation to changes. In order to reduce the problems in the implementation of the activities, the way in which the model of collective qualification in the socio-economic systems is important. In practice, it is implemented through the building of teams. To this end, it is necessary to:

- combine specialists with different qualifications in relation to the accomplishment of the assigned tasks;
- motivate high-performance communication between the individual contractors;
- create a sense of integration between the collective and the personal responsibility in performing the tasks;
- use the qualifications of the team members in accordance with the complexity and nature of the task;
- link the objectives to be achieved to the personal interests of the participants.

Problems in implementing the policy can actually arise both at the level of the collective qualification model and during the selection of team members. The collective qualification model in practice is a set of individual qualifications on the basis of which the team is built. The attitude (motivation) to teamwork is also of importance. Very often, the model of collective qualification can be fully covered by the relevant individual qualifications, but the lack of motivation can become a barrier to teamwork. Very often, in practice, a group of people having qualifications that correspond to the volume, complexity and deadline for the performance of activities are wrongly referred to as a "team". This is a necessary condition, but not a sufficient one. The characteristics necessary for the existence of teamwork are: a consensus on the nature of the problems; a consensus on ranking tasks in terms of their importance; a unified opinion when developing the action plan, etc.

Since teams are the ones who achieve policy objectives at a tactical level, their proper building is a responsible and difficult task. The most common problems in practice are related to the lack of understanding of the role of the individual member of the team in communicating with other members. Breaching of communication links, both horizontally and vertically, may result in mistakes in the performance of the tasks. Problems in team building can also arise from the lack of orientation of team members on the nature and substance of the objectives to be achieved. Doing the work "blindly" and concentrating attention on the current tasks deprives team members from a vision to the future. This undoubtedly affects the initiatives and creativity in the teamwork. It also influences the pace of achieving the objectives because the "low beams" do not allow moving forward at a good pace. The excessive focus on the tasks to be done at the expense of teamwork is also of importance. Maintaining an appropriate social climate is an essential condition for the efficiency and sustainability of performance governing.

If two sets of requirements are set for the formation of teams – formal and informal – the latter are related to the values. If no reconciliation of the values of the individuals is achieved, it would be difficult for teamwork to exist. While there is a normative way to reconcile the formal requirements, there is none when it comes to the informal ones. Even if the formal requirements are strictly met, the informal truths about the team may be different, because it is not possible to change the values of the individual members of the team in a regulatory way and in a short period of time. And the greater the differences in the value systems of the team members, the more the group of people is moving away from the actual teamwork. Naturally, in such cases the performance of the tasks is not at the required level, which affects the efficiency and sustainability of the governing process.

Controlled going back – a factor for governing sustainability

The human mentality is made in such a way that, both in personal and group terms, the focus is on success. To speak of going back is strange at the very least. However, in order to motivate such a strange behaviour, one cannot pass without defining the philosophy of success. What could be generally accepted is that success is a subjective perception of a certain state of the individual. It can include

the state of the spirit and the way in which it is perceived by others. In this sense, success is related to self-awareness, i.e. the ability of a person to think and reflect upon their own behaviour and to judge the attitudes of others towards them. Whether it is a person, a group or a social system, success is associated with overcoming something, with achieving a given objective. What has been overcome, resolved as a problem, is the object of success, and the party that overcame it is the subject.

Success as a desire for development and progress is limited. The limitations are directly related to the potential of the individuals, the groups or the organizations, respectively. Not understanding policy-making, accumulating dependency in relationships, or making mistakes when performing tasks is a serious obstacle to success. A no less serious limitation of success is also the inappropriate environment for displaying the actual potential. The direct relation between potential and success comes to suggest that one of the fundamental differences between fair and unfair competition is precisely caused by specific inconsistencies between them. This, on the other hand, raises the question of the regulatory base and its relation to morality and success. It is the best case scenario when moral and legal norms in a social system match. However, cases of divergence are not a rare practice, i.e. certain behavioural results may be considered moral but non-conforming to the regulatory base while others are consistent, but are defined as immoral by society. In this sense, it is possible to have cases where a certain achieved result is considered to be a success from a personal or group point of view, but it is not in line with the global objectives of the organization. The opposite can also be true - the global objectives may be achieved, but a feeling of dissatisfaction may exist in some individuals or groups. This confirms the subjective nature of feelings and the relative nature of success.

The subjective feeling of success stems from the fact that, in certain cases, the subject of success can affect the interests of the organization as a whole and be related to its strategic development, but in individuals or individual groups there is dissatisfaction at some point or time. In such cases, the individual or group interest conflicts with the strategic objectives and may result in demotivation of a part of the staff members. Also, the opposite is not impossible, when the prospects are misunderstood, the strategic objectives are not properly set, the progress is slow at "low beams", but for certain individuals or groups this is advantageous and from a subjective point of view they give a positive assessment the state of the organization. Reporting such a pseudo-success is a temporary delusion or a sign of the unhealthy interests of certain circles, but at the same time it serves as a sign of upcoming conflicts or crisis.

Overall, success must be distinguished from the concrete result, although the latter is part of it. The value of success is expressed over time and relates to status and trends as integrity complex of changes, while the result is more specific and covers a specific period of time. In this sense, the philosophy of success requires that each concrete result be matched with the prospect of development. However, in the absence of a development strategy, it is accepted in a literal way, and the lack of possibility to match it with the time makes it a major reference point

of development. If such behaviour exist, it is difficult to rely on sustainable development. Moreover, individual positive results, if not analysed and maintained as a condition over time, may prove decisive for failure in perspective.

Distinguishing success as a result-specific trend has to do with the theory of controlled going back. The logic behind this theory is that success can involve a controlled backward movement, or in other words, that not every going backward movement should be considered a failure. Assuming that success is a system of concrete results, it is logical for some of them to have different values over time, as well as a different relative share in its formation. The fact that success is not considered as a particular condition but is a continuous process over time means that it cannot be fixed. If this is done, it becomes a strategic result – short-, medium or long-term, and these results are set as objectives in the governing strategy. In this sense, a successful period of development is also reported through specific results.

The above considerations also determine the immediate relation of success to the management of change and its adaptation. Success as a status and behaviour of individuals, groups and organizations is associated with certain periods in which different internal and external forces of change exist. Some of them have a direction opposite to the upward trend and they are reported as factors that influence the going back. Its philosophy can be sought in different directions:

- exhausted potential and impossibility to maintain the current development rates;
- existing potential but taking into account unfavourable external and internal factors, the overcoming of which may lead to a more intensive exhaustion of potential;
- a judgment that the selected strategy is inappropriate in the light of the changes that have occurred and that it is necessary to rethink it or develop a new one;
- a wrong strategy - the faster the pace towards the achieving of its goals is, the greater the distance from the real goals becomes. Stopping in itself would be a success, and going back means getting closer to the actual goals.

In order to have a controlled going back, a clear answer should be given to the following questions:

- Where are we, i.e. what is the current situation?
- Can we influence the current situation and, if so, how can we do it?
- What is our strategic behaviour?

The answer to the first two questions may also determine the going back as a part of the strategic behaviour. Without doing so, any going back will be chaotic and out of control. In other words, it must be related to a certain strategic dividend.

Assuming that, in the widest frame of thinking, any result of an activity is a function of time and expense, it would be logical to specify what the strategic behaviour of the governing subject will be. Its main characteristics can be defined as:

- the change – which holds two possibilities – to manage or to adapt the process of the achievement of the strategic goals (expected results);
- the improvisation – change over time can reject one activity and give a chance to others that are not included in the preliminary estimate of their possible number.

From the point of view of the two abovementioned options, it can be concluded that going back can be seen as a component of strategic behaviour. Its application to the practice of the organizations is appropriate when it is impossible to exert influence (control) over the action of certain external and internal factors or when it is considered that a certain range of activities are no longer relevant to the achievement of the strategic objectives. This requires certain actions to be undertaken in order to replace them with new ones. It is in these periods that not only retention of development, but also going back is possible.

The reasons for going back may be different. Some of the most important ones are:

- the assessment of whether the current situation lacks strategic potential;
- in the event of changes, the assessment of whether the available potential is inconsistent with the set objectives;
- competition that is stronger and harder to overcome, which requires a re-evaluation of the activities;
- wrong direction of development and, in connection to this, a wrong strategy and wrong objectives.

The decision itself to temporarily stop or go back burdens leaders or teams.

The decision, however, is only a single moment, and until it is reached, a lot of signs could be found that relate to the preliminary preparation of the decision. Decisions for going back can have different specific dimensions, such as:

- to slow down the pace of development;
- to direct efforts towards other activities that have thus far been assessed as secondary;
- to stop the main activity and to search for alternatives to it;
- to apply elements of the concept of strategic fraud for the purpose of misleading competitors, etc.

Organizational behaviour in going back should be controlled, if it isn't, it can result in temporary crises or it can even lead to bankruptcy. The latter is excluded from the controlled going back theory because it may be of a different nature that is not the object of the theory under consideration.

Ultimately, going back can be a philosophy of success in the future, and in this sense it excludes bankruptcy. It seeks more expression of the flexibility and adaptive potential of organizations. This can also be a component of the development strategy or, in other words, any strategy should be open to such behaviour. If this is overlooked and maintaining the pace of development is sought after at any cost, it would not come as a surprise if this leads to bankruptcy in the near future.

For these reasons, the meaning and content of the controlled going back theory can be summarised in several ways:

- firstly, it regulates the drive for growth and maximum profit at any cost, which, in the general practice, can give rise to a number of negative effects – from the ecological to the extreme states (for example, the state of being very rich or very poor);
- secondly, it allows more organizations to protect themselves from bankruptcy;

- thirdly, this theory lies at the foundations of a new approach, which has to do with achieving a balance of resource provision and of attitudes towards the exhaustion of natural resources;

- fourthly, it also has a significant effect on unemployment, social responsibility, unfair competition, etc.

In a competitive market economy, the logic of any development is such that, both for reasons beyond the organization's control and for reasons related to their own judgment, controlled going back is an element of their strategic development. If this fact is realized, such behaviour can also be envisaged in the development of the governing policy or in the strategic development plans respectively. This means having a pre-set expectation for it, including alternatives, meaning that the latter should include at least one other option of behaviour if there is a situation requiring a controlled going back. Those unprepared for such behaviour bear the risk of becoming a victim of the ambition to maintain the status quo at any cost, which further exhausts their potential. In this sense, controlled going back in a particular sense helps to both preserve and restore the potential of organizations. Indeed, this can happen if it has become a recognized need at a certain stage of their development and, above all, if it is placed under control. In any other case, going back will be associated with failure and can also lead to bankruptcy.

In conclusion, it can be summarised that the circumstances of a competitive market economy also form the content of the logical potential of the controlled going back theory. If the policy is misunderstood, if a high degree of dependency is accumulated in social systems, and if there are any problems with the implementation of policy tasks, controlled going back becomes a necessity. The preservation of governing sustainability goes through such a stage of the implementation of the governing process. Unprepared people may bear negatives because they have not realized the philosophy that controlled going back is a prerequisite for success in the future.

References:

Le Bon, G. (2003). The Crowd: A Study of the Popular Mind. "Zharava 2002" PH (in Bulgarian).

Kamenov, K. (2002). Behaviour in the equation. Veliko Tarnovo: "Abagar" (in Bulgarian).

Kamenov, K. (2003). The Management Process. Veliko Tarnovo: "Abagar" (in Bulgarian).

Machiavelli, N. (1991). The Ruler. "Espas – 2007" (in Bulgarian).

7.III.2018

Д-р Юлия Даншина*, проф. д-р Игор Бритченко**

СЪЩНОСТ, ПРИНЦИПИ И ИНСТРУМЕНТИ НА ЕЛЕКТРОННАТА ДЕМОКРАЦИЯ

Разгледани са някои теоретични подходи към електронната демокрация, нейното значение при по-широкото или по-тясното ѝ приложение чрез създаването и разработването на електронно управление. Като методологична основа на проучването е използван анализ на теоретичните обясновки и международните практики за включване на гражданите в процеса на вземане на решения, както и данни за електронното участие на гражданите, събрани от Департамента по икономически и социални въпроси на ООН. Практическата насока на изследването е да бъде определено доколко реалното електронно участие на гражданите се припокрива със заявените цели на електронната демокрация. Дефинирани са някои проблеми, които усложняват изграждането на електронна демокрация в условията на Украйна, като са отправени предложения за развитието и подобряването на взаимодействието в електронна среда.

JEL: H70; H73; H79

Ключови думи: електронна демокрация; електронно управление; информационни и комуникационни технологии; държавно управление; решения в публичния сектор

Напоследък въпросите, свързани с въвеждането на електронната демокрация не само в Украйна, но и в развитите страни по света, са обект на вниманието на редица украински автори като М. Вершинин, М. Грачев, В. Гужва, О. Захвойска, Т. Каминска, А. Камински, В. Ключевски, К. Линов, И. Лопушински, Й. Олейник, М. Пасечник, И. Рубан, А. Семенова и др. В същото време националните проучвания са съсредоточени основно върху практиката на въвеждане на електронна демокрация, без да разглеждат нейната връзка с процесите на електронното управление като два от компонентите на функционирането на съвременното гражданско общество. Ето защо целта на нашето изследване е да се открие взаимозависимостта между електронната демокрация и електронното управление в Украйна като единна обща насока за развитието на страната в условията на формиране и еволюция на гражданското общество.

Ако електронната демокрация се разглежда като характеристика на социалната система, тогава тя трябва да се тълкува като демокрация в общия смисъл на понятието. В този контекст заслужава да се цитира мнението на М. Вершинин – изследовател в областта на комуникациите, според когото „електронната демокрация е демократична политическа система, в която компютрите и компютърните мрежи се използват за изпълнение на най-важните функции на

* Университет по митническо дело и финанси, Факултет по управление, катедра „Публична администрация и администрация на митниците“, Украйна, danyulya@i.ua

** Висше държавно училище в памет на проф. Станислав Тарновски в Тарнобжег, Факултет по икономически и технически науки, Полша, ibritchenko@gmail.com

демократичния процес като разпространение на информация, комуникация, обединяване на интересите на гражданите и приемане на политически решения“ (Вершинин, 2004, с. 98). Уикипедия¹ дава подобна дефиниция на съдържанието на понятието – там електронната демокрация е определена като форма на демокрация, характеризираща се с използването на информационни и комуникационни технологии (ИКТ) като основен инструмент на колективните и управленските процеси на всички нива, започвайки от местното самоуправление и достигайки до международното равнище.

Представителите на втория подход към електронната демокрация я възприемат като система на отношения или комуникации. Същото тълкуване се дава и от украинското законодателство. То дефинира електронната демокрация като форма на обществените отношения, в която индивидите и организациите са въввлечени в държавното и местното самоуправление чрез широкото използване на ИКТ (вж. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні..., 2013). Придържайки се към такъв подход, М. Грачев предлага електронната демокрация да се интерпретира като механизъм за комуникация, който допринася за прилагането на концепцията за властта на народа и води до съответствие на структурата на държавата с реалните потребности на информационно ориентираното общество (Грачев, 2004).

Застъпниците на процесите на електронизацията поддържат позицията, че електронната демокрация трябва да се разглежда като механизъм за изразяване на воля с помощта на ИКТ. В този аспект тя се разбира като държавно-управленска дейност за укрепване на демокрацията чрез електронизиране на взаимодействието между трите сектора. Описвайки термина „електронна демокрация“, някои национални изследвания отбелязват следното: „До голяма степен това означава възможност за включване на гражданите в по-активно участие в обсъждането и решаването на обществените въпроси чрез използване на компютърни и подобни технологии и комуникационни мрежи“.² Или например: „Електронната демокрация се състои от всички електронни средства за комуникация, даващи възможност или улесняващи пътя на гражданите да предприемат действия, с които да гарантират, че политиките са отговорни за постъпките и поведението си в сферата на обществения живот“ (Сіленко, 2007, с. 97).

Електронната демокрация е инструмент, който е достъпен за всички политически субекти. Според нас в този контекст тя трябва да се разбира като дейност на политическите субекти, насочена към засилване на отношенията с гражданите, като се използват информационни и комуникационни средства и инструменти и се цели популяризиране на темата за политиката.

Украинският изследовател В. Гужва определя два подхода при тълкуването на електронната демокрация. В тесен смисъл тя представлява използ-

¹ <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

² <http://www.stattonline.org.ua/pravo/62/8624-elektronna-demokratiya-v-suchasnomu-sviti-dosyagnennya-ta-problemi.html>

ването на ИКТ за „снабдяване“ (в смисъла на концепцията за електронна поддръжка) на гражданите с техните права. В по-широк аспект електронната демокрация се интерпретира като включване на гражданите в решаването на различни политически и социални проблеми чрез прилагането на съвременни информационни и комуникационни технологии (Гужва, 2016, с. 209).

Според нас модерната демокрация в държавното управление трябва да се разглежда като широк набор от инструменти, с чиято помощ се въвеждат хардуерни и софтуерни технологии с цел увеличаване на възможностите на всеки гражданин да преосмисли ценностната си система и да се включи във формирането и развитието на най-новите демократични ценности, например: разпространение на информация и публикуване на данни; създаване на граждански групи в съответствие с техните интереси и участието им в държавното управление; провеждане на форуми, дискусии, срещи и гласуване; организиране на избори. По такъв начин широкото използване на неограничените възможности на интернет ще позволи да се създаде нова форма на демокрация – електронно-мрежова. Тук термините „електронна“ и „мрежова“ показват, че тази нова форма се основава на употребата на мрежови компютърни технологии, които могат да окажат благоприятен ефект както върху прилагането на демократичните принципи, така и върху държавни и публични процеси, които биха допринесли да бъде постигнато съответствие на целите на правителството със съвременните изисквания на информационно ориентираното общество (Грачев, 2004, с. 1).

Възникването на концепцията за електронната демокрация е тясно свързано с друго актуално в днешно време идея – за електронно управление, чието практическо приложение се базира върху различни научно-теоретични подходи. Имайки предвид, че тази концепция, от една страна, е продължение на развитието на общата теория на демокрацията, а от друга, реализацията ѝ е обусловена от интензивно използване на информационните и комуникационните технологии, може да се направи заключение, че е налице сериозно разминаване между нейните потенциални възможности и идеите и начините, по които тя се осъществява. Всичко това води до неясноти в разбирането на същността на електронната демокрация, което поражда радикални различия в позициите и интересите на обществото и на държавата в процеса на държавно управление.

Макар че на пръв поглед двете концепции би трябвало да се допълват взаимно по хармоничен начин, давайки възможност за трансформиране на управлението и преминаване към информационно ориентирано общество, в реалната действителност в стремежа си към доминация те водят своеобразна „битка“ помежду си.

От гледна точка на държавната политика, при която преобладаваща е концепцията за електронно управление, електронната демокрация е само елемент от това управление. Въпреки че има превес, тя се разглежда единствено като част от електронното управление и като реализация по електронен път на

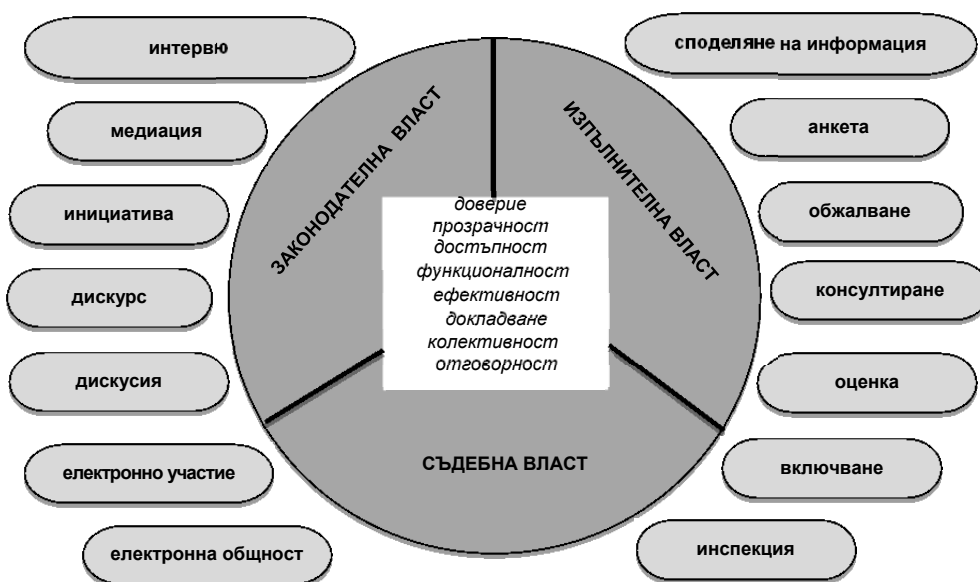
демократичните начини за участие в процеса на приемане на решения от страна на държавата. Според това разбиране електронната демокрация се отнася до технологичните аспекти, например до засилено използване на ИКТ в държавноуправленската дейност. При подобно тълкуване обаче технологиите сами по себе си не укрепват демокрацията и демократичните процеси.

В обратния случай – когато държавата избере да даде предимство на концепцията за електронната демокрация, електронното управление се превръща в част от нея. То е неин ключов елемент, но не се осъществява в пълна степен, тъй като електронната демокрация се реализира чрез взаимодействие на органите на държавното управление с гражданите чрез използването на ИКТ, но включва цялата сфера на социалномрежово сътрудничество с помощта на технологиите.

В такава рамка целите на електронната демокрация съвпадат с тези на електронното управление (вж. Рекомендации Комитета министров Совета Европы..., 2009, с. 7-8), при което взаимоотношенията между органите на държавното управление, гражданите и бизнеса се основават на равноправни координирани действия на всички равнища – от местното до международното (фиг.1).

Фигура 1

Цели и инструменти на електронната демокрация

Първата линия на взаимодействие е насочена към дейностите, които се отнасят до държавното управление, осъществявано от органите на властта в сферата на публичните услуги, особено предоставянето на административни услуги. Втората е свързана с участието на гражданите при вземането на решения въз основа на получена от органите на държавното управление информация – така те могат да повлияят върху съответните решения и да упражняват контрол относно това дали е постиганата съвместимост между техните собствени приоритети с тези на държавната политика.

При реализацията на целите на електронната демокрация участват всички структури на държавната власт: законодателна, съдебна и изпълнителна. Тъй като главен двигател за развитието на електронната демокрация са изискванията, валидни за демокрацията общо, информационните и комуникационните технологии трябва да се възприемат не само като средство за изграждането на нова база за модернизация, оптимизация и отчетност на държавните дела, но и като начин за привличане и включване на гражданите в процеса на вземане на държавни решения. Във връзка с това в днешно време по-голяма част от демократичните страни са поели определени ангажименти да насърчават развитието на електронната демокрация като форма на обществена организация, в която, използвайки ИКТ, гражданите и бизнесът се превръщат в равноправни участници в процеса на вземане на държавни решения.

С помощта на нови и иновативни инструменти електронната демокрация като неразделна част от информационното общество допринася значително да се опростят процедурите, свързани с възможността на гражданите да упражняват правата си на участие в обществения живот, да се насърчава и укрепва процесът на демократизация, както и да се постигне успешно взаимодействие между гражданското общество и органите на държавното управление.

Разширявайки кръга на участниците, инструментариумът на електронна демокрация спомага да се създадат повече колективни форми за вземане на държавни решения. Благодарение на модерните технологии участието в демократичните процеси се проявява като равенство, т.е. тези процеси стават достъпни за всички хора и групи. С други думи, електронното участие на гражданите в управлението позволява на лица и групи, които поради определени житейски обстоятелства са с ограничени възможности (хора с увреждания, със специални нужди), да формулират собствени изисквания и да представят свои предложения за насоките на държавната политика. В тези случаи инструментариумът на електронната демокрация играе ролята на практически механизъм за социално обединение.

Несъмнено системата от средства и техники, свързани с прилагането на електронната демокрация, е в състояние да издигне демокрацията на ново, по-високо равнище, разпространявайки се в онези сектори на управлението, в които институциите на гражданското общество са ангажирани с активно участие в процеса на държавно управление. За да бъдат силни инструментите на електронната демокрация обаче, са необходими непрекъснат диалог, консултации,

обсъждане и създаване на отворени платформи, в които гражданите и органите на държавното управление да си сътрудничат.

Едни от най-добрите и популярни инструменти на електронната демокрация, използвани в международната практика, са:

- *Събирането на подписи за петиции в подкрепа на инициативи*, предложени от граждани. Те подлежат на разглеждане от органите на държавното управление, в чиято юрисдикция е съответната петиция, които трябва да гарантират, че ще бъде предоставен разумен и мотивиран отговор на въпросите на хората, бизнеса и институциите на гражданското общество.

- *Обжалването и запитванията* са полезни инструменти за представяне на електронни предложения на заинтересуваните страни, свързани с държавната политика, когато се оценяват фактите при нарушения на закона и при злоупотреби. Гаранти за ефективността на тези инструменти са органите на държавно управление.

- *Консултирането* дава възможност за получаване на обратна връзка относно плановете и за оценка на дейността на органите на държавното управление и на техните служители, например въз основа на въпросник.

- *Гласуването* е средство за изразяване на воля по време на избори и референдуми на държавно, регионално и местно ниво.

Инструменти от типа на електронната петиция, която е форма на електронно взаимодействие, позволяват на органите на властта да включват активните граждани и икономически субекти при вземането на държавни решения. Терминът „петиция“ се тълкува като писмена колективна молба на граждани относно даден въпрос, която се представя пред държавния глава или пред друг орган на държавното управление (вж. Шемшученко, 1998, Т. 4, с. 701). За пръв път функционалността и ефективността на този инструментариум са доказани от шотландското правителство в рамките на проекта E-Petitioner. Примерът на Шотландия е последван от Германия, Финландия и няколко други страни, които искат да „чуят“ своите граждани.

Сред най-известните платформи, които осъществяват проекти за електронна демокрация, могат да бъдат посочени:

- Платформата „*Jolitics.com*“, която имитира работата на британския парламент с всички необходими етапи (иницииране на проектозакон, дискусия и гласуване). Този проект позволява на гражданското общество във Великобритания да представя свои законодателни инициативи пред държавните органи с предложения за изменения в социалните и политическите насоки на развитието на страната съобразно техните интереси. Сега „*Jolitics.com*“ дава възможност да се разглеждат предложения на ниво държавна политика, но в бъдеще ще бъдат обсъждани и подобни проблеми на местно равнище. Потребителите на платформата могат да представят своите предложения, които задължително преминават през обществено обсъждане, а след това са подложени на гласуване. Ако инициативата събере достатъчен брой гласове, тя се насочва за разглеждане от Парламента. Благодарение на тази система на

гласуване може да бъде прогнозирано кои ще са най-важните за гражданите въпроси в близко бъдеще. Трябва да се отбележи, че след въвеждането на платформата се отчита повишаване на доверието на гражданите към правителството, тъй като то разглежда всеки проблем, поставен за дискусия сред широката общественост. Необходимо е също да се обърне внимание и на организационните аспекти на проекта – той има затворена система за регистрация, в която, за да бъде включено дадено лице, то трябва да получи покана от участник, който вече е регистриран.

- Британският проект „*ePetitions*“ – правителствена инициатива, формирана с цел да се предостави възможност на гражданите да отправят предложения по отношение на дейностите на правителството и да създават нови проекти за нормативни актове. За да бъде разглеждана петицията, се изискват минимум 100 хил. гласа.

- Действащият от 2006 г. британски проект „*Comment on This*“ за коментари от страна на онлайн общността, свързани с национални държавни инициативи.

- Проектът на Харвардския университет „*LexPop*“, насочен към публични дискусии относно действащото законодателство – норми, които според обществеността трябва да бъдат изменени, обсъждане на нови нормативни актове и представяне на собствено мнение и визия за текста на бъдещи законопроекти. Електронното взаимодействие между правителството и гражданите на Великобритания се засилва посредством ежедневното публикуване на данни, което увеличава интереса и ангажираността на гражданите към процеса на вземане на държавни решения. Най-значимото постижение е петиция, подписана от 300 хил. британци, за оттеглянето на страната от Европейския съюз, а най-успешната петиция е срещу пътните такси – 1,8 млн. гласа са накарали правителството да се откаже от тази идея.

- Американската платформа „*Popvox*“ допринася за подобряване на диалога между органите на властта и гражданите, разширявайки възможностите за обсъждане и гласуване на приоритетни за заинтересуваната общественост проблеми на държавно управление. Тази платформа не принадлежи на никоя от заинтересуваните страни – тя позволява да се пазят записи на всички оценки и осигурява бързо предаване на съобщенията до адресата.

- Американският проект „*Center for the Study of New Media and Society*“ (CSNMS) е интегриран в дейността на електронното правителство, особено в организирането на постоянно мрежово сътрудничество между правителството и гражданите на федерално, регионално и местно ниво, и съдържа хронологията на най-важните събития в световен мащаб. Инициативата е насочена към разработване и внедряване на граждански проекти с отчитане на мнението на представителите на обществеността, което оказва влияние върху изпълнението на съответните проекти и спомага за развитието на електронната демокрация. Поради включването на гражданите на ранен етап този тип електронно управление създава солидна основа за стабилно и ефективно функциониране на електронните общности.

- Американската услуга „*Open Government Dialogue*“ („Отворен правителствен диалог“) се използва в порталите на 33 министерства и ведомства на САЩ, за да се осигури ефективна обратна връзка с гражданите и да се търсят конструктивни идеи във връзка с управлението на страната. Чрез тази услуга става възможно да се инициират нормативни актове, да се коментират законодателни инициативи и да се гласува относно необходимостта от приемането на даден нормативен акт.

- В американския портал „*We the People*“ („Ние, народът“), чийто официален слоган е „Да предоставим на всички американци възможността да привлекат вниманието на държавните органи към техните проблеми“, гражданите могат да отправят молби до президента.

- Финландската платформа „*Open Ministry*“ („Отворено министерство“) позволява на гражданите да подготвят свои собствени законодателни проекти и да ги предлагат за гласуване от правителството. Участието на гражданите в създаването на нови закони се смята за най-висшата форма на усъвършенстване на демокрацията, противно на процеса, при който в съставянето на текстовете се включва само тесен кръг членове на Парламента. Една от специфичните за Финландия особености е, че петиции, които са събрали 50 хил. гласа, автоматично се превръщат в законопроекти и трябва да бъдат разгледани от правителството на страната с приоритет. Друга особеност е възможността на гражданите да влязат в социалната мрежа Facebook и да гласуват не само „в подкрепа“ на, но дори и „против“ конкретни петиции.

- Полската консултативна платформа „*Dobre pomysły*“ („Добри идеи“) дава възможност за публичен мониторинг на предоставянето на услуги от държавни органи и позволява на институциите на гражданското общество да осъществяват постоянен, периодичен или еднократен надзор върху качеството на предоставянето на административни услуги с цел неговото подобряване. Особеност на полската практика е широкото използване на платформите на местно ниво, което е най-желаната форма на общ диалог, защото подчертава реалната готовност за сътрудничество на държавните органи с гражданското общество.

- Всяка латвийска петиция, получила подкрепа от 10 хил. гласа, трябва задължително да бъде включена в дневния ред на заседанието на Сейма (Парламента на Латвия – бел. пр.). В Латвия гласуването за петиция се извършва както по електронен път (при което може да бъде идентифицирано всяко лице), така и в режим „офлайн“.

Въпреки че практиката на използване на електронни петиции е сравнително нова, тя става обект на все по-голямо търсене в различни области на ежедневието. Макар че подходът за въвеждането на инструментариума на електронната демокрация е различен и има специфични аспекти в отделните страни, с течение на времето броят на участващите граждани непрекъснато се увеличава, което е признак за нарастващия интерес на хората към държавната политика.

*

На практика моделът на електронната демокрация е тристепенен – той се състои от три нива, които представляват отделни етапи на развитие:

- I етап – обмен на информация. Органите на държавното управление чрез електронно-мрежова комуникация предоставят на гражданите информация, за да получат техните становища относно разработването на държавната политика в определена област или при вземането на публични решения.

- II етап – консултации. Включва динамично взаимодействие на органите на държавното управление с гражданите, основано на поддържането на обратна информация и използването на съвременни ИКТ при вземане на правителствени решения и формиране на държавната политика.

- III етап – активно участие на гражданите в процесите на обсъждане на държавни решения в сътрудничество с управляващите органи, като отговорността за самите решения е на правителството.

Изпълнението на първия етап – електронния обмен на информация и достъпа до такава, е свързано с формирането на законодателна среда, съобразена със силни институции на гражданското общество, с наличието на практически механизми за контрол, както и на общество, което да познава и да може да упражнява своите права. Разработването и реализирането на държавна политика, гарантираща свобода на информацията, и въвеждането на съответните механизми са отговорност на органите на държавното управление, а създаването на ефективни надзорни органи, под чиято юрисдикция се осъществява контрол на изпълнението на законодателството и оценка на развитието на демократичните процеси, изисква активното участие на гражданското общество.

За да информират гражданите и бизнес организациите, органите на държавното управление могат да използват различни начини за предоставяне на информация и различни комуникационни средства.

В международната практика се прилагат многообразни форми, чрез които се извършва електронно консултиране – от разработването на системна законодателна среда до въвеждането на неформални правила и изпитани практически процедури. Характерът на законодателната среда може да е по-широк, например тя може да включва създаването на механизми за подаване на молби, провеждане на референдуми по проблемни въпроси и целесъобразни консултации (което изисква задължително допитване и обсъждане по конкретния въпрос с определени общности). Формирането на консултативни органи с участието на институциите на гражданското общество би допринесло за стимулиране на неговото развитие и за постигане на по-добри резултати.

За да осигурят електронното взаимодействие с гражданите и стопанските субекти с цел получаване на отговори, коментари и предложения за вземане на правителствени решения, държавните органи могат да използват набор от инструменти – електронни въпросници, форуми, семинари за публични изслушвания, петиции и т.н.

Активното участие на институциите на гражданското общество при вземането на държавни решения предполага, че те са достигнали до определен етап на зрялост и че са способни да подготвят и да формулират конкретни предложения. Органите на държавното управление от своя страна трябва да разкриват и предоставят данни, да публикуват информация, да разработват инструменти за формулиране и анализ на направените от институциите на гражданското общество предложения. На този етап поддръжката на законодателната база има гъвкав характер, давайки възможност на гражданите да се организират в работни групи.

За да се определи нивото на електронната демокрация, на всеки две години Департаментът по икономически и социални въпроси на ООН изчислява индекс на електронното участие на гражданите, като стойността му показва етапа на готовност на правителствата за електронно взаимодействие. Според две издания на доклада на Департамента през 2016 г. Украйна заема 32-то място сред 193 страни с индекс 0,7458. Това е най-високият показател за украинското правителство в сравнение с предходни изследвания, като от 2014 г. страната е преминала с 42 позиции по-нагоре в класирането (вж. Department of Economic and Social Affairs..., 2014, p. 241; 2016, p. 175).

Правителството на Украйна успява да постигне най-голям напредък по отношение на втория етап на електронното участие на гражданите чрез разработването на средства за електронно консултиране. Стойността на този индикатор нараства повече от три пъти – от 27 до 84%. Значителни промени се наблюдават и в третия етап – електронното участие на гражданите при вземането на публични решения, където стойността на показателя се повишава от 0 до 50% (фиг. 2).

Фигура 2

Динамика на количествените показатели в Украйна
за периода 2014-2016 г. (%)

Трябва да се подчертае, че получените резултати се основават на данни за целите на доклада „Проучване на ООН на електронното управление през 2016 г.“, събрани и обработени от Украинския център за демографски реформи през 2015 г., когато обстановката в страната се характеризира със засилена гражданска активност и за пръв път се поражда нужда от въвеждането на нови форми на надзор над управленската дейност на държавните органи.

Електронните ресурси, създадени от органите на властта в Украйна за сътрудничество с гражданите, имат декларативен характер и не дават тласък за разширяване на общественото участие в процесите на формиране и осъществяване на държавната политика. Един от тези електронни ресурси е сайтът „Гражданско общество и власт“³, предназначен за провеждане на обществени обсъждания чрез електронни консултации с граждани и стопански субекти. Въпреки че фактически съществува, сайтът не съумява да се превърне в платформа за функционален и смислен диалог между органите на държавното управление, стопанските субекти, гражданското общество и отделните граждани на страната.

Друг уеб ресурс, който не успява да получи публично признание, е Обединената информационна мрежа (вж. Държавна система електронних звернень, 2012). Тя е създадена за незабавна и прозрачна обработка на запитвания и молби на гражданите, отправени към органите на държавното управление и местното самоуправление в електронна форма; за осигуряване на контрол от страна на гражданите при разглеждането на техните молби и запитвания за обществена информация; за даване на възможност на съответните органи да извършат анализ на получените молби и запитвания, както и за осъществяване на надзор върху уреждането на повдигнатите въпроси. Въпреки заявените цели този електронен ресурс не съумява да докаже своята ефективност – той не генерира никакъв интерес или доверие от страна на обществеността.

Тъй като електронните проекти, създадени от органите на държавното управление за сътрудничество с гражданите и стопанските субекти не успяват да постигнат желанния резултат, започват да се развиват проектите за електронна демокрация, инициирани от гражданите. Например проектът на фондация „Източна Европа“ „Отворен град“ (www.opencity.in.ua) е насочен към осигуряване на ефективно електронно взаимодействие между органите на местното самоуправление, гражданите и бизнеса за разрешаване на предизвикателства и проблеми на обществото. Появяват се значителен брой електронни общности на самоорганизирани и обединени от обща идея граждани, чиято цел е да съсредоточат усилията си за разрешаване на публични проблеми, както и на такива с постоянен характер, които възпрепятстват развитието на украинското общество. Обсъждайки проблемни въпроси и отправяйки предложения, засягащи съдържанието на решенията на органите на държавното управление, представителите на гражданското общество активно използват

³ Вж. http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article

електронни ресурси – отворени или създадени по даден проект, или електронни общества, които са широко известни не само в Украйна, но и извън нейната територия.

Всичко това позволява да се обобщи, че в украинското общество започват да се изграждат и развиват електронни форми на участие. Гражданите и стопанските субекти имат не само желание, но и възможност да повлияят чрез инструментите на електронната демокрация върху разглеждането на всяко отделно държавно решение, както и да отправят свои предложения до органите на властта при изготвянето на проекти за такива решения. Значителният брой електронни проекти, насочени към електронно взаимодействие с органите на държавното управление, са доказателство за интереса на гражданите и на бизнеса към активно участие в процеса на вземане на държавни решения.

Активното участие обаче зависи от способността на гражданите да обсъждат самостоятелно и да генерират насоки за развитието на страната. В същото време е необходимо органите на държавното управление да зададат дневния ред и да гарантират, че предложенията, направени от активните граждани и стопански субекти и формирани на базата на съвместни усилия, ще бъдат разгледани и взети под внимание по време на окончателното приемане на съответните държавни решения.

Очевидно е, че третият етап предполага всеки човек да допринесе по някакъв начин за развитието на държавата. Само няколко страни обаче са показали на практика, че са в състояние успешно да използват инструментариума на електронната демокрация.

За да се превърне включването на гражданите и стопанските субекти във формирането, развитието и осъществяването на държавната политика в реалност, най-важното е органите на държавното управление да съумеят да осигурят и да гарантират достъп до този процес на всичките му етапи за всички заинтересувани страни (фиг. 3).

Фигура 3

Процес на прилагане на електронната демокрация

Възможността за представяне на инициативи и предложения, които се отнасят до въпросите за развитието на държавната политика и държавното управление, трябва да бъде гарантирана на гражданското общество на всички нива.

За да се разшири сферата на интересите, които трябва да се вземат предвид при формирането и провеждането на държавната политика, е необходимо фундаментално реструктуриране и модернизиране на управлението, насочено към постигането на по-голяма прозрачност и откритост на протичащите в тази област процеси. Във връзка с това органите на държавната власт трябва да овладеят съвременните инструменти за сътрудничество. По-конкретно те трябва да са способни да изготвят проекти и да организират дискусии по въпроси, свързани с предизвикателствата пред обществото, да координират насоките, следвани от държавната политика и държавното управление, с потребностите и желанията на гражданите и институциите на гражданското общество. Същевременно все по-голямо внимание изискват и въпросите за отчитането на гласовете и промяната в позициите на широк кръг заинтересувани страни, което изправя органите на държавното управление и пред друг проблем – провеждането на постоянен мониторинг на обществените интереси в електронните общности.

В инструмент за развитие на електронната демокрация може да се превърне въвеждането на технологията на блоковите вериги (Blockchain Technology). При дефинирането на понятието „блокова верига“ се използват различни подходи:

- метод за съхранение на данни;
- цифров регистър на сделките, споразуменията, договорите;
- картов регистър, в който по специален начин се записват и криптират данни за всякакви транзакции;
- публична база на всички транзакции, които някога са били извършвани в системата.

Прилагането на всички посочени подходи обаче води до единен принцип на функциониране на тази технология, а именно до създаването на групи от транзакции, които са формирани съгласно определен протокол на веригата и са предназначени за определяне на обменните отношения.

Технологията „Blockchain“ позволява запазването на почти всичко, което изисква отделен независим запис и ако е необходимо, последващата му проверка. Възможно е да се съхраняват данни за отпуснати кредити, за права на собственост, за нарушения на трафика, за предварително предоставени заеми, бракове и т.н. Основната отличителна черта и неоспоримо предимство е, че регистрите на данни, базирани на тази технология, не се съхраняват на едно място, а са разпръснати в няколко хиляди компютри по целия свят, което дава възможност на специалистите по ИТ да работят децентрализирано.

Друго ценно качество на технологията „Blockchain“ е осигуряването на непрекъснато и рационално формиране на вериги въз основа на смарт-договори.

Бизнесът например представя това предимство по следния начин: може да се резервира сумата по сметката на купувача и когато системата за автоматично проследяване на стоките съобщи за доставка, тези пари се отписват за сметка на продавача. Сделката се изпълнява, без да се плаща такса на банката, а автоматизираният процес изключва всякакви неуспешни плащания и забавяния. В същото време с помощта на регистъра участниците са информирани веднага, без да губят време за проверки.

Обобщено, технологията „Blockchain“ позволява да се осъществява контрол на цялата логистична верига на процеса – от производителя до крайния потребител, като по този начин се елиминира възможността за корупция.

*

Електронното участие на гражданите, гражданското общество и бизнеса в процеса на държавното управление трябва да се основава върху стриктното съблюдаване на определени принципи за тяхното привличане (вж. фиг. 4) (OECD, 2001, с. 7-8). Ако това условие не бъде спазено, е невъзможно да се премине към третото ниво на електронно взаимодействие като перфектна форма на управление на една страна.

Фигура 4

Принципи на електронната демокрация

Във връзка с посочените принципи могат да се направят някои изводи:

1. Управлението и задълбоченото внимание към предоставянето на информация, както и добре осъзнатата отговорност към този процес, консултациите и активното участие във вземането на държавни решения са важни на всички нива на държавно управление.

2. Целите, задачите, ограниченията и задълженията на гражданите на трите етапа трябва да бъдат предварително определени. Те трябва да са съобразени с условията, да бъдат ясни, разбираеми и смислени.

3. Необходимо е да са налице достатъчно финансови, човешки, технически и технологични ресурси, за да се постигне ефективност на обществената информираност – споделяне, консултиране и активно участие в процеса на обсъждане и приемане на правителствени решения.

4. Органите на държавното управление трябва да осигурят отчетност относно използването на получените от гражданите данни, обратната връзка, обществените консултации и активното участие.

5. Законодателството трябва ясно да дефинира правата на гражданите, които се отнасят до достъпа им до информация, предоставянето на обратна връзка, консултациите и активното им участие при разглеждането на държавните решения. Стриктно определени трябва да бъдат и задълженията на органите на властта, свързани с осигуряване на изпълнението на правата на гражданите. За да се гарантират тези права, изключително голяма роля играят независимите институции за мониторинг.

6. Необходимо е възможно най-бързо консултациите и активното участие да се превърнат във важна част от по-нататъшния продуктивен диалог, като заедно с това те не бива да бъдат ограничавани във времето.

7. За да се подобри управлението на данните, гражданите и органите на държавната власт трябва да постигнат договореност относно инициативите за обмен на информация, получаването на обратна информация и консултациите.

8. За да се осъществи адаптацията на органите на държавно управление към новите условия и критерии за преразглеждане на държавните решения, трябва да бъдат създадени нови методи и възможности за оценка на тяхната дейност в областта на обмена на информация, консултациите и привличането на гражданите.

9. Данните, предоставени от органите на властта при разглеждането на държавните решения, трябва да бъдат обективни, пълни и достъпни.

10. Активните граждани и стопански субекти са устойчив ресурс за страната. Те са източник, генериращ идеи за установяване на взаимодействие между органите на държавното управление и гражданското общество с цел създаване на координирана държавна политика.

Освен с непридържането към и неспазването на принципите на електронната демокрация, *слабостите* на действащия сега инструментариум, свързан с участието на гражданите в процеса на формиране и провеждане на държавната политика, се обясняват и с наличието на системни проблеми от организационен характер в работата на органите на властта, със съществуващите изисквания за държавна дейност, както и с недостатъчната компетентност на длъжностните лица.

Един от първите проблеми, които трябва да намерят решение, за да се укрепи електронната демокрация и да се засили участието на широката общественост в процеса на управление, е този за идентифицирането на гражданите. За да се осигури взаимодействие между тях и правителството, те трябва да са способни да се идентифицират така, че идентификацията да гарантира безопасността на личните им данни и да им даде възможност да участват в дискусиите в интернет.

Вторият въпрос е свързан с голямата дигитална „пропаст“ между хората, използващи ИКТ, които са от разнородни, понякога дори и от противостоящи си социални групи. Ниското ниво на компютърна грамотност възпрепятства привличането на гражданите към включване в ефективен диалог с органите на държавното управление.

Друг проблем е, че в общия случай не се обръща необходимото внимание на инструментариума на електронната демокрация и на получените чрез него резултати. Вследствие на това реакциите на органите на държавно управление, засягащи електронните предложения и коментарите на гражданите, в много случаи имат формален характер.

Електронните комуникации също са все още несигурни. Гражданите могат да изразят своето мнение или да предоставят коментар относно всеки проблем на уебсайта на даден правителствен орган и да го изпратят по електронна поща, но писмото в електронна форма не се смята за официален документ. Информацията, изпратена до съответния орган на управление по този начин, може да бъде взета предвид, но това не е задължително.

Използването на инструменти за електронно привличане на гражданите не гарантира автоматично функционирането на електронната демокрация. Дори при такива инструменти, при които се осъществява електронно взаимодействие, като G2B (правителството – бизнес), G2C (правителство – граждани), G2G (междуправителствено взаимодействие на държавните органи), B2B (взаимодействие в бизнес сектора), C2C (взаимодействие между гражданите), обществото трябва да преодолее определени трудности от организационно, концептуално, политическо и т.н. естество.

Сред най-важните причини, обуславящи необходимостта от въвеждане на инструменти за електронно привличане на гражданите, могат да бъдат открити:

- **Мащаб на дейностите.** Гражданите се интересуват от възможността да изразят своето мнение с помощта на технологиите и позицията им да получи широка гласност. За тази цел обаче органите на държавното управление трябва да предприемат конкретни стъпки и да предоставят технологии, улесняващи формирането и функционирането на електронни общности, които спомагат за превръщането на гласа на отделния човек в глас на обществото. Във връзка с това правителството има за задача да създаде адекватен механизъм, за да може да реагира на съответните дискусии (Кедді, Вергес, 2009, с. 19).

- **Способности.** Този проблем засяга в по-голяма степен повишаването на изискванията за предоставяне на по-надеждна информация за обществото,

отколкото способността на гражданите да участват в процеса на управление. „Изчерпателната ясна информация и способността за участие в обществените дебати, допълнени с такива инструменти като контролирани дискуссионни форуми ..., са основни базови фактори. Затова и проблемите, свързани със стесняването на дигиталната пропаст и с привличането към формулиране на политиката на групите, които традиционно са лишени от граждански права (социално слаби, младежи), са тясно свързани. Предизвикателството е да се разработят такива инструменти на електронно привличане, които да дадат възможност на гражданите да участват в съвместното формулиране и приемане на решения, да осъзнаят важността и да бъдат социално активни“ (Кедді, Вергес, 2009, с. 20).

- Последователност. Етапите на формулиране на държавната политика, които са обмен на информация, консултации, гаранция за участие, обратна връзка и оценка, трябва да бъдат подкрепени чрез електронните комуникации. „Позицията на гражданите на всеки етап трябва да се използва правилно и на другите етапи от процеса. Това е необходимо, тъй като би дало възможност да се формулира политика и да се обменя по-добре информация с гражданите“ (Кедді, Вергес, 2009, с. 24).

- Оценка на привличането. Това е фактор, който определя последствията от участието на гражданите чрез ИКТ в управлението, съответствието на целите на обществото с тези на правителството и постигнатите резултати. Обектите и критериите за оценка също трябва да бъдат дефинирани, тъй като без тях е невъзможно да се оценят резултатите от функционирането на електронната демокрация и по-специално да се постигне напредък в нейното развитие (вж. Кедді, Вергес, 2009, с. 23).

- Готовност. Органите на държавно управление трябва да организират дейността си в съответствие с условията в общество, ориентирано към информацията. Предоставянето на административни и консултантски услуги, транзакции и др. в електронна форма трябва да стане често срещана практика и да се развива постоянно (Кедді, Вергес, 2009, с. 24).

Тъй като е препоръчително разработването на нов инструментариум за електронна демокрация да се осъществи въз основа на значими практики и на внедрени пилотни и демонстрационни проекти, е необходимо веднага да се обърне внимание на съществуващите и на някои обещаващи предстоящи проекти. Само активните граждани и институциите на гражданското общество ще определят приоритетните начини за своето привличане. Този процес трябва да започне с изследване и обобщаване на множество обществени инициативи, за да се идентифицират най-успешните и важните сред тях, които да бъдат подкрепени на етапа на формирането им, както и да се разработи подходящо законодателство за тяхното осъществяване и защита.

*

Съвременните ИКТ позволяват значително разширяване на функционалното съдържание на демокрацията в държавното управление. Инструментите

на електронната демокрация разкриват широка гама от възможности пред гражданите и стопанските субекти в процеса на приемане на държавни решения, следвайки тристепенния модел на привличане на гражданите: *информация* – обмен на информация за състоянието и насоката на държавната политика и за текущи проблеми; *консултация* – създаване и развитие на взаимовръзка между органите на държавното управление и институциите на гражданското общество; *активно участие* – пряко влияние върху формирането и приемането на държавни решения.

Стриктното следване на целите на електронната демокрация и спазването на основните ѝ принципи несъмнено би довело до балансирано изграждане и развитие на взаимодействието между органите на държавното управление и институциите на гражданското общество и до повишаване на нивото на доверие на гражданите към държавните органи и би допринесло да се постигне прозрачност по отношение на тяхната дейност.

Анализът на динамиката на количествените показатели, свързани с въвеждането и прилагането на електронната демокрация в Украйна, показва, че въпреки сериозните промени, наблюдавани през периода 2014-2016 г., страната има по-скоро ниски показатели в сравнение с напредналите държави, което на свой ред означава, че участието на гражданите в Украйна е преобладаващо пасивно.

В опитите си за постигане на перфектно взаимодействие в електронна среда развитите страни се конкурират, като използват в своята практика различен набор от инструменти за електронна демокрация, които имат голям потенциал.

За съжаление Украйна е сред държавите, които не са в състояние да преодолеят липсите в областта на цифровите технологии, както и да разработят собствен системен подход за електронно взаимодействие с гражданите и стопанските субекти. Наред с това високият индекс на електронното участие отразява само номиналния напредък на органите на държавното управление в постигането на първия и втория етап, което на практика не е показателно за успеха в налагането и спазването на демократичните ценности и процеси. В днешно време електронното участие на гражданите и стопанските субекти е формално и все още се намира на етап съставяне на дневен ред, анализ и оценка на обратната връзка.

При съществуващите сега условия в Украйна влиянието и включването на гражданите и на стопанските субекти в процесите на вземане на държавни решения е доста проблематично. Основните пречки пред намирането на подходящ и действащ начин за прилагане на електронната демокрация са свързани с разрешаването на проблема с наличието на дигитална „пропаст“ между различните социални прослойки, който води до несъответствие между заявените цели на електронната демокрация и реалността. Това може да предизвика увеличаване на неравенството и по-нататъшно концентриране на

властта и влиянието в ръцете на изявени представители на политическия и правителствения елит.

Съществено предимство на електронното взаимодействие в процеса на разработване, внедряване и оценка на държавната политика е критичното намаляване на разходите за демократични процедури чрез интензивно използване на информационни и комуникационни технологии, което дава възможност да се спестят значителни финансови ресурси и средства за синхронизация и да се увеличи броят на участниците в това взаимодействие.

Използвана литература:

Грачев, М. Н. (2004). Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития. Москва: „Прометей“.

Грачев, М. Н., А. С. Мадатов (2004). Демократия: методология исследования, анализ перспектив. Москва: АЛКИГАММА.

Гужва, В. (2016). Електронна демократія та умови її ефективного запровадження в Україні. Модернізація управління національною економікою. – В: IV Міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 лист. р., МОН України, ДВНЗ „Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана“. Київ: КНЕУ, 2016, с. 208-212.

Кедді, Дж., К. Вергес и др. (2009). Електронна демократія: сподівання та проблеми (пер. з англ.). Київ: Центр адаптації держ. служби до стандартів Європ. Союзу.

Міносян А. С., Н. В. Чорна, І. П. Коршунова. Електронна демократія в сучасному світі: досягнення та проблеми, <http://www.stationline.org.ua/pravo/62/8624-elektronna-demokratiya-v-suchasnomu-sviti-dosyagnennya-ta-problemi.html> (последен достъп 12.01.2018).

Сіленко, А. (2007). Інформаційні технології – новий імпульс для пошуку парадигми майбутнього суспільства. – Політ. Менеджмент, N 3, с. 97-98.

Вершинин, М. С. (2004). Политическая коммуникация в информационном обществе: перспективные направления исследований. Актуальные проблемы теории коммуникации. – В: Сборник научных трудов. СПб.: СПбГПУ.

Шемшученко, Ю. С. (ред.). (1998). Юридична енциклопедія: у 6 т. Київ: „Укр. енцикл.“.

Відкрите місто: веб-сайт. URL: <http://www.opencity.in.ua/#r=UA> (последен достъп 09.03.2018).

Вікіпедія. Електронна демократія, https://uk.wikipedia.org/wiki/Електронна_демократія (последен достъп 14.09.2017).

Громадянське суспільство і влада, http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article (последен достъп 14.03.2018).

Державна система електронних звернень (2012), <http://z.gov.ua> (последен достъп 14.03.2018).

OECD (2001). Привлечение граждан к разработке политического курса: информирование, консультации и участие общества. DocPlayer, <http://docplayer.ru/41829141-Privlechenie-grazhdan-k-razrabotke-politicheskogo-kursa-informirovanie-konsultacii-i-uchastie-obshchestva.html> (последен достъп 09.03.2018).

Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 р. № 386-р., <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p> (последен достъп 10.03.2018).

Рекомендации Комитета министров Совета Европы CM/Rec(2009)1 государствам-участникам Совета Европы по электронной демократии и пояснительная записка, <http://www.polpoz.ru/umot/cmrec20091-gosudarstvam-uchastnikam-soveta-evropi-po-elektronnoy/page-2> (последен достъп 12.03.2018).

United Nations. Department of Economic and Social Affairs, (2014). United Nations e-government survey. E-government for the future we want [pdf]. Available at https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2014-Survey/E-Gov_Complete_Survey-2014 [pdf] (последен достъп 21.01.2018).

United Nations. Department of Economic and Social Affairs (2016). UN E-Government Survey 2016. Available at <[https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/ UN-E-Government-Survey-2016](https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2016)> (последен достъп 7.02.2018).

9.II.2018 г.

THE ESSENCE OF ELECTRONIC DEMOCRACY, ITS PRINCIPLES AND INSTRUMENTARIUM

This paper examines the theoretical approaches to electronic democracy, its significance and the possibilities in its broad and restricted realization during the process of e-government creation and the development of e-governance. The methodological basis of the investigation is an analysis of the theoretical foundations and the international practices applied in order to involve citizens in the decision-making process and data about the electronic participation of citizens gathered by the United Nations Department of Economic and Social Affairs. The practical significance of the present investigation is to define the correlation between the real state of the electronic participation of citizens and the proclaimed purposes of electronic democracy. The problems that make the circumstances around the formation of electronic democracy in Ukrainian more complicated have been defined and directions for the development and improvement of electronic interaction have been offered.

JEL: H70; H73; H79

***Keywords:** electronic democracy; e-governance; e-government; Information & Communication Technology; state governance; state decision*

In recent times, the issues regarding the introduction of e-democracy have been a topic of consideration both in Ukraine and in the advanced countries of the world, in domestic researches published by such names as: M. Vershynin, M. Grachev, V. Huzhva, O. Zahvoiska, T. Kaminska, A. Kaminskyi, V. Kliutsevskyi, K. Linov, I. Lopushynskyi, Y. Oleinyk, M. Pasechnyk, I. Ruban, A. Semenova and others.

At the same time, these domestic studies mostly focus on the practice of introducing the e-democracy without focusing on its connection to the processes of electronic governance, as two of the components behind the functioning of modern civil society.

That is why the purpose of the present paper is to show the interdependence between e-democracy and e-governance in Ukraine as a unified integral direction for the development of Ukraine in the conditions of the formation and development of civil society.

If we consider e-democracy as a characteristic of the social system, then it should be interpreted as a kind of democracy in general. In this context, it is worth mentioning the opinion of M. Vershynin, a communication researcher, who notes that the "electronic democracy" is a democratic political system, where computers and computer networks are being used to fulfill the most important functions of the democratic process, such as the distribution of information, communication, union

* University of Customs and Finance, Faculty of Management, Ukraine, danyulya@i.ua

** State Higher Vocational School Memorial of Prof. Stanislaw Tarnowski in Tarnobrzeg, Department of Technical and Economic Sciences, Poland, ibritchenko@gmail.com

of the interests of the citizens and the adoption of political decisions" (Vershinin, 2004, p. 98). Wikipedia gives a similar definition within a content framework, interpreting e-democracy as a form, characterized by the usage of ICT as a primary tool in collective and governance processes at all levels, starting from the level of local self-governance and going all the way up to the international level.

The representatives of the second approach towards electronic democracy consider it as a system of relations or communications. The same interpretation is given in the Ukrainian legislation, giving it the meaning of a form of social relations, where individuals and organizations are involved in state and local self-governance through the widespread usage of ICT (On Approval of the Strategy of the Information Society Development in Ukraine, 2013). The researcher M. Grachev takes on the same approach, offering to interpret such a democracy as a mechanism for communication that contributes to the implementation of the principle of the power of the people and leads to a state structure that corresponds to the real needs of the information-oriented society (Grachev, 2004).

The supporters of the electronization processes maintain the position that the electronic democracy should be considered as a mechanism for expression of one's will with the help of ICT. In this respect, democracy is understood as a state governance activity for strengthening democracy through the electronization of the interaction between the three sectors. When describing the term "electronic democracy", the domestic researches note the following: "To a great extent, it means a possibility to involve citizens for a more active participation in societal matters through the use of computers, and similar technologies and communication networks" (Minosian, Chorna, Korshunova). Or, for example, "E-democracy consists of all electronic means of communication that allow citizens to take the necessary steps to make sure that politicians take responsibility for their actions in the area of social life" (Silenko, 2007, p. 97).

Electronic democracy is an instrument that is in the possession of all subjects of politics. In our opinion, in this context, e-democracy should be understood as an activity of the subjects of politics aimed at the intensification of their relations with citizens through the use of informative and communicative means and instruments, and it is aimed towards the popularization of the subject of politics.

The Ukrainian researcher V. Huzhva defines two approaches for the interpretation of electronic democracy. In the restricted sense, electronic democracy is the usage of ICT to provide (electronic maintenance) citizens with their rights. Pursuant to the wide approach, the electronic democracy is interpreted as the involvement of the citizens in solving different political and social problems through the usage of modern ICT (Huzhva, 2016, p. 209).

In the author's opinion, a modern "democracy" in the state governance should be considered as a wide complex of instruments, where hardware and software technology are being used to expand the possibilities of each citizen to develop and improve their main values and to form the latest democracy values, for example: distribution of information and publication of data, formation of citizens groups

pursuant to their interests and participation in the state governance, holding forums, discussions, meetings, votes and elections. Herewith, a widespread usage of the endless Internet possibilities will make it possible to speak about the formation of a new form of democracy – an electronic network. In this case, the terms “electronic” and “net” show that the new form of democracy is based on the usage of network computer technology that has a beneficial effect on the implementation of the democracy principles and the state-based processes that allow it to be in conformity with the government and the modern demands of the information-oriented society (Grachev, 2004, p. 1).

The emergence of the concept of “electronic democracy” is tightly connected to the modern concept of “e-governance” that makes it possible to define various scientific theoretical approaches to its practical implementation. Taking into consideration the fact that the analyzed concept is, on the one hand, a continuation of the development of the general democracy theory and, on the other hand, is performed through the intensive usage of Information & Communication Technology, there is an essential gap between the potential of this concept and the implementation of its ideas. The abovementioned is leading to this questionable understanding of the essence of the modern form of democracy and it causes radically different positions and interests within the social and state sectors of state governance.

Moreover, these two concepts which exist simultaneously and, at first glance, complement each other and make possible the transition of the government towards becoming an information-oriented society, in fact, carry out a battle for superiority and dominance.

In the case of state policy which regards such a concept predominantly as “e-governance”, the electronic democracy is only an element of the e-government. And in spite of the fact that it will have superiority in this concept, one way or the other, it will be considered only as a part of e-government and as an electronic realization of democratic paths or the process adopting state decisions. In line with such a stance, the electronic democracy refers to the technological aspects, for example, the enhanced usage of ICT in the state governance activity. Thus, technology in itself does not strengthen democracy and democratic processes.

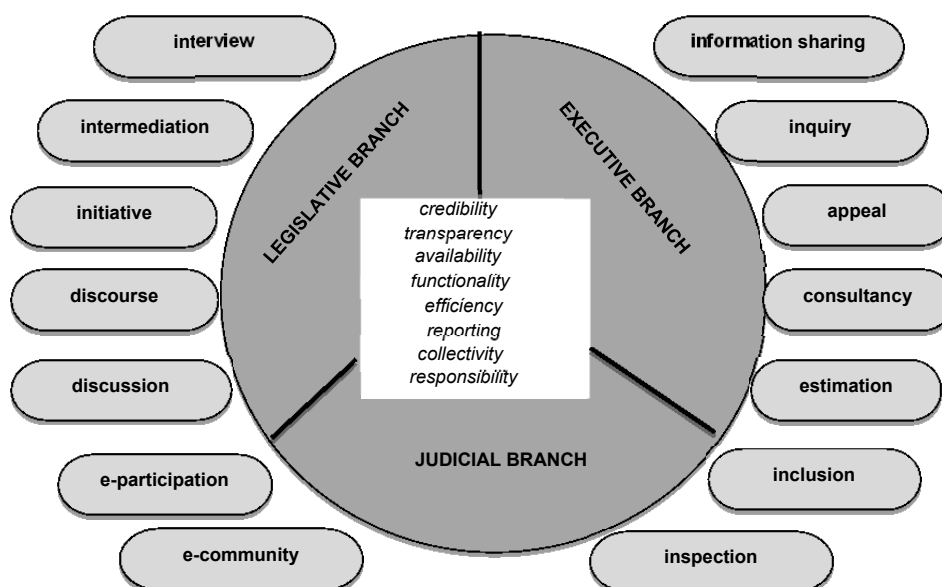
If the state chooses an “electronic democracy” vector of concept predominance, the “e-government” becomes a part of such democracy. It is a key element, but it is not performed to the fullest extent, as electronic democracy is realized through the interaction of government authorities with citizens, using ICT, and it involves the whole sphere of social-networking cooperation with the help of ICT.

Within this framework, the purpose of electronic democracy (CM/Rec, 2009, p. 7-8) coincides with the purpose of e-governance (see Figure 1), wherein the relationships among government authorities, citizens and business are based on equal coordinated actions at all levels, starting from the local and reaching the international level, where the first line is an interaction directed at the realization of state governance activity by the government authorities for the performance of state services, especially the provision of administrative services to the parties of

referral. The second one is the following: citizens participate during the making of state decisions on the basis of information obtained from the government authorities and they control the correspondence between the state policy priorities and their own priorities.

Figure 1

Purposes and instrumentarium of electronic democracy

The area of realization of the purposes of electronic democracy includes all three branches of state power: legislative, judicial and executive. As the requirements of democracy are the driving force behind electronic democracy, ICT should be considered as a means for breaking new ground not only for the modernization, optimization and accounting of government affairs, but also as a means for attracting citizens and encouraging them to participate in the making of state decisions. Nowadays, almost all democratic countries have taken on the responsibility of developing electronic democracy as a form of societal organization, where citizens and business are equal participants during the process of making state decisions through the use of ICT.

Electronic democracy is an integral component of informational society that allows the use of innovative instruments in order to significantly simplify the process of exercising one's rights for participation in social and governmental life, it enhances the process of strengthening democracy and it helps civil society and the government authorities to interact successfully.

The instrumentarium of electronic democracy helps expand the circle of participants and the creation of more collective forms of making state decisions. With the help of modern technology, the participation in democratic processes takes on the form of equality that allows one's voice to be heard by all individuals and groups. In other words, the electronic participation of citizens in the governance opens up opportunities for them to formulate their own requirements and makes it possible for individuals and groups who are faced with various limitations in their everyday lives (citizens with disabilities or with special needs) to submit their offers regarding the state policy. In such a situation, the instrumentarium of electronic democracy is a practical mechanism for creating social unity.

Undoubtedly, the instrumentarium of electronic democracy is able to take democracy to a new and enhanced level, distributing it in those sectors of government, where the institutions of civil society are intensively involved and participate in the process of state governance. The strength of the instrumentarium of electronic democracy means the constant dialog, consultation, discussion and creation of open platforms, on which the citizens and the government authorities can collaborate.

Among the most desirable and popular electronic democracy tools that are being used in international practice, we can define the following:

- *Collection of signatures for petitions* in support of initiatives offered by citizens that are to be put into consideration by the government authorities, under whose jurisdiction there is a petition, and acting as a guarantee for the provision of reasonable and motivated answer to the questions that are interesting for people, business and civil society institutions.

- *Appeals and inquiries* are really efficient tools for the provision of electronic offers regarding the content of the state policy by which concerned parties are able to react in the case of infringements and abusive practices. The government authorities are the guarantee-givers where the efficiency of such tools is concerned.

- *Consultancy* is an opportunity to receive feedback regarding the plans and estimations on the activity of the government authorities and their officials, for example, through the use of questionnaires.

- *Voting* is a tool for the expression of one's will during the elections and referendums at the state, regional and local levels.

This can be achieved through the use of such instruments as an electronic petition – a form of electronic interaction that allows the government authorities to involve active citizens and economic entities in the process of making state decisions. The term “petition” (Shemshuchenko, 1998, Vol. 4, p. 701) is interpreted as a written collective appeal by the citizens concerning a given question which is submitted to the head of state or other government authorities.

The functionality and effectiveness of this instrumentarium was proved for the first time by the Scottish government in the framework of the E-Petitioner project. After Scotland, in order to hear their citizens, Germany, Finland and several other countries followed its example.

Among the most well-known platforms that implement electronic democracy projects we can distinguish the following:

- The platform “Jolitics.com” that imitates the work of the British Parliament with all its necessary stages (project initiation, discussion and voting). This project allows the civil society of Great Britain to present its own initiatives to the state authorities with offers to put forth amendments to the social and political development of the country in accordance with their interests. Nowadays, the platform allows the consideration of such offers at the level of state policy, but in the future, such problems will be discussed at the local level as well. The users of the platform may place their offers as an obligatory subject to be discussed by society and then they can be put up for voting. If the initiative gathers a large enough number of votes, it is then directed for consideration by the Parliament. Moreover, such system of voting allows forecasting what will be the most important issues for citizens in the near future. It is worth noting that, as evidenced by this platform, the citizens have a high level of trust in their government, as it takes into consideration every problem that is put forth by the general public in the discussion, which involves a lot of citizens. We should also pay attention to the organizational aspects of the project. This project has a closed system of registration. In such a system, in order to be registered, one must be initiated by a participant who has already been registered;

- The British project “ePetitions” is a governmental initiative created in order for citizens to put forth offers about the work of the government and to create new projects of regulations. The minimum number of votes required for a petition to be taken into consideration is 100,000.

- The British project “Comment on This”, which has been effective since 2006, is a way for the online community to comment on national state initiatives.

- The project by Harvard University “LexPop” is directed at public discussions regarding the current legislation, norms that require amendment, the discussion of new regulatory acts and the creation of statements that portray individuals’ views on the text of future draft legislation. The electronic interaction between the government and the citizens of Great Britain is enhanced via the daily publication of data which increases the interest and engagement of citizens in the process of making state decisions. The leading place in this regard should be given to a petition about the country's exit from the EU that was signed by 300,000 British people, and the most successful petition was that against toll roads – it received 1,8 million votes and resulted in the government renouncing the idea.

- The American platform “Popvox” helps to build a dialogue between the government authorities and citizens and it is also a platform for discussion and voting on the concerns of society. This platform does not belong to any party. It makes it possible to keep a record of all estimations and it ensures the prompt delivery of messages to the addressee.

- The American project “Center for the Study of New Media and Society” (CSNMS), is integrated into the activity of the e-government, particularly, in the area of

the organization of a constant network collaboration between government and citizens at the federal, regional and local levels that contains a chronology of the main events in the world. The project is directed at the development, planning and introduction of civil projects, taking into consideration the opinions of society participants that have an impact during the implementation of the electronic democracy generation project. Due to the participation of citizens in the early stages, the government creates a solid foundation for the stable and efficient functioning of electronic communities.

- The American service "Open Government Dialogue" is used on the portals of 33 USA ministries and departments in order to provide efficient feedback and to look for constructive ideas offered by the citizens. This service made it possible to initiate regulatory acts, to comment on legislative initiatives and to vote for the necessity of a particular regulatory act.

- The American portal "We the People", whose official slogan is "To give all Americans the ability to draw the attention of state authorities to their problems", is a platform through which citizens can place their appeals to the President.

- The Finnish platform "Open Ministry" allows citizens to compose their own drafts of legislation and to submit them for a vote to the government. Of course, this process of creating new laws is considered to be a limit of the perfection of democracy, contrary to the process where just a narrow circle of Parliament members is engaged in the process of draft composition. A Finnish peculiarity is the existence of petitions that have 50,000 votes and automatically become drafts of legislation. They should be considered by the government of Finland as a matter of priority. One other peculiarity is the possibility to login through the social media platform Facebook and to vote not only "in favor" of placed petitions, but also "against" them.

- The Polish consultative platform "Dobre pomysły" gives the opportunity to publicly monitor the services provided by state authorities and institutions of civil society with permanent, periodical or one-time supervision of the quality of the provided administrative services in order to improve their quality. The peculiarity of this Polish practice lies in the broad functioning of platforms at the local level, which is the most desirable form of mutual dialogue that emphasizes a real readiness for collaboration of state authorities with civil society.

- The Latvian petition that obtained the support of 10,000 votes should be an obligatory part of the agenda of the Seim meeting. In Latvia, the voting on petitions is performed both through the use of electronic resources that present the opportunity to identify a person, and offline.

Despite the fact that the practice of using electronic petitions is rather new, it is in great demand in the different areas of life. It is worth noting that in the different countries the approach towards the introduction of such an electronic democracy instrumentarium has its distinctive aspects, but, in spite of this, the number of involved citizens has been increasing year by year, which is a sign of greater interest of the people in the state policy.

*

In practical terms, the electronic democracy has a three-level model, where the levels are the stages of development, as follows:

- I stage – information sharing – government authorities provide citizens with information electronically, through the use of network communication, in order to get their opinions concerning the creation of relevant state policy or the discussion of state decisions;

- II stage – consultancy – is an active interaction of government authorities with citizens on the basis of receiving feedback and storing it, using modern ICT in the processes of making state decisions and creating state policy;

- III stage – active participation of the citizens in the processes of state decision-making – an interaction between citizens and government, in which the government bears the responsibility for state decision-making.

The implementation of the first stage – the sharing and access to the electronic information requires the presence of a legislative environment generated in a consistent manner by the strong institutions of civil society, creating practical mechanisms of control and a society that is aware and able to exercise its rights. The formation and realization of state policy that ensures the freedom of information and the creation of relevant mechanisms of state governance is a responsibility of the government authorities, but the creation of efficient monitoring authorities, under whose jurisdiction there will be an inspection of the legislative execution, the development of democracy and democratic processes require the active participation of civil society.

In order to inform citizens and business entities, the government authorities may use different ways for providing information and different communicative means.

The international practice also has a lot of different forms through which to perform electronic consultancy – starting from the development of the legislative environment of the system and ending with the introduction of non-formal norms and credible practical procedures. The legislative environment may have a more extensive nature, for example, the establishment of an appealing mechanism, the conduction of referendums regarding the problematic issues, and purposive character that entails an obligatory consultation concerning the particular matter with regard to certain societies. The formation of consultative authorities with the participation of the institutions of civil society will contribute to the development of a perspective and to the achievement of more results.

In order to provide citizens and business entities with an electronic interaction, for the purposes of obtaining responses, comments and offers for making governmental decisions, state authorities can use a range of tools (e-questionnaires, forums, seminars for public hearings, submissions of petitions, etc.).

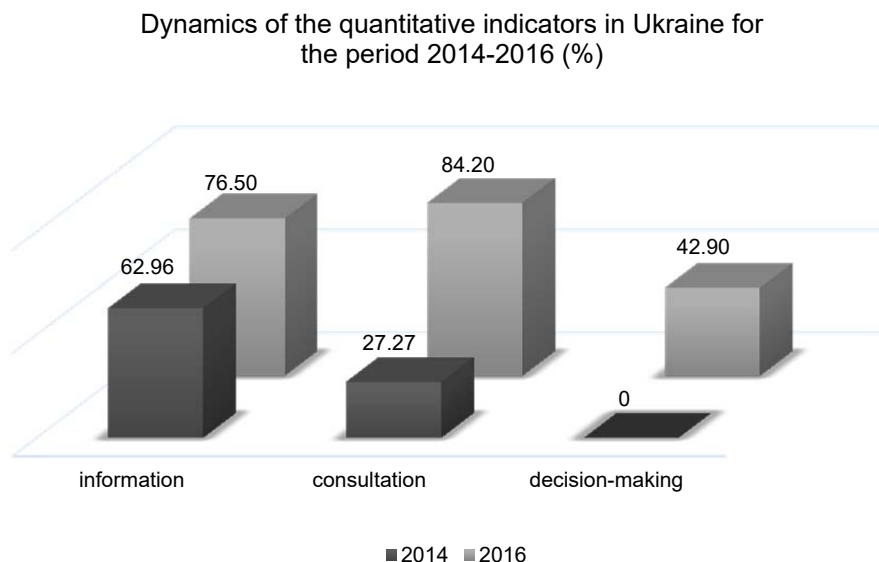
The active participation of the institutions of civil society during the making of state decisions suggests their maturity and ability to prepare and formulate offers. In the case of their active participation, the government authorities need to open

data, publish information and develop the tools for the compilation and analytics of the offers prepared by the institutions of civil society and government authorities. At this stage, the legislative maintenance has a flexible nature, giving citizens the opportunity to form working groups.

In order to define the level of electronic democracy, every two years the Department on Economic and Social Affairs of the United Nations conducts a calculation of the index of the electronic participation of citizens, which indicates the stage of government readiness for electronic interaction. Pursuant to the report of the Department of Economic and Social Affairs of the UN (Department of Economic and Social Affairs, 2014, p. 241; Department of Economic and Social Affairs, 2016, p. 175), in 2016 Ukraine ranked 32nd among the 193 countries, with an indicator of 0,7458. In comparison with previous investigations, it is the highest indicator for Ukrainian government up to date, as since 2014 Ukraine has risen by an entire 42 positions.

The government was able to achieve the greatest progress during the 2nd stage – in the electronic participation of citizens in the development of electronic consultations. The indicators have risen by more than three times, starting from 27% and reaching 84%. Considerable changes were also observed during the 3rd stage of the electronic participation of citizens during the process of making state decision. The indicator rose to the level of 50% almost immediately (Figure 2).

Figure 2

It is worth noting that the obtained results are based on data collected and processed by the Ukrainian Center of Demographic Reforms in 2015 for the purposes

of the report “UN E-Government Survey 2016”. At that point in time, Ukraine witnessed some flurries in the activity of the citizens and, for the first time, there was a demand for new forms of supervision over the governance activity of government authorities.

Thus, the electronic resources created by the government authorities for collaboration with the citizens have a declarative nature and do not give an impetus to the public participation in the processes of the formation and implementation of the state policy. One such electronic resource is the website “Civil society and power” (http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article), created for the purpose of holding public discussions through electronic consultations with citizens and business entities, however, in the time of its existence, this electronic resource could not become a platform for a functional and meaningful dialogue among the government authorities, business entities, civil society and individual citizens of Ukraine.

Another electronic resource that did not obtain public recognition was the United Informative Web – a resource for citizens' appeals to the government authorities and the authorities of local self-governance (see Electronic Governance, 2012), created for the immediate and transparent processing of inquiries and appeals by citizens in electronic form, the provision of control on the part of citizens during the consideration of their appeals and inquires for public information, the conduction of analytical work by government authorities and local self-governance over the appeals and inquiries, as well as supervision over the settlement of the raised issues. Despite the declared purpose, this electronic resource did not prove its efficiency; it did not generate any interest or credibility from the side of public society.

As the electronic projects created by the government authorities for the collaboration with citizens and business entities were not able to achieve the desired result, projects for electronic democracy initiated by the citizens started to develop. For example, the project of the Eastern Europe Fund “Open City” (www.opencity.in.ua) is directed at the provision of efficient electronic interaction between local government authorities, citizens and business entities for the settlement of the challenging issues facing society. A significant number of electronic communities of self-organized citizens have emerged, united by a common idea to concentrate their efforts towards the settlement of state issues and problems that have a permanent nature and which do not allow Ukrainian society to develop. Through bringing issues up for discussion regarding the content of the decisions of government authorities, the representatives of civil society actively use the electronic resources that were opened and created under a certain project, or electronic communities that are widely known by the whole Ukrainian society, as well as outside the territory of Ukraine.

Therefore, we can say that an electronic form of participation is forming in the Ukrainian society. Citizens and business entities have a possibility and desire to influence the consideration of any given state decision through the instrumentarium

of electronic democracy and to put forth their own offers for projects regarding the state decisions of government authorities. The considerable number of electronic projects directed at electronic interaction with government authorities is evidence of the interest of citizens and business entities in actively participating in the process of state decision-making.

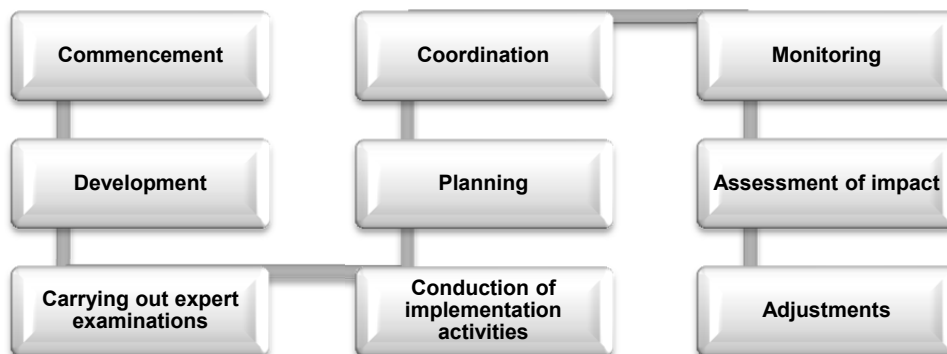
However, an active participation is conditioned by the ability of citizens to have independent discussions and to generate the state vector of development. At the same time, it is necessary that the government authorities develop a clear agenda and act as guarantors of the fact that the proposals submitted by active citizens and business entities as a result of their collaborative efforts will be considered and taken into account during the final stage of the state decision-making process.

It is obvious that the third stage supposes a contribution by each individual to the development of the country. Only several countries are able to use the instrumentarium of electronic democracy successfully.

In the process of the participation of citizens and business entities during the formation, development and implementation of state policy, the most important issue is concerned with the provision and guarantee of the access to the process at all its stages for all interested parties by the government authorities (Figure 3).

Figure 3

The process of implementation of electronic democracy

The possibility to provide initiatives and offers concerning the issues of the development of state policy and state governance should be guaranteed to the civil society at all its levels.

In order to implement further areas of interest that should be taken into account during the formation and implementation of state policy, a fundamental restructuring

and modernization of governance in the direction of achieving a greater openness of the current processes of state policy formation is necessary.

In this regard, the government authorities are faced with the task of mastering the modern tools of collaboration. Particularly, to organize projects and discussions about challenging issues, tasks and the coordination of the vector followed by state policy and state governance, citizens and the institutions of civil society. Moreover, the issue of keeping record of the votes and the change in positions of the wide range of concerned parties is becoming more acute. As a result, the government authorities are faced with another issue regarding the conduction of permanent monitoring of public interests in the electronic communities.

The instrumentarium for the development of electronic democracy may become the introduction of Blockchain Technology.

There are various ways of defining the term blockchain:

- a data storage method;
- a digital register of transactions, agreements and contracts;
- a card register, where data about any transactions is being recorded and encrypted in a special way;
- a public database of all transactions that have ever been performed in the system.

However, all of them come down to the unified principle of the operation of this technology, namely, the creation of formed blocks of transaction information, pursuant to the specific rules of the chain designed for the determination of the exchange relations.

Blockchain Technology allows preserving almost everything that requires a separate independent record and, if necessary, a checkup. It is possible to store data about given credits, property rights, traffic violations, previously granted loans, marriages, etc.

The main distinguishing feature and undeniable advantage is that the data registers based on Blockchain Technology are not being saved in one place, they are distributed among several thousands of computers all over the world which will give IT specialists the opportunity to work on a non-centralized basis.

The second thing that should be attributed to the advantages of technology is the provision of uninterrupted and rational formation of chains based on smart-contracts. For example, the business sector represents it in the following way: you can reserve the amount on the buyer's account and when the automatic goods tracking system reports that the delivery has been completed, the money is then written off to the seller's account. The transaction is performed without paying interest to the bank, and the automated process excludes any failures and delays. At the same time, participants are instantly informed with the help of the register, without wasting time for credit checkups.

Blockchain Technology also allows controlling the whole entire logistics chain of the process from the manufacturer to the final consumer, thus eliminating the possibility of corruption.

*

The electronic participation of citizens, civil society and businesses in the processes of state governance should be based on the strict observance of the following principles of attraction (Figure 4) (OECD, 2001, p. 7-8). Without strict following and observance of given principles, it is impossible to pass to the third level of electronic interaction as a perfect form in a country.

Figure 4

Principles of electronic democracy

Due to the abovementioned principles, the following conclusions can be made:

1. Governance, attention and demanding responsibility for the provision of information, consultations and active participation during the making of state decisions are important at the all levels of state governance.

2. The purposes, tasks, borders and obligations of citizens at all three stages should be defined beforehand. They should be current, clear, comprehensible and relevant.

3. Sufficiency of financial, human, technical and technological resources for effective public information-sharing, consultation and active participation in the process of discussing and adopting government decisions.

4. Government authorities are obliged to report on the usage of data received from citizens, on feedbacks, public consultations and active participation.

5. Legislation should clearly define the rights of citizens regarding the access to information, the provision of feedbacks, consultation and active participation in the consideration of state decisions. The obligations of the government authorities to fulfill the rights of the citizens should also be clearly defined. Independent monitoring institutions are extremely necessary to ensure these rights.

6. Consultations and active participation should be included as soon as possible for the further productive dialogue, and also, they should not be limited in time.

7. Initiatives for information-sharing with citizens, reception of their feedback and consultations should be agreed upon among government authorities to improve data management.

8. Government authorities, when adapting to the new criteria and conditions for the reviewing of state decisions, need to have new methods and possibilities to estimate their activity in the area of information-sharing, consultations and the attraction of citizens.

9. Data provided by the government authorities during the consideration of state decisions should be impartial, full and available.

10. A sustainable resource for a country is reflected in the active involvement of citizens and business entities, which are the source and generator of ideas for establishing an interaction between the government authorities and citizens with the purpose of creating a coordinated state policy.

In addition to the non-observance and non-adherence to the principles of electronic democracy, the weakness of the existing instrumentarium for the participation of citizens in the process of the formation and implementation of state policy can be explained with the systemic problems of the organizational aspect of the activity of the government authorities, the requirements for state activity and the existing competence of officials.

One of the first issues that should be settled in order to strengthen electronic democracy and the participation of citizens in the governance process is the problem of the identification of citizens. In order to achieve the interaction between citizens and government authorities, the citizens should have the ability to identify themselves, and this identification should ensure the safety of personal data and give citizens the opportunity participate in discussions on the Internet.

The second issue is the digital gap. Different social groups on the opposite sides are involved in the usage of ICT. A low level of computer literacy does not help to attract citizens for the efficient dialogue with government authorities.

Then, as a rule, the instrumentarium of electronic democracy and the results obtained on its basis are not taken into account. The reactions of the government authorities to the electronic offers and comments of citizens have a formal nature.

The status of electronic circulation also remains uncertain. A citizen can express his/her opinion or leave a comment concerning any problem on the website of the state authority and send it through e-mail, but this letter in electronic form is not considered to be an official petition. The information that was sent to the authority of state governance in electronic form may only be taken into consideration.

The usage of the instrumentarium for the electronic attraction of citizens does not automatically guarantee the successful operation of the electronic democracy. Even if the considered instrumentarium creates forms of electronic interaction such

as G2B (between government authorities and business), G2C (between government authorities and citizens), G2G (interdepartmental interaction between government authorities), B2B (interactions within the business sector) and C2C (interactions between citizens), the society still needs to overcome the various difficulties in organization, worldview, political nature, etc. The main reasons for the introduction of the instrumentarium for the electronic attraction of citizens are:

- Scale of activities. The citizens are interested in the technological possibility to express their opinion, their position and to be heard by others. But, the state policy should take concrete steps and provide technology that is able to facilitate the formation and operation of electronic communities, which help to transform the vote of an individual person into a vote of the society. Herein, the government authorities are faced with the task to create a mechanism of response to discussions (Keddi, Verhes, 2009, p. 19).

- Capability. This problem toughens the requirements concerning the provision of more reliable information to society than the ability of citizens to be involved in the process of governance. "The comprehensible clear information and the ability to participate in public debates, supplemented with such tools as controlled discussion forums, are the main background factors. Herewith, there exists a close connection between the problems regarding the narrowing of the digital gap and the attraction of groups that are traditionally deprived of civil rights (socially disadvantaged, youth) for the process of policy formulation. The challenge lies in the development of such elements of electronic attraction that would give citizens the ability to participate in the joint formulation and adoption of decisions, to realize its importance and to be socially proactive" (Keddi, Verhes, 2009, p. 20).

- Sequence. The stages of the formulation of the state policy (information-sharing, consultancy, guarantee of participation, feedbacks and estimation) should be supported through the electronic communications. "The position of citizens at each stage should be used in a proper manner at the other stages of the process as well. It is necessary, as it will present an opportunity to formulate a policy and to share information with citizens in better ways" (Keddi, Verhes, 2009, p. 24).

- Estimation of attraction. It is a factor that defines the consequences of the participation of citizens in the governance through the use of ICT, the compliance of society purposes to the government purposes and the achievement of results. The objects and criteria of estimation must be formulated too, as without them it is impossible to estimate the results of the operation of the electronic democracy and, in particular, to make progress in its development (Keddi, Verhes, 2009, p. 23).

- Readiness. The government authorities should organize their activity pursuant to the circumstances of the information-oriented society. A provision of administrative services, advisory services, transactions, etc. in electronic form should become a common practice and it should be constantly developing (Keddi, Verhes, 2009, p. 24).

As it is advisable for the development of the new instrumentarium of electronic democracy to be implemented on the basis of impressive practices and

introduced inaugural and demonstration projects, it is necessary to pay attention to both the existing projects and the ones that hold promise. Only the active citizens and institutions of civil society will determine the priority ways for their attraction. This process should be started with the investigation and summarization of the numerous public initiatives, in order to identify the most potentially successful and important initiatives that should be supported at the formation stage, as well as be developed and protected legislatively.

Conclusions

The modern ICT makes it possible to considerably expand the functional content of democracy in state governance. The instrumentarium of electronic democracy opens a wide range of opportunities in front of citizens and business entities during the adoption of state decisions, following the three-level model for the attraction of citizens: sharing information about the state and direction of the development of state policy and about the current state problems; consultation – the establishment and development of interrelations between the government authorities and the institutions of civil society; active participation – a direct influence on the formation and adoption of state decisions.

A strict following of the purposes of electronic democracy and observance of its key principles will obviously lead to the balanced formation and development of an interaction between government authorities and the institutions of civil society, it will increase the level of trust that the citizens hold towards the state authorities and it will make it possible to achieve transparency in their activity.

The analysis of the dynamics of the quantitative indicators of electronic democracy in Ukraine is a testament to the crucial changes observed in the period 2014-2016, but the country has rather low-level indicators in comparison with those of the developed countries of the world, which in turn means that participation of citizens in Ukraine is predominantly passive.

On their way to achieving a perfect electronic interaction, the developed countries of the world are competing, using the vast instrumentarium of electronic democracy in their practice. Its potential is rather big.

Unfortunately, Ukraine is among the countries that are unable to overcome the digital gap and develop their own system-wide approach for an electronic interaction with citizens and business entities. Moreover, the high index of electronic participation reflects only the nominal progress of government authorities in the achievements of the first and second stage which, in practice, do not reflect democratic values and processes.

Nowadays, the electronic participation of citizens and business entities has a nominal nature and it is still at the stage of forming an agenda, conducting an analysis and making estimations about the received feedback.

The influence and participation of citizens and business entities in the processes of the adoption of state decisions is rather problematic for the circumstances in

Ukraine. The crucial obstacles in the way of the implementation of the electronic democracy are reflected in the problem of the digital gap that leads to the non-conformity of the declared purposes of the electronic democracy with the reality. It will lead to an increase in inequality and a further concentration of the power and influence of prominent political and governmental figures.

A considerable advantage of electronic interaction in the process of the development, implementation and estimation of state policy is the crucial cost-cutting of democratic procedures through the intensive use of ICT which makes it possible to save on significant financial and time resources and to increase the number of participants in the interaction.

References:

Grachev, M. N. (2004). Political communication: theoretical concepts, models, vectors of development. Moscow: „Prometey“ (in Russian).

Grachev, M. N., A. C. Madatov (2004). Democracy: research methodology, analysis of prospects. Moscow: ALKIGAMMA (in Russian).

Huzhva, V. (2016). Electronic democracy and conditions for its effective implementation in Ukraine. Modernization of national economy management. – In: IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 25–26 lyst. 2016, MON Ukrainy, DVNZ „Kyev. nats. ekon. un-t im. V. Hetmana“. Kyev: KNEU, p. 208-212 (in Ukrainian).

Keddi, D., K. Verhes et al. (2009). Electronic Democracy: Hopes and Problems. Translated from English. Kyev: Tsentri adaptatsii derzh. sluzhby do standartiv Yevrop. Soiuzu (in Ukrainian).

Minosian, A. S., N. V. Chorna, and I. P. Korshunova. Electronic democracy in the modern world: achievements and problems. Available at: <http://www.stationline.org.ua/pravo/62/8624-elektronna-demokratiya-v-suchasnomu-sviti-dosyagnennya-ta-problemi.html> [Accessed 01 February 2018] (in Ukrainian).

Shemshuchenko, Y. S. (ed.). (1998). Legal Encyclopedia, Vol. 1-6. Kyev: „Ukr. entsykl“ (in Ukrainian).

Silenko, A. (2007). Information technology – a new impetus for the search for the paradigm of the future society. – Political Management, N 3, p. 97-98 (in Ukrainian).

Vershinin, M. S. (2004). Political Communication in the Information Society: Prospective Research Areas. – In: Actual problems of the theory of communication. Collection of Scientific Papers. SPb.: SPbGPU (in Ukrainian).

Civil society and power. Government website, 2018. (Home page). Available at: < http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article > [Accessed 22 January 2018] (in Ukrainian).

Council of Europe, Electronic democracy (“e-democracy”). Recommendation CM/Rec(2009)1 and explanatory memorandum [pdf]. Available at https://www.coe.int/t/dgap/democracy/activities/ggis/cahde/2009/RecCM2009_1_and_Accomp_Doc

s/6647-0-ID8289-Recommendation%20on%20electronic%20democracy.pdf
[Accessed 09 February 2018] (*in Ukrainian*).

Electronic Governance (2012). The state system of electronic zvernenn. Available at <http://z.gov.ua> [Accessed 22 January 2018] (*in Ukrainian*).

OECD (2001). Involving citizens in developing a policy course: informing, consulting and participating in society [pdf]. Available at < <http://www.sigmaweb.org/publications/39616383.pdf> > [Accessed 11 February 2018] (*in Ukrainian*).

On the Approval of the Strategy of the Informational Society Development in Ukraine. Order of the Ukrainian Cabinet of Ministers, vid 15.05.2013 r. (N 386-r). Available at <<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-r>> [Accessed 01 February 2018] (*in Ukrainian*).

Open City (n.d.). Lets make the city better. Available at < <http://www.opencity.in.ua/#r=UA> > [Accessed 23 January 2018] (*in Ukrainian*).

United Nations. Department of Economic and Social Affairs, (2014). United Nations e-government survey. E-government for the future we want [pdf]. Available at https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2014-Survey/E-Gov_Complete_Survey-2014 [pdf]. [Accessed 21 January 2018].

United Nations. Department of Economic and Social Affairs (2016). UN E-Government Survey 2016. Available at <<https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2016>> [Accessed 7 February 2018].

Wikipediia, Electronic democracy. Available at <https://uk.wikipedia.org/wiki/Elektronna_demokratiia> [Accessed 01 February 2017] (*in Ukrainian*).

9.II.2018

Доц. д-р Николай Гълъбов*

РОЛЯ И РАЗВИТИЕ НА ОБЩЕСТВЕНИЯ СЕКТОР В ОБЛАСТТА НА ТРАНСПОРТНАТА ИНФРАСТРУКТУРА НА БЪЛГАРИЯ (1879-1947 Г.)

Анализирани са ролята и развитието на обществения сектор в главните отрасли на транспортната инфраструктура на новата българска държава до национализацията в края на 1947 г. Особената важност на обществения сектор в тях произтича както от лошото наследство, така и от липсата на достатъчно капитали в ръцете на българската буржоазия и нейния индивидуализъм. Опитът сочи, че алтернативата – подчиняване на развитието в тези сфери на чуждестранния капитал, е по-неблагоприятна, особено в дългосрочен план. Подобряването на транспортната инфраструктура е необходима предпоставка за напредъка на селското стопанство и индустрията, както и за създаването на вътрешния пазар и свързването му с външните пазари. Инвестициите в нея неколкратно надхвърлят тези в индустрията, а заетите са 40% от нейните. Икономическата ефективност от тези инвестиции е не само пряка, но и косвена. Тя се реализира и в частния сектор, както и в социалната и държавно-политическата сфери. развитието на транспортната инфраструктура е и условие за разгръщане на по-значителна индустриализация в навечерието на, през и особено след Втората световна война.¹

Ключови думи: транспортна инфраструктура; обществен сектор; БДЖ; икономическа ефективност; бюджетни приходи и разходи; печалба и загуба

JEL: H2; F13

Напоследък зачестяват споровете относно необходимостта от по-голям или обратно – минимален обществен сектор, в т.ч. в областта на икономическата и социалната инфраструктура. Същевременно почти всеобщо е признанието

* ИИИ при БАН, секция „Макроикономика“, nik_galabov@abv.bg

¹ Assoc. Prof. Nikolay Galabov, PhD. THE ROLE AND DEVELOPMENT OF THE PUBLIC SECTOR IN THE FIELD OF BULGARIA'S TRANSPORT INFRASTRUCTURE (1879-1947). *Summary:* The role and development of the public sector in the main sectors of the transport infrastructure of the new Bulgarian state up until the nationalization at the end of 1947 are analyzed. The particular significance of the public sector in them stems from the "poor inheritance" as well as the lack of capital in the hands of the Bulgarian bourgeoisie and its individualism. Experience shows that the alternative – subordinating developments in these areas to foreign capital – is less favorable, especially in the long run. The improvement of the transport infrastructure is a necessary prerequisite for the progress of agriculture and industry, as well as for the creation of the internal market and its linkage to external markets. Investments in it are several times higher than those in the industry, and it holds 40% of its employees. The economic efficiency of these investments is not only direct but also indirect. It is also realized in the private sector as well as in the social, state and political spheres. The development of transport infrastructure is a prerequisite for the development of more significant industrialization on the eve of, during and especially after the Second World War. *Keywords:* transport infrastructure; public sector; Bulgarian State Railways; economic efficiency; budget revenues and expenditures; profit and loss.

за неуспешно извършена приватизация след 1989 г. и несполучливи отдавания на обществена собственост на дългосрочни концесии. Във връзка с това тук са разгледани ролята и развитието на обществения сектор в областта на транспортната инфраструктура, като целта е да се допринесе за правилното осветляване на диалектиката между обществения и частния сектор в тези сфери в миналото и сега от съвременни позиции.

Железопътно строителство. Създаване и развитие на БДЖ

При създаването на Третата българска държава на нейната сегашна територия съществуват две отделни жп линии – Русе-Каспичан-Варна (223 км) и Белово-Пловдив-турска граница (за Одрин-Цариград, с отклонение за Дедеагач). Южната железница има отклонение от Търново Сеймен (Симеоновград) до Нова Загора и Ямбол и е с обща дължина 309 км. И двете принадлежат на чуждестранни компании.

Българските правителства вземат стратегическо решение жп мрежата да се развива като държавна собственост съгласно Закона за железниците от 1885 г., което се оказва правилно, тъй като българската буржоазия не е в състояние да набере необходимите капитали за такова едро предприятие. До Балканската война капиталът на най-голямото индустриално предприятие е 50 пъти по-малък от този на БДЖ. По-изгодно е жп мрежата да остане в ръцете на държавата, осигурявайки на частния капитал относително евтин транспорт чрез ниски тарифи (вж. Беров, 1989, с. 353). Първоначално жп линиите, както и пристанищата, са строени на предприемачески начала от чуждестранни фирми, но са експлоатирани от държавата. До началото на XX век страната няма не само капиталите, но и техническия и организационен опит, в т.ч. подготвени квалифицирани кадри, поради което както за строителството, така и за експлоатацията на железопътната мрежа са наемани чужденци, заплащани високо.

Това, че държавните железници са за предпочитане, показва нагледно и опитът на близки до България страни. В Османска Турция през 1885 г. една английска компания принуждава Портата при строителството на жп линията Измир-Айдън да ѝ гарантира 5% печалба от всеки километър, а държавата е длъжна да добавя недостигащата сума. С това се поставя началото на т.нар. километрични гаранции. Чрез редица счетоводни фалшификации компаниите винаги представяли сметките си така, че правителството да им доплаща. По този начин, вместо да носят приходи, железниците служели за ограбване на държавата. По-късно, през 1902 и 1908 г. километрични гаранции от 16 500 франка за всеки километър са дадени и на германски капиталисти за строежа на т.нар. Багдадска железница (Анкара-Багдад-Басра), но до Първата световна война тя е построена само до Багдад.

Друг пример за грабителство е т.нар. Компания за Източните железници, създадена от барон Хирш. Срещу построените 1200 км жп линии той натоварва

турската хазна със 792 млн. франка дълг, а компанията добива право да ги експлоатира 14 години безплатно и определя свръхвисоки тарифи, които по-скоро спъват търговския оборот (вж. Димитров, Манчев, 1975, с. 26). През 1928 г. в условията на републиканска Турция държавата откупува 1007 км от т.нар. Анадолска железница, а самата тя за 1924-1929 г. е построила 1283 км (вж. Новичев, 1965, с. 272; Турецкая Республика..., 1975, с. 239).

В Русия до 80-те години на XIX век жп линиите са строени главно от акционерни дружества, на които царското правителство гарантира определен процент печалба плюс покриване на възможните загуби. От 1861 до 1880 г. едва 6,1% от построените жп линии са държавни, а останалите принадлежат на частния капитал. През 1881-1890 г. с държавни средства са построени вече 68,1%. Освен това държавата изкупува и много частни жп линии.²

В Румъния жп мрежата нараства от около 1400 км през 1877 г. до 3140 км през 1900 и 3500 км през 1913 г. Значителна част от нея е построена от чуждестранни концесионери на принципа „колкото се може по-скъпо и по-лошо“. Откупуването им натоварва държавата с дългове в продължение на много десетилетия (вж. Краткая история Румынии..., 1987, с. 221-222).

В Сърбия построените железници Белград-Ниш-Враня-турска граница и Ниш-Пирот-българска граница според клаузите на Берлинския договор, както и жп линията Велика плана-Смедерево първоначално са управлявани от чуждестранни дружества, но на 20.05.1889 г. преминават под държавно управление (вж. История на Балканските народи..., 1975, с.137, 147-148). В Гърция през 1882 г. е основана частна компания за строителството на жп линия за Тесалия (Лариса) със стратегическата цел в бъдеще да се свърже със Солун и чрез него – с европейската жп мрежа. През 1884 г. обаче тя фалира и строителството е прекратено. Линията е довършена едва към 1896 г. (пак там, с. 73-74 и 87).

През 1887 г. след дълги преговори българската държава откупува линията Русе-Варна за огромната сума от 46,8 млн. лв. – около 3 пъти над действителната ѝ цена. За целта е изтеглен първият външен заем, тъй като през същата година общата сума на редовните и извънредните бюджетни приходи е 55,7 млн. лв.³ Съгласно чл. 10 на Берлинския договор България е задължена да построи линията Белово-София-Цариград.⁴ Със завършването ѝ през 1888 г. се открива движението от Цариград през Белград до Виена, или по-общо връзката с европейската жп мрежа. През 1890 г. е открита жп връзката Ямбол-Бургас с цел да се ограничи влиянието на Компанията на Източните железници, чийто стремеж е да насочи товарите към своята мрежа до пристанището на Дедеагач. С този клон най-важното южно българско пристанище получава връзка с вътрешността на страната. Опитът да се построи цялостна

² Изчислено по Хромов, 1982, с. 35.

³ Изчислено по Беров, 1989, с. 319, 321.

⁴ Тук и по-нататък развитието на жп мрежата е предадено по Кръстев, Барбов, 1981, с. 358-360.

паралелна жп линия Саранбей-Чирпан-Нова Загора обаче пропада, като дори се налага построенят участък Чирпан-Нова Загора (около 80 км) да се даде под наем на Източните железници за 9 години (1899-1907) – в противен случай оставал неизползваем. Построената до 1893 г. линия София-Перник дава достъп на най-важната каменовъглена мина до индустриалните центрове. През 1895-1899 г. е построена жп линията София-Шумен-Каспичан, чрез която София се свързва с Варна. За улесняване на износа на земеделска продукция са построени и разклонения от нея към Дунав: Ясен-Сомовит (1899 г.), Левски-Свищов (1909 г.) и Кутловица-Лом (1912-1913 г.). Линията от Перник е продължена до Радомир (1897 г.), а по-късно – до Кюстендил и Гюешево (1910 г.) с оглед на изграждането на бъдеща жп връзка с Македония, неосъществена и до днес.

През 1908 г. във връзка с напрежението между България и Турция по повод провъзгласяването на независимостта линията на Източните железници в Южна България (смятана за турска собственост) е окупирана от българските сили поради нейното стратегическо значение и опитите за саботаж. По това време тя вече се е превърнала в „чуждо тяло“ в мрежата на БДЖ, свързваща главните градове и пристанища на страната. Турция предявява претенции за компенсация и с посредничеството на Русия се стига до сделка – вместо 125 млн. дълг на Турция към Русия от Освободителната война, България се съгласява да ѝ изплати 82 млн. лв. (1909 г.) с реална лихва 4,25%, без разлика между номиналния и цесионния курс и залагане на държавни приходи. Според Л. Беров „този е най-изгодният заем на България отпреди войните“ (вж. Беров, 1989, с. 364). Плащанията са прекратени поради декрета на Ленин за „мир без анексии и контрибуции“ (1917 г.). Все пак през юни 1909 г. на компанията на Източните железници са изплатени около 2 млн. франка (вж. Стефанов, 1977, с. 89).

До войните са построени още линиите Търново-Русе (1900 г.), Габрово-Търново (1907 г.), Пловдив-Чирпан (1910 г.) и Сливен-Зимница (1909 г.), а също и втора презбалканска жп връзка Търново-Борушица-Дъбово-Стара Загора (1910-1912 г.), както и линията Девня-Добрич. В края на 1911 г. вложеният в линиите и в подвижния материал капитал е 293,1 млн. златни лв., а до 1912 г. дължината на текущия път в експлоатация достига 1964 км (вж. табл. 1). Техничко-икономическите показатели като наклони, криви и средна скорост обаче не са добри. Освен това локомотивите и вагоните са недостатъчно. За да се финансира строителството, през периода 1900-1907 г. на Парижкия паричен пазар са сключени 4 заема за общо 381 млн. лв., но при неизгодни условия – високи лихви, нисък цесионен курс и заложи държавни приходи. За железниците и пристанищата са използвани около 25% от тези средства. При отпускането на заема от 1907 г. например френски банки принуждават българското правителство да прокара втората презбалканска жп линия по неизгодното трасе Търново-Плачковци-Борушица заради френска концесия за въглища, вместо през по-удобното и евтино трасе – прохода Хаинбоаз.

Таблица 1

Развитие на железниците в България (1879-1947 г.)

Година	Дължина на текущия път в експлоатация		Превозени стоки, млн. т	Извършена работа, млн.т/км	Превозени пътници, млн. бр.	Пътникооборот, млн. пътн./км	Локомотиви	Вагони общо	Изразходвани материали			На 1 локомот./км	
	Общо	В т.ч. тесколин.							Каменни въглища, хил. т	Масло, т	Каменни въглища, хил. т	Масло, т	
1879	532.0	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
1888	693.0	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
1894	837.8	...	0.38	24.7	0.30	25.4	41	1284	13	39	18	0.052	
1899	1435.7	...	0.72	55.0	0.57	45.4	57	1746	25	79	21	0.062	
1900	1565.5	...	0.70	50.3	0.74	63.7	63	1746	34	166	22	0.065	
1907	1628.5	...	1.18	149.5	1.81	132.0	109	2921	73	242	22	0.072	
1910	1896.6	...	1.67	197.2	3.07	209.7	162	4258	113	405	21	0.074	
1912	1964.0	...	1.99	215.7	3.34	230.1	212	5144	200	581	31	0.090	
1913	2124.3	...	1.95	215.5	1.88	136.4	...	...	218	610	33	0.091	
1915	2457.0	...	2.00	...	3.45	285.0	238	5087	243	713	31	0.092	
1918	2535.6	...	2.93	...	2.68	231.4	...	...	528	1399	40	0.106	
1923/24	2677.0	352.2	3.54	635.4	8.33	509.4	406	6952	364	1012	52	0.145	
1927/28	2894.0	477.5	3.79	701.8	8.08	535.6	440	9802	414	1346	37	0.121	
1931/32	3128.0	422.7	4.47	852.3	7.68	532.1	476	10596	490	1552	38	0.122	
1933/34	3269.7	418.5	4.24	808.8	7.18	510.4	480	10446	494	1954	38	0.152	
1939	3477.4	436.1	6.01	1196.5	12.35	784.4	596	12241	656	2055	40	0.126	
1940	3625.5	436.1	7.00	1489.4	15.98	1021.5	596	12492	806	2132	45	0.121	
1941	4781.1	487.9	9.02	2187.3	16.46	1322.0	629	14039	1118	2734	54	0.131	
1942	4788.2	519.0	9.57	2198.8	21.73	1653.0	648	17920	1336	3046	62	0.140	
1943	4861.5	527.2	10.82	2480.1	24.63	1983.2	718	19058	1578	3424	66	0.143	
1944	3846.8	455.9	7.92	1792.2	26.14	1940.4	730	18961	1409	2812	73	0.145	
1945	3869.2	401.1	7.29	1485.9	30.17	2346.2	...	...	1279	2732	77	0.165	
1946	3864.0	400.2	7.27	1551.2	35.96	2540.6	...	...	1145	2180	63	0.120	
1947	3864.0	400.2	8.02	1636.4	41.46	2523.0	...	...	1225	2281	65	0.121	

Забележка: 1. Дължината на текущия път в експлоатация се отнася за цялата жп мрежа независимо от собствеността. Всички останали данни се отнасят за БДЖ.
2. За 1915-1918 г. жп мрежата е с 317 км на Източните железници по направление Караагач-Дедеагач.
3. За 1941-1943 г. - с Македония, Тракия и Моравско.
4. За 1894, 1899 и 1900 г. разходът на масло включва и този на лой.

Източник: Статистически годишник на Българското царство: 1909, с. 345-353; 1913-1922, с. 438, 442, 443; 1926, с. 328; 1936, с. 248, 249; Статистически годишник на НРБ, 1947-1948, с. 139, 140.

През годините на Първата световна война железопътният транспорт е поставен на изпитание. Изградени са няколко нови линии за извозване на зърнени храни, въглища и за снабдяване на войската. Поради спешността на изпълнението и трудностите при снабдяването повечето от тях обаче са теснолинейни. Построени са Кутловица-Берковица, Брусарци-Александрово, Разделна-Кардам и Банкя-Волюяк (1918 г.), а теснолинейните са Радомир-Петрич (1917 г.), Дупница-Бобов дол (1917 г.), Кочериново-Рилски манастир (1917 г.), Каспичан-Тодор Икономово (1917 г.) и Бургас-Поморие (1918 г.). Главно за нуждите на армията в Македония са изградени общо 390 км теснолинейни жп пътища на парна тяга на обща стойност 10 млн. германски марки, най-важните сред които са Скопие-Тетово-Кичево-Охрид и Градско-Прилеп. Построени са 73 нови гари и спирки и допълнителни коловози на съществувашите за повишаване на пропускателната способност. Въпреки използването и на сръбски и румънски трофеи обаче наличните локомотиви и вагони са недостатъчни да обслужват рязко нарасналия военновременен трафик. През 1915-1918 г. БДЖ задоволява само 1/3 от заявките. Влошеното поддържане увеличава относителните разходи на въглища и смазочно масло и ускорява износването на локомотивите и вагоните. В края на войната 41% от локомотивите и 6% от вагоните са напълно негодни (вж. Беров, 1989, с. 358-359).

След като е преодоляна първоначалната следвоенна разруха, през 1923-1924 г. започва обновяването на железопътния парк, което продължава през 1928-1929 г. и особено през 1935-1937 г. във връзка с голямата компенсационна сделка (1934-1936 г.) – тютюни срещу жп парк и други машини. Внесени са нови локомотиви и вагони с по-добри технико-икономически показатели. Главно през 30-те години на миналия век са направени частични подобрения и на релсовия път (отстраняване на големите наклони и на кривите с малък радиус). Построени са голям брой разклонения на главните линии: Брусарци-Видин (1923 г.); Пловдив-Карлово (1933 г.) с отклонения до Сопот и Хисаря; Пловдив-Панагюрище и Пловдив-Асеновград (1928 г.); Кричим-Пещера и Ямбол-Елхово (1931 г.). В Северна България са изградени отсечките Ореш-Белене, Левски-Ловеч (1927 г.), Горна Оряховица-Лясковец (1930 г.), Цар Крум-Преслав и Юнак-Старо Оряхово. С построяването на връзките Шумен-Мурна (Комунаре) и Карнобат-Синдел (1943 г.) се създава трета трансбалканска жп линия в Източна България. Друга важна линия, която се дооформя, е подбалканската (София-Бургас). Построени са отсечките София-Макоцево и Карлово-Казанлък-Твърдица-Сливен, като остава само най-трудният участък Макоцево-Клисура с големия тунел под Козница, довършен до 1952 г. С продължението на жп линията Русе-Горна Оряховица-Казанлък-Нова Загора на юг с отсечките Михайлово-Раковски (1936 г.)-Хасково (1928 г.)-Кърджали (1930 г.)-Момчилград (1931 г.)-Подкова (1944 г.) се оформя пряка връзка север-юг през Централна България с перспектива връзка с Беломорието (Дедеагач). От значение са и теснолинейките Червен бряг-Оряхово и Септември/Варвара-Велинград (1927 г.)-Белица (1939 г.)-Банско (1943 г.) до Добринище (1946 г.).

Дължината на пътя в експлоатация нараства от 1964 км (1912 г.) на 2677 км (1923-1924 г.), 3477,4 км (1939 г.), 3846,8 км (1944 г.) и 3864 км през 1947 г., или с 96,7% спрямо 1912 г. Броят на локомотивите за 1912-1944 г. се увеличава над 3,4 пъти, а на вагоните – 3,7 пъти (вж. табл. 1). Значително нарастват превозите на пътници и стоки, както и дължината на гаровите коловози. Част от теснолинейките са преправени на жп линии с нормална ширина.

През годините на Втората световна война, особено след присъединяването на България към Тристранния пакт (01.03.1941 г.), значението на морските пристанища намалява за сметка на речните и на жп транспорта. С присъединяването на Южна Добруджа (септември-октомври 1940 г.) територията на България се увеличава с около 7,7 хил. кв. км, а населението – с 320 хил. човека. През 1941 г. с поемането на администрацията на т.нар. нови земи (по-голямата част от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Поморавието) общата територия под българско управление достига около 153,8 хил. кв. км (увеличение с 48,6%), а населението – около 8530 хил. човека, т.е. с 35,2% повече в сравнение с началото на 1940 г. Общата дължина на текущия железен път се увеличава с 31,3% и достига до 4781 км, но броят на локомотивите нараства само с 5,5%, а на вагоните – с 12,4%. Освен че завареният подвижен състав в „новите земи“ е по-малък, германците обсебват значителна част от локомотивите му (най-малко 106 бр.) като военни трофеи.

По принцип релсите трябва да се подменят на 30 години, което към 1941 г. според отчета на Главната дирекция на железниците и пристанищата означава годишно да се сменят по 163 км. БДЖ са закъснели с 380 км, а през следващите 3 години трябва да се сменят по 290 км. В действителност през 1941 г. са подменени само 11% от предвиденото. Подобна е ситуацията и през следващите години. През 1938-1940 г. 17% от локомотивите са с изтекъл амортизационен срок, а около 45-46% са амортизирани 83%. В такова състояние са и вагоните (вж. Коен, 2002, с. 140 и 278).

Започва усилено проучване, проектиране и строителство на нови жп линии за износ на руди, въглища, строителни материали и храни, както и за осигуряване на придвижването на германските и българските войски. Целта е също и да се свържат „старите“ и „новите“ земи. Само в строителството на жп линията Куманово-Гюешево са вложени над 4 млрд. лв. (вж. Павлов, 1994). Някои от тях са довършени по време на войната и през първите следвоенни години, а необходимостта от други отпада по технико-икономически причини и поради връщането на България в границите ѝ от 01.01.1941 г. През 1944-1945 г., както и през 1946-1947 г. товарните превози остават на равнище, чувствително надвишаващо това в предвоенния период (в тонкилометри) – с 24,2% през 1945 г. и с 36,0% през 1947 г. През 1939-1945 г. пътницилометрите се увеличават 3 пъти, а към 1947 г. – 3,2 пъти. Така свръхнапрежението продължава. В „новите земи“ липсват както депа за поправки, така и подходящи въглища, поради което локомотивите се ремонтират в „старите“ граници, а въглища се доставят от мини „Перник“ и „Пирин“. Появяват се задръствания и се извършват много

празни превози. Германия не изпълнява договорите за доставка на локомотиви. Спадат поддръжката и технико-икономическите показатели. Чуждестранните наети вагони извършват средно 1/3 от превозите, което изтощава валутните резерви (вж. Коен, 2002, с. 134, 282). Общо за 1939-1947 г. жп мрежата на постоянната територия на страната нараства с 11,3%, в т.ч. нормалните жп линии с 13,4%, а теснолинейните намаляват с 4,4%. Гаровите коловози също се увеличават (за 1939-1944 г.) с 11,1% и достигат до 1052 км. Поради острата нужда от подвижен състав през 1940 г. в жп работилницата в Дряново се извършва подготовка за производство на български товарни вагони, а през 1947 г. в жп работилниците в София е „произведен“ (по-скоро сглобен) първият български локомотив. Поради спешното изтегляне на българските войски от Поморавието, Вардарска Македония и Беломорска Тракия там са изоставени много локомотиви, около 4000 товарни вагона и друго ценно жп имущество (вж. История на Отечествена война на България..., 1981, с. 98).

В условията на следвоенна разруха и дефицит за преодоляване на транспортните затруднения на 06.12.1946 г. е подписан договор със СССР за закупуване на съветски трофейни локомотиви и вагони за нуждите на БДЖ. Закупени са 127 локомотива и 5936 пътнически, товарни, хладилни и други вагони, намиращи се в движение в България. През 1942-1943 г. те са дадени под наем от германската „Райхсбан“ и съгласно Съглашението за примирение стават съветска собственост. Този локомотивен и вагонен парк е нов или добре запазен и струва на нашата страна 1977,2 млн. лв. (вж. Стенографски дневници на ВНС, цит. по Златев, 1982, с. 217). На 21.08.1947 г. е подписано ново споразумение, съгласно което на България в срок до три месеца се предават безвъзмездно трофеи от тези, по-рано принадлежали на БДЖ и приспособени до 28.12.1945 г. за съветски нужди. Става дума за 2436 товарни вагона, в т.ч. 1365 покрити, 730 открити (въглищни), 60, цистерни, 29, пътнически и др. (вж. Советско-българские отношения 1944-1948..., 1969, с.341-342).

Външно, бюджетното салдо на БДЖ (на база брутни приходи и разходи) носи приходи на бюджета (вж. табл. 2). През 1936-1940 г. приходите от железниците и пристанищата са на второ място (след пощите, телеграфите и телефоните) от общата сума на приходите от държавни имоти с дял съответно от 29,2 и 20,6%. В действителност обаче нещата са доста по-сложни. През първите десетилетия в отчетите на БДЖ се включва само салдото на експлоатационните приходи и разходи, като не се начисляват амортизации на линиите и подвижния материал. Освен това според Закона за насърчаване на местната индустрия от 1895 г. предприятията с над 20 хил. златни лв. основен капитал или с над 10 заети работници ползват 35% намаление от минималните тарифи, като действието на тази клауза е продължавано неколккратно. При това пътническият транспорт е бил сравнително оскъпен за сметка на товарния (Беров, 1989, с. 352). През 1929 г. е учреден фонд „Подновяване“ на подвижния и недвижимия състав на БДЖ, който е трябвало да се увеличава ежегодно с равностойността на изхабеното имущество, с 10% от годишната печалба и с лихвата от пласмен-

тите. По този начин към 1938 г. се е предвиждало фондът да разполага с 3690 млн. лв., но поради по-малките вноски е начислена само около 1/3 от сумата – 1209 млн. лв. Освен това във фонда не са правени отчисления за основен ремонт. В края на 1938 г. в него остават само 280 млн. лв., а 929 млн. са иззети и пласирани като държавни заеми (вж. Коен, 2002, с. 222).

Таблица 2

Вложен капитал и резултати от експлоатацията на железниците в България (1888-1947 г.)

Години	Вложен капитал, млн. зл. лв.			Излишък между brutни приходи и разходи, млн. лв.	Излишък на 100 лв. вложен капитал, лв.
	В линии	В подвижен състав	Общо		
1888	-	-	68,6	0,931	0,14
1894	79,5	9,0	88,5	1,03	0,60
1900	138,7	11,7	150,4	2,11	1,51
1906	166,3	17,4	183,7	3,86	2,58
1911	256,2	36,9	293,1	10,25	3,50
1923/24	301,4	73,8	375,2	255,6	68,12
1924/25	302,1	74,6	376,7	320,1	83,98
1925/26	302,9	81,1	384,0	126,5	32,94
1926/27	304,9	83,7	388,6	261,7	67,33
1927/28	306,0	86,0	392,0	320,6	81,79
1928/29	311,6	87,6	399,2	374,4	90,00
1929/30	301,6	88,5	390,1	385,0	98,70
1931/32	332,1	96,8	428,9	184,4	44,03
1932/33	342,9	94,7	437,7	162,1	37,05
1933/34	353,8	94,2	478,0	142,3	32,13
1934	349,8	94,2	443,9	209,4	47,17
1935	351,2	101,4	452,5	166,1	36,70
1940	395,3	111,1	506,4	720,4	142,26
1941	557,2	138,1	695,3	1769,9	254,56
1942	569,7	165,7	735,4	1921,0	261,23
1943	602,7	193,5	796,1	1599,6	200,92
1944	475,0	195,9	670,9	(-)387,3	(-)57,73
1945	569,8	195,9	765,7	1431,6	186,97
1946	607,4	271,1	878,5	2594,0	295,28
1947	638,1	273,8	911,9	2570,2	281,86

Забележка: 1. За 1941-1944 г. – с Македония, Тракия и Моравско.

2. Всички данни с изключение на показателя „излишък на 100 лв. вложен капитал“ са закръглени.

3. Според други източници (законите за сключване на бюджетите за 1929/30 до 1938 и за 1940 г.) данните са по-негативни, като активните салда са по-ниски – през 1930/31 г. до 1932/33 г. са отрицателни (макар и с малко), а 1936 г. е с нулева салдо. Освен това съгласно официалните отчети 1889, 1890 и 1892 г. също приключват със загуба.

Източник: Статистически годишник на Българското царство, 1909, с. 345, 353; 1936, с. 251; Статистически годишник на НРБ 1947-1948, с. 141.

През военните 1939-1944 г. средно 21,3% от товарните превози (в тон/км) са безплатни – от 26,1 до 17,4% по отделните години (вж. Коен, 2002, с. 280).

Те са свързани главно с българските войски. Освен това широк кръг големи клиенти (притежатели на мини, индустриалци и големи транспортни фирми) ползват намаления от 15 до 60%. Подобно е положението и при пътническите превози. В крайна сметка през 1940-1944 г. товарните превози нарастват средно със 170,2%, пътническите (в пътник/км) – с 210,9%, а финансовите резултати (в цени от 1939 г.) – средно със 145,2%. И тук важна роля играят превозите на войници, наборници, повиканите на обучение или на служба (табл. 3).

Таблица 3

Пътнически превози в пътник/км според тарифите (%)

Години	Обикновена цена	Намалена цена*	Безплатни пътувания
1939	33,2	62,2	4,6
1941	31,2	50,3	18,5
1942	50,4	43,4	6,2
1943	48,6	46,4	5,0
1944	47,1	48,6	4,3

* С намаление 35, 50 и 65%.

Източник. Изчислено по Коен, 2002, с. 220 ,221.

Същевременно БДЖ са отрупани с разходи за дългове – платимите лихви и погашения за годините 1936-1940 възлизат съответно на 14,5; 11,6; 8,7; 12,0 и 11,8% от всички разходи. Дълговете са главно към БНБ, Спестовната каса и Българската земеделска и кредитна банка. Освен това са дължими, но не се плащат лихви и погашения по компенсационната сделка, за чужди жп администрации и др., които за 1936-1939 г. са съответно 10,0; 8,9; 14,2 и 5,8% към общите разходи на БДЖ.⁵

БДЖ е най-голямото държавно предприятие на България през целия довоенен период. Не трябва да се забравя също, че ролята на железниците в транспортната система (стопанска и военна) през тези години е първостепенна. Към 1940 г. БДЖ е основна съставна част от Главната дирекция „БДЖ и пристанища“. Персоналът на железниците (без работилниците и депата) нараства от 20 308 човека през 1939 г. на около 30 хил. през 1944 г., т.е. с 47,7%. За 1911-1947 г. вложеният капитал (в млн. златни лева) се увеличава 3,1 пъти, в т.ч. този в линиите 2,5 пъти, а в подвижния материал 7,4 пъти, като достига общо 911,9 млн. златни лева (вж. табл. 2).

От 1925 г. БДЖ има автономен бюджет, гласуван отделно, но съставляващ важна част от това, което днес се нарича консолидиран държавен бюджет. За годините 1929-1930 до 1944 приходите и разходите на Главната дирекция на железниците и пристанищата са от около 1/7 до над 1/5 от общия

⁵ Изчислено от Бюджет на Главната дирекция на железниците и пристанищата за 1940 бюджетна година, с. 13 (за 1939-1940 г. данните са разчетни).

бюджет (редовен, извънреден плюс този на Дирекцията).⁶ От всички предвидени приходи на Дирекцията за 1940 г. (около 2185,6 млн. лв.) 88,2% се падат на БДЖ. Ако се разгледа типичният бюджет на БДЖ, например за 1938 г., за нови железници се отделят 16,7% от бюджета, за лихви и погашения по дългове – 8,7%, а останалото се поделва приблизително поравно между персоналните и веществените разходи. Не всяка година обаче има големи инвестиционни разходи. През 1940 г. например такива не са предвидени, но пък дълговете поглъщат 11,8%. От експлоатационните, т.е. текущи, приходи 86,6% са от такси за превоз на пътници и товари. От приходите за строителство на нови железници (инвестиционни) през 1938 г. 85,1% са от редовния и извънредния държавен бюджет, 7,5% – от основния и прогресивния жп данък и 1,8% – от вноски от заинтересуваните общини.

От представеното дотук може да се обобщи, че финансовата криза на БДЖ произтича от: *първо*, съзнателната политика на поддържане на ниски тарифи; *второ*, липсата или незначителността на ресурсите за възстановяване и разширение; *трето*, изхабяването на подвижния и неподвижния състав поради военновременните трудности и общонационални (в т.ч. бюджетни) финансови затруднения и циклични спадове. Това прави автономията на БДЖ половинчата – тя засяга най-вече текущите (експлоатационните) разходи. В крайна сметка голяма част от икономическия ефект от дейността на БДЖ се проявява чрез ползите за частния сектор (намалени тарифи), а частично и за населението и армията. Така процедират и съседните, както и други държави по онова време и не само тогава (подобни практики се прилагат и сега, в т.ч. и в развити страни). Железниците ускоряват и поевтиняват неколкостранно превозите. Те допринасят за уеднаквяване на цените, т.е. за създаване на единния вътрешен пазар и за свързването му с европейския и световния.

През периода от 1906 до 1918 г. чрез приспособяване на локомотивите за използване на пернишки въглища вносът им е прекратен. Делът на въглищата за БДЖ от общия им добив е 32,2% през 1939 и 37,0% през 1946 г. (вж. Симов, Благоев и Асланян, 1968, с. 128). Използването на големи количества строителни материали дава тласък на развитието на допълнителни индустрии. Създават се национални кадри в областта на строителството и експлоатацията на железниците, поставя се и началото на железопътното машиностроене.

През 1927 г. Софийската община окончателно откупува бившето френско-белгийско АД „Електрически трамваи“ в София, което фактически управлява от 1916 г. (вж. Енциклопедия България, Т. 2, 1981, с. 534). През 1928-1941 г. дейността му чувствително се разширява. Единичната дължина на линиите нараства с 39%, а на експлоатираната – с 19%, броят на мотрисите се покачва 2,4 пъти (до 106), а на ремаркетата – 3,8 пъти (до 202). Пропътуваните вагонни км се увеличават 2,7 пъти, а превозените пътници – 3,1 пъти (до 87,1

⁶ Вж. Закон за сключване на бюджета на държавата за годините 1929/1930 до 1938 включително; Коен, 2002, с. 288-289.

млн. човека). От тях делът на превозените с безплатни карти намалява от 6,2 на 4,4%. Приходите от превоз се повишават 2,5 пъти (до 173,5 млн. лв.), а на експлоатационен км – 2,1 пъти. Изразходваната електрическа енергия се увеличава 3,5 пъти и достига около 12,9 млн. квтч.⁷ (4,3% от брутното производство на електрическа енергия през 1941 г.). Всичко това говори не само за разрастване, но и за интензифициране на дейността на този най-важен и екологичен градски транспорт.

Водни пътища

Строителство и експлоатация на пристанища

С развитието на железниците става необходимо и развитието на пристанищата, тъй като те са крайни пунктове на жп линии и на шосета и през тях се осъществява значителна част от износа и вноса на България, както и крайбрежното товарно и пътническо корабоплаване. В края на „златното десетилетие“ на българския капитализъм – 1911 г., през българските пристанища на Черно море и р. Дунав са натоварени и разтоварени общо над 1,66 млн. т стоки. През 1903 г. е построено съвременното пристанище в Бургас, а през 1906 г. – това във Варна. Дотогава стоките се товарят и разтоварват с посредничество на лодки и гемии с голям разход на труд, време и пари. Товаро-разтоварна техника обаче се появява чак след 2 десетилетия. В началото на експлоатацията им вложеният капитал в бургаското пристанище е 7,08 млн. златни лв., а във варненското – 7,45 млн. златни лв. В края на 1925-1926 г. вложеният капитал в бургаското пристанище е 10,08 млн. златни лв., а през 1933-1934 г. – 10,743 млн. златни лв., или увеличението спрямо началната стойност е с около 51,7%. При варненското пристанище съответните стойности са: за 1925-1926 г. – 14,972 млн. златни лв., а за 1933-1934 г. – 16,038 млн. златни лв., или нарастване към 1903 г. със 115,3%.⁸ След 1934 г. до 1947 г. не са правени големи инвестиции в двете основни черноморски пристанища поради спадането на товарооборота. През 1911 г. преминалите товари през Варна са около 441 хил. т (от тях 63% натоварени), а през Бургас – 386 хил. т (63,1% натоварени) (вж. табл. 4). До отнемането на Южна Добруджа от Румъния (1913 г.) значим е товарооборотът и на Балчик и Каварна – общо 108 хил. т през 1911 г. (88% натоварени стоки). Заедно с останалите по-малки пристанища общият товарооборот надхвърля 974 хил. т.

През следвоенните години обаче в резултат от териториалните промени и икономическите трудности общият товарооборот за 1935 г. спада до 372 хил. т (59,1% натоварени). В началото на Втората световна война товарооборотът на българските морски пристанища нараства до около 557 хил. т през 1939 и

⁷ По Статистически годишник на Царство България, 1942, с. 494-495.

⁸ Изчислено от Статистически годишник на Българското царство, 1926, с. 338 и Статистически годишник на НРБ 1947-1948, с. 148.

667 хил. т през 1940 г. (т.е. приблизително 57,5 и 68,5% от равнището на 1911 г.). С влизането на България в Тристранния пакт и избухването на Германо-съветската война условията рязко се влошават. За 1942-1944 г. средният товарооборот намалява до 182 943 т, или около 42,6% спрямо 1941 г. и само 27,4% спрямо 1940 г. След прогонването на германските войски от Черноморския басейн товарооборотът на пристанищата ни нараства, като през 1946 г. надхвърля 3 пъти този от 1944 г. (а през 1947 г. – 2,3 пъти). Все пак в сравнение с върховата предвоенна 1911 г. той не достига и 1/2 от тогавашните стойности. За разлика от годините преди войните от 1912-1918 г., когато рязко преобладават натоварените стоки, по това време започва да се наблюдава (с колебания) лек превес на разтоварените. До Първата световна война България изнася значителни количества зърнени храни, както и живи говеда и птици. Обратно, през последните години (1944-1947) поради сушата страната внася хляб и фуражно зърно, а също повече машини, метали, химикали и течни горива.

Таблица 4

Товарооборот (разтоварени и натоварени стоки) в българските черноморски пристанища 1901-1947 г.

Години	Всички пристанища		Варна		Бургас		Балчик и Каварна	
	Товаро-оборот, т	В т.ч. натов. стоки	Товаро-оборот, т	В т.ч. натов. стоки	Товаро-оборот, т	В т.ч. натов. стоки	Товаро-оборот, т	В т.ч. натов. стоки
1901	387285	78,3	170795	75,3	111789	83,3	69599	92,7
1904	769800	86,2	378779	71,8	293300	91,1	129997	92,1
1908	521707	59,9	307032	48,8	128814	64,9	78166	95,1
1911	974429	67,0	440939	63,0	386425	63,1	108318	88,0
1935	371589	59,1	131376	60,5	211701	53,4	...	...
1939	556914	60,9	220675	53,3	296480	62,3	...	...
1940	667354	47,3	350402	32,8	275839	59,5	...	...
1941	429357	26,0	203656	13,0	182283	26,9	13825	64,7
1942	191505	49,2	33902	49,2	119858	45,3	15061	75,1
1943	197640	50,0	35449	45,7	118211	38,5	20966	77,3
1944	159683	48,4	42672	24,3	64686	32,6	25575	88,3
1945	299731	54,6	97315	32,3	127612	54,4	34255	89,4
1946	484723	30,6	189035	14,2	225796	26,9	31962	88,6
1947	365805	47,1	133419	26,3	175840	52,4	12804	71,6

Забележка. За 1901, 1904 и 1908 г. към Варна е отчетена и Бяла, а към Бургас – Созопол.

Източник: Статистически годишник на Българското царство: 1909, с. 358-359; 1926, с. 338-339; Статистически годишник на Царство България: 1936, с. 256; 1942, с. 498-499; Статистически годишник на НРБ: 1946, с. 257,259; 1947-1948, с. 151, 153.

Наред с товарното, по българското черноморско крайбрежие се развива и пътническо корабоплаване, което обслужва 11 пътнически пристанища – от

Каварна до Ахтопол. През 1911 г. пътничкооборотът е около 132,6 хил. човека. След значителен спад по време и след войните през 1939 г. пътническото корабоплаване значително се съживява и достига 96,7 хил. пътници, а през 1940 г. – 124,3 хил., но през 1941-1944 г. отново намалява и е съвсем незначително. През 1945 и 1946 г. пътничкооборотът постепенно се увеличава, като през 1947 г. достига 336,7 хил. пътници, с което превишава 2,5 пъти броя им от 1911 г. и 2,7 пъти този от 1940 г.⁹ Приходите от двете основни черноморски пристанища – Варна и Бургас, са представени в табл. 5. След първоначалното нарастване през периода 1919-1920 до 1922-1923 г. те показват значителни колебания.

Таблица 5

Приходи от пристанищата Варна и Бургас (млн. лв.)

Години	Млн. лв.	Години	Млн. лв.
1919-1920	0,9	1938	27,9
1920-1921	2,0	1939	64,8
1921-1922	6,8	1940	61,0
1922-1923	23,0	1941	58,6
1924-1925	23,5	1943	44,8
1933-1934	31,4	1944	73,1
1934-1935	29,6	1945	313,5
1935-1936	26,4	1946	664,6
		1947	663,6

Източник: Статистически годишник на Българското царство, 1926, с. 186; Статистически годишник на НРБ, 1947-1948, с. 148.

Значително развитие през разглеждания период отбелязват и дунавските пристанища. През 1908 г. влиза в експлоатация пристанището във Видин, през 1912 г. – тези в Русе и Свищов, а през 1912-1918 г. – в Сомовит и Лом. До войните от 1912-1918 г. и дунавските пристанища имат изградени кейови стени и подходи към тях, но не и товаро-разтоварна техника. През 1911 г. общият им товарооборот е около 669,3 хил. т, от които 64,5% натоварени стоки (вж. табл. 6). През периода между двете световни войни териториалните изменения и икономическите затруднения водят до голямо съкращение на товарооборота. През 1934 г. той спада до 313,9 хил. т (51,6% натоварени), а през 1935 г. – до около 194,5 хил. т (33,8% натоварени), като през последната година е около 29,2% от този през 1911 г. Като главни български пристанища в предвоенния период (1911 г.) се очертават Русе (136,9 хил.т, 48,8% натоварени стоки), Видин (89,8 хил. т), Сомовит (79,4 хил. т), Свищов (75 хил. т) и Лом (59,5 хил. т). И тук до откъсването им от България важна роля играят също Тутракан и особено Силистра (заедно около 131,9 хил. т, 78,7% натоварени).

⁹ Изчислено по Коен, 2002, с.153 и Статистически годишник на НРБ 1947-1948, с. 151.

Таблица 6

Товарооборот (разтоварени и натоварени стоки) в българските
дунавски пристанища, 1901-1947 г. (т)

	1901 г.	1904 г.	1908 г.	1911 г.	1935 г.	1939 г.	1940 г.	1941 г.	1942 г.	1943 г.	1944 г.	1945 г.	1946 г.	1947 г.
Всички пристанища	307 647	504 456	380 619	666 261	194 453	414 718	586 648	817 021	651 822	788 656	304 837	323 680	335 082	348 412
в т.ч. % на натов. стоки	72,7	73,2	57,6	64,8	33,8	41,9	50,3	46,9	44,1	34,9	42,8	43,2	33,8	33,5
Видин	34 357	52 860	48 805	89 770	13 085	16 280	20 418	103 745	78 792	115 328	32 231	935	6052	7913
в т.ч. % на натов. стоки	78,8	86,0	59,6	79,0	57,2	54,8	49,7	68,1	43,3	18,0	5,9	1,3	17,5	3,1
Лом	31 390	56 184	41 915	59 471	50 525	105 251	152 265	174 280	103 197	71 821	21 630	54 251	50 997	59 057
в т.ч. % на натов. стоки	80,9	88,4	79,2	66,9	20,9	33,7	41,4	28,4	39,1	18,5	6,7	71,5	11,3	13,6
Русе	57 004	113 014	105 826	136 916	70 396	165 917	212 903	253 593	159 352	331 197	81 346	134 532	148 275	111 167
в т.ч. % на натов. стоки	45,8	52,5	42,9	48,8	27,8	31,3	31,9	39,6	22,3	32,3	31,7	12,7	23,0	22,3
Свищов	44 140	69 064	33 847	74 982	28 196	66 037	98 639	140 019	163 805	150 891	90 823	29 603	39 245	54 803
в т.ч. % на натов. стоки	65,7	8,9	33,6	53,5	52,6	58,3	59,4	51,4	59,3	49,0	54,3	21,9	36,9	47,5
Силистра	24 436	61 576	52 143	81 701	-	-	-	34 567	39 414	31 285	26 469	38 307	29 500	16 148
в т.ч. % на натов. стоки	78,2	77,5	79,8	74,6	-	-	-	70,3	76,7	76,5	88,5	90,5	70,9	30,3
Сомовит	37 058	48 787	36 660	79 429	18 038	29 795	29 080	46 653	55 828	46 323	16 465	18 520	19 451	28 886
в т.ч. % на натов. стоки	77,8	62,5	20,8	41,6	15,1	37,8	75,0	36,4	20,0	9,9	23,2	44,5	18,6	4,3
Тутракан	12 591	32 285	31 904	50 232	-	-	-	25 017	23 100	12 047	24 886	16 660	15 717	9536
в т.ч. % на натов. стоки	90,6	93,4	92,9	85,2	-	-	-	76,3	82,4	77,1	75,6	73,8	84,9	46,4

Източник: Статистически годишник на Българското царство: 1909, с. 358-359; 1926, с. 338-339; Статистически годишник на Царство България, 1936, с. 256; 1942, с. 498-499; Статистически годишник на НРБ, 1946, с. 257-259; 1947-1948, с. 151, 153.

Към 1939 г. насочването на по-голямата част от износа към Германия и неговото всемерно форсиране, връщането на Южна Добруджа и влизането на България в Тристранния пакт предизвикват чувствително нарастване на дейността. Във връзка с това в края на 1940 г. БНБ отпуска 100 млн. лв. заем на Дирекцията на водните съобщения за строежи в пристанищата в Лом, Силистра, Балчик и Каварна, за съоръжаването им, както и за строеж на речни кораби. Форсираният износ за Германия и немските войски на Източния фронт кара правителството да възложи през април 1942 г. разширението на пристанищата в Русе и Лом на немската организация „Тод“. Извършени са значителни строителни и монтажни работи по поддържането на кейовите стени, механичните съоръжения, удълбочаване на пристанищата, заснемане на р. Дунав с обозначаване на корабния път и др. (вж. Коен, 2002, с.155-156). Спрямо 1939 г. през периода 1940-1943 г. товарооборотът нараства средно със 71,5%. Към предвоенната 1911 г. той се увеличава средно с 6,7%, а само през 1941 г. – с 22,6%.

През 1944 г. в р. Дунав са поставени над 4000 мини. Военните действия и потъналите кораби ограничават пристанищната дейност. След края на войната и окончателното прочистване от мини и изваждането на потъналите кораби товарооборотът леко нараства (с 14,3% през 1947 спрямо 1944 г.), но остава на равнище под 1/2 от това през 1940-1943 г. Що се отнася до превоза на пътници, той се увеличава чувствително – през 1939-1943 г. със 172,8%, като достига около 668 хил. човека. Пътническият поток е главно между българските дунавски селища – има 20 пристана за пътници, т.е. средно по един на всеки 23,5 км. Част от трафика е и от германски войници. През 1944 г. пътническите пътувания спадат 5 пъти, но през периода 1945-1947 г. постепенно нарастват до около 600 хил. човека. За сравнение през 1911 г. пътническият поток е около 364,7 хил. човека (вж. Статистически годишник на НРБ, 1947-1948, с. 153).

Воден транспорт

• На Черно море

След Освобождението България не разполага със съвременни търговски кораби на Черно море. Младата държава субсидира чуждестранни компании срещу задължението да извършват договорен брой рейсове до Варна и Бургас и да пренасят стоки, пътници и поща. Високите навла за изнесените български стоки (главно земеделски и скотовъдни) ги оскъпяват значително и ги правят неконкурентоспособни. Освен това събитията от 1885 г. доказват, че чуждестранните собственици отказват да превозват български войски.

На 25.06.1892 г. е основано Българското търговско параходно дружество с капитал 1 млн. лв., увеличен скоро след това на 2 млн. С цел акциите да не попаднат в чужди ръце, в устава на дружеството е записано, че акционер може да бъде само българин. Правителството изкупува 51% от акциите и така става

колективен акционер. То се съгласява да плаща 9% субсидия върху основния капитал, срещу което дружеството поема редица задължения към държавата – безплатен превоз на войските и припасите за тях, безплатно пренасяне на пощата и 50% намаление на таксите за пътуващите с корабите му държавни служители (вж. Тодоров, 1981, с. 63-76). Две години след основаването на дружеството на Варненското пристанище пристига първият български параход „Борис“, а през август 1894 г. и вторият – „България“. Двата парахода първоначално плават по линията Варна-Бургас-Цариград, а по-късно и до Дедеагач, Кавала, Солун и Пирея и дори до Западното Средиземноморие. Благодарение на тях навлата значително спадат, българските стоки стават по-конкурентоспособни, а обемът на износа им нараства. По-ниските такси на дружеството обаче се дължат и на получаваната от него държавна субсидия, възлизаща за периода 1894-1911 г. на 4,56 млн. лв. (Беров, 1989, с. 308).

До Първата световна война дружеството вече има 6 кораба – 4 големи и 2 по-малки, с общо водоизместване 12 949 т, като стойността само на 4-те по-големи е почти 2,6 млн. златни лв. Освен за товарни и пътнически цели по време на войните от 1912 до 1918 г. те са използвани и за военни цели. По предписание на Хагската конференция на страните-победителки корабите са временно реквизирани под френско командване. Българските екипажи остават, но е издигнат френски флаг. В продължение на 2 години (до октомври 1920 г.) корабите са подложени на безогледна експлоатация. В резултат от това в края на този период „Борис“ потъва при катастрофа, а през 1923 г. френската реквизиционна комисия плаща на параходното дружество 10 млн. лв. обезщетение за него. До навечерието на Втората световна война при катастрофа потъва още един от големите кораби, а двата малки са бракувани. За сметка на това през 1927-1938 г. последователно са доставени 7 други кораба – пригодените за далечно плаване „Бургас“, „Княгиня Мария Луиза“, „Балкан“ и най-големият дотогава „Родина“ (с водоизместимост 9,7 хил. т), както и закупените 2 хладилни кораба за износ на пресни плодове (главно на десертно грозде). През 1939 г. българското параходно дружество вече разполага с 9 кораба с пълна товароподемност 37 963 т и общо 23 418 брутотегистър тона дедуейд¹⁰ на стойност 192,5 млн. лв. (около 7,2 млн. златни лв.) и има линии до Лондон, Ротердам, Анверс и Хамбург, до Източното Средиземноморие – Цариград, Пирея, Александрия, и др. През 1934-1939 г. приходите на дружеството нарастват от 15 на 54 млн. лв. (вж. Беров, 1989, с. 502). Административно дружеството е причислено към Главната дирекция на железниците и пристанищата.

На 28 април 1941 г. екипажите на АД „Българско търговско параходно дружество“ са милитаризирани и корабите поетапно са дадени „под наем“ на немското командване. Вследствие на това 8 кораба са потопени, а 1 е изоставен, като от потопените само малкият „Евдокия“ (963 т водоизместимост) е изваден, ремонтиран от германците в Галац и след войната с разрешение на Съюзната

¹⁰ Изчислено по Тодоров, 1981, с. 64-76; Коен, 2002, с. 151.

контролна комисия е върнат на България. Освен него страната разполага единствено с малки моторни ветроходи. Според Коен (2002, с. 152) щетите по текущи цени са 450 млн. лв. В резултат дружеството пристъпва към ликвидация, като държавата се стреми да изкупи всички акции.

След първоначалната следвоенна криза през 1946 г. е закупен новият кораб „България“ за 1,265 млн. USD (в експлоатация от май 1947 г.), след това и „Родина“, а на следващата година пристига и трети кораб (трите кораба имат 15 836 т дедуейд). Във Варна е преустроен и 400-тонният „Добруджа“. Частните акционери на Българското параходно дружество формално също са корабоприитежатели, без обаче да имат заслуги за това. Ето защо на 16.10.1947 г. дружеството е ликвидирено, като на негово място е създадено държавното параходство Български морски флот (БМФ). След национализацията към него се присъединяват и всички малки кораби и гемии с общ тонаж 3549 т, както и пътническите кораби за крайбрежно плаване. През 1948 г. общият тонаж на БМФ възлиза на 22 689 т дедуейд, т.е. той едва достига около 55% от тонажа преди войната, а още по-малко съответства на нарасналите потребности. За по-нататъшното му увеличение са били необходими още много време и средства.

• Дунавско корабоплаване

Първите български кораби на р. Дунав са подарените от руските войски и администрация. За Дунав е предназначена и първата българска покупка – яхтата „Александър“ (350 т), за 150 хил. франка. Корабите са използвани за всякакви дейности: учебна, патрулна, военна, транспортна и митническа. През 1913 г., за да не попаднат в ръцете на нахлулите румънски войски, те са потопени, а по-късно извадени, почистени и ремонтирани. През Първата световна война всички те заедно с няколко частни български кораба, както и редица трофейни кораби и шлепове, са използвани за военни и военно-транспортни цели. Към края на войната дунавската флотилия разполага с около 50 плавателни съда.

Съгласно чл. 83 на Ньойския мирен договор от 1919 г. на България е забранено да притежава въобще военни кораби, а наличните трябва да бъдат предадени на победителите. Все пак за полицейски цели и надзор над риболова е разрешено страната да има до 4 миноносеца и 6 моторни лодки, всяка с до 100 т водоизместимост и невъоръжени (вж. Ньойски договор..., 1994). Единадесет съда са реквизириани от французите, а други 11 – отвлечени от румънците. Две години по-късно частните съдове са върнати на собствениците им, а през 1925 г. са купени 3 големи парни влекача по 251 бруто регистър тона. През 1928 г. корабният парк на дунавската служба, зачислена към Русе, наброява вече 6 влекача, 4 моторни кораба, 3 ветрохода и 1 дълбачка.

Чисто търговското корабоплаване обаче е главно в ръцете на чуждестранни корабоплавателни фирми. Няколкото частни български кораба имат ограничено значение, а навлата са високи. Постепенно държавните органи се

съгласяват с настояванията на представителите на стопанските и корабоплавателните кръгове, че е необходимо формирането на мощна държавна структура в тази област. В случая се отчитат и редица важни допълнителни ефекти: създаването на моряшки кадри, осигуряването на препитание на повече българи извън пренаселеното селско стопанство, стопанското съживяване на крайбрежните селища и т.н. Така на 17.03.1935 г. е учредено държавното предприятие „Речно крайбрежно плаване“ към Главната дирекция на железниците и пристанищата. Задачата му е да се отстранят чуждестранните кораби от превоза на пътници и товари, на първо време по българското дунавско крайбрежие. Понеже в този момент българската държава не е в състояние да закупи нови плавателни съдове, през 1935-1936 г. трите мощни влекача са преустроени на товаро-пътнически кораби. Въведена е законова забрана за обслужването на българското дунавско крайбрежие от чуждестранни кораби. През 1939 г. са построени 4 мощни товарни кораба с по 450 т товароподемност, които можели да влачат и шлепове и имали и по едно хладилно отделение. Освен тях във Виена са построени и 3 модерни товаро-пътнически кораба с водоизместимост по 750 тона.

На основата на тези попълнения през май 1940 г. предприятието „Речно крайбрежно плаване“ получава юридическа самостоятелност и се преобразува в параходство „Българско речно плаване“ (БРП)-Русе. Корабите на параходството плават и извън българския участък и водят конкурентна война с чуждестранните компании. През 1942 г. България разполага с 54 дунавски плавателни съда, в т.ч. шлепове, а към 09.09.1944 г. в параходството има 5 пътнически кораба с 3200 места, 3 влекача и 8 шлепа с 5147 тона, или общо 16 съда с тонаж 7387 т (Ботев, Дойков, 1980, с. 225, 226). През войната от мини потъват два от най-модерните пътнически и товарни кораба, които по-късно са извадени. Съществуват и почти толкова частни търговски кораби. След примирието от 28.10.1944 г. съгласно т. 16 всички български търговски кораби попадат под контрола на Съветския съюз, а съгласно т. 12 военните ни кораби са взети като трофеи. Те участват в превоза на войски и военни товари по р. Дунав от съветските пристанища до Виена, като същевременно изпълняват и функцията на болници и щабове, а миночистачите разчистват мини, в т.ч. и след войната. След неколнократни настоявания от страна на българските власти след войната съветското правителство връща на България 2 влекача и 2 от старите торпедоносци, а на 12.05.1947 г. и още 15 други кораба – влекачи, шхуни, наливна баржа и 40-тонен плаващ кран (вж. Советско-българските отношения 1944-1948..., 1969, с.140-142 и 325). С това, общо взето, е възстановен старият тонаж.

Значението на българските кораби, главно държавни, е представено в табл. 7. От данните се вижда, че макар българските флотилии да са относително скромни, делът на превозените от тях стоки е значителен, а при превоза на пътници, тъй като е главно за крайбрежни плавания, българските кораби са фактически монополисти.

Таблица 7

Дял на товарите и пътниците, превозени под български флаг
в българските пристанища

Години	На Черно море		На р. Дунав	
	% на натов.и разт. стоки, т	% на превозени пътници	% на натов.и разт. стоки, т	% на превозени пътници
1939	46,7	86,1	39,3	88,6
1940	31,5	98,3	35,4	97,3
1941	36,2	94,8	27,1	96,7
1942	29,8	99,5	26,0	99,6
1943	40,3	100,0	20,5	99,1
1944	60,2	99,9	39,2	96,3

Източник. Изчислено по Коен, 2002, с. 153 и 157.

Пътища. Обществен автомобилен транспорт

По отношение на пътищата наследството от Османската империя е съвсем незначително (вж. табл. 8), което налага сериозни усилия за тяхното строителство и за поддържането им. За периода 1878-1947 г. дължината на пътната мрежа се увеличава 9,2 пъти, като само до 1911 г. в готовите 8945 км държавни и общински пътища са вложени 139 млн. лв. През първите десетилетия изграждането и поддържането на държавните и общинските пътища става за сметка на наследената от турско време пътна повинност (натурална и парична), както и чрез ежегодни вноски от държавния бюджет. Пътищата се строят на предприемачески начала, но средствата хронично не достигат, поради което едва между 32,2 до 54,4% от тях са в „добро“ състояние (останалите поравно са в „средно“ и „лошо“). През 20-те и 30-те години на миналото столетие пътищата се проектират, строят и финансират от Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството, което се грижи и за водоснабдяването и канализацията на населените места. Към него е причислена и т.нар. Временна трудова повинност.

Типичните пътища у нас, дори в навечерието на Втората световна война, са с трошенокаменна настилка, подходяща за преимуществено коларски и слаб камионен превоз. На 9.IX.1944 г. готовите павирани и бетонирани пътища са едва 500 км (около 2,3% от всички). Настъпилата ера на по-интензивен автомобилен превоз изисква по-сOLIDна настилка, по-широки пътища, с по-голяма издръжливост на товари на мостовете, по-малки наклони и по-голям радиус на кривите при завоите, което би позволило по-високи скорости и поемането на по-тежки товари. Трошенокаменната настилка е със среден живот 4-6 години и налага ежегодно да се поправят поне по 3500 км пътища плюс въвеждане в експлоатация на 200 км годишно до 1944 г. Преминаването и по-нататъшното придвижване на германски моторизирани войски в България след 1 март 1941 г. допълнително усложнява тези проблеми. Пътната мрежа в голямата си част е строена по стари технически норми, които не съответстват на интензивното

натоварване. Трошенокаменната настилка се износва за 2 вместо за 4-6 години и поддържането ѝ изисква много труд и материални разходи. Във връзка с това Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството сключва договор с 5 германски фирми за строеж на асфалтови пътища от общо 1200 км за 1942-1946 г., средно по 300 км годишно. Това са шосетата София-Кулата, София-Варна, София-Скопие и София-Пловдив. Условието е да са по „костумени цени“, плюс 17% за покриване на риска и печалбата. Сметките обаче са раздути – смята се, че от тези недовършени строежи България е понесла чиста загуба от 165,4 млн. лв. Освен това страната заплаща и строежа на път в Югославия до хромовата мина „Йезернице“, извършен от организацията „Тод“, за което са дадени 185 млн. лв. при действително извършени работи за 64 млн. (Коен, 2002, с.146-148).

Таблица 8

Развитие на пътната мрежа в България 1878-1947 г.

Година	Пътища, км			Кантони, бр.
	Готови	В строеж	% от готовите в добро състояние	
1878	2511	...	...	...
1887	3727	...	...	...
1908	7570	3148	32,2	208
1911	8945	3749	45,0	493
1925	12 681	5751	50,2	543
1926	13 356	5952	54,4	552
1927	14 056	6174	54,2	562
1928	14 752	6304	56,1	561
1929	15 397	6401	55,4	572
1930	16 146	6489	55,2	584
1931	16 643	6450	53,0	592
1932	17 233	6570	51,0	592
1933	17 471	7124	...	596
1934	17 621	7638	...	610
1935	17 650	7945	43,5	592
1939	19 554	7378	52,5	628
1940	20 921	7223	...	703
1941	21 600	7746	...	727
1941*	24 281	...	...	...
1942	21 600	7083	...	743
1943	22 066	7060	...	766
1944	22 201	6989	...	721
1945	22 336	6216	...	711
1946	22 681	6190	...	723
1947	23 113	6148	...	723

* Заедно с „новите“ земи.

Източник: Статистически годишник на Българското царство: 1909, с. 354; 1926, с. 337, 338; 1936, с. 253; Статистически годишник на НРБ 1947-1948 г., с. 142; География на България, 1981, с. 365; Беров, 1989, с. 353; Коен, 2002, с. 148, 149.

От 1942 г. пътното строителство се включва в общодържавните планове. Проектират се пътища както в старите предели, така и в „новите земи“. На този етап те обслужват главно германските военни нужди, доколкото българският автомобилен парк не само не се увеличава, но дори намалява. През 1941 г. след присъединяването на Южна Добруджа пътната мрежа расте със 7%. От 1940 до 1944 г. в старите предели са изградени 1280 км, т.е. по 320 км годишно. В сравнение с 1936-1939 г., когато са изградени по 476 км, строителството спада с почти 1/3. Освен военните трудности вероятно причината е и в засилените инвестиции (в т.ч. в шосета) в „новите земи“. Поради тяхната изостаналост присъединяването им намалява гъстотата на 100 кв. км пътна мрежа с 16,5%, а на 10 хил. жители – с 8,2%. За 1945-1947 г. готовите пътища се увеличават с още 912 км, т.е. по 304 км средногодишно, докато тези в строеж намаляват с 841 км. До известна степен се довършва това, което е в напреднал стадий на строеж. Най-големият нов строеж от този период е изграденият през 1946-1947 г. от младежи-бригадири път в Хаинбоаз (Проходът на републиката) между Велико Търново и Стара Загора.

През целия период след 1920 г. освен труда на надничари широко използван е и този на трудоваците (трудовете войски към Министерството на войната и временната трудова повинност към Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството). В края на 30-те години на миналия век към последното е създадена Главна дирекция на строежите със самостоятелен бюджет, гласуван със закон, чиито приходи и разходи за 1938-1940 г. са средно по 881 млн. лв. От тях средно 68,3% се изразходват за пътища, като 86% от приходите за целта идват от фонд „Пътища“, а останалото – от редовни ежегодни вноски от държавата. Средно по 239,2 млн. лв. (27,2%) са изразходвани за нови жп линии, почти изцяло от вноски от Главната дирекция на железниците и пристанищата, и по 40,0 млн. (4,5%) за водни строежи, в т.ч. корекции на реки.¹¹ Така е създадена мощна държавна строителна организация с щатен състав от 5039 човека, от които 1/2 заети с новите строежи.

През 1934-1939 г. броят на возилата в автомобилния транспорт става почти двойно по-голям – през 1939 г. освен 2503 леки коли има 2415 камиона и 780 автобуса (вж. География на България, Т. 2, 1981, с. 36). През 1935 г. чрез Закона за автомобилните съобщения държавата поема ръководството и контрола на автотранспорта. Създаден е Съюз за товарен обществен транспорт, обединяващ около 1/2 от автопарка. По време на Втората световна война настъпват сериозни проблеми в тази област, породени от недостига на гориво, автомобилни гуми, резервни части и смазочни масла. Още през 1941 г. от общо 1168 автомобила на Съюза за товарен обществен транспорт 232 (20%) са спрени поради липса на гуми, а през 1944 г. поради липси от различен характер прекратяват работа 550 (44%) от общо 1252 товарни коли (вж. Беров, 1989, с. 522). Това нарушава снабдяването на населението и предприятията

¹¹ Вж. Закон за бюджета на Главна дирекция на строежите за 1940 г., 23.05.1940.

в райони, отдалечени от жп линиите, и предизвиква смущения в гражданския пътнически автотранспорт. Положителен факт е, че през 1941 г. е пусната първата тролейбусна линия в София.

*

Ролята на обществения сектор в сферата на транспортната инфраструктура през разглеждания период у нас безспорно е значима и положителна. Новосъздадената България не би могла да се развива успешно без участието на държавата като собственик в тези отрасли. Основни причини за това са лошото наследство не само в тях, но и в цялата икономика, както и липсата на достатъчно частни капитали в ръцете на българската буржоазия и нейният индивидуализъм и разпокъсаност. Необходимостта от значителни инвестиции със сравнително бавна възвръщаемост също налага държавата да поеме ролята на инвеститор и защитник на националните интереси. Алтернатива на държавната собственост в случая е ползването на чуждестранни фирми при чувствително по-неблагоприятни икономически, социални и военнополитически условия.

Негативните влияния на чуждестранния капитал проличават в няколко свързани направления:

- първо, насочване на трасетата съобразно интересите на съответните чуждестранни капитали;
- второ, натиск за получаване на концесии в различни форми (километрови гаранции, строежи за сметка на българския бюджет, изключителни привилегии за определен период);
- трето, стремеж към поддържане на висока рентабилност независимо от ефективността на услугите;
- четвърто, откровена фалшификация на счетоводната документация с цел доказване на несъществуващи разходи и загуби;
- пето, отказ от поемане на социални и военнополитически съпътстващи услуги поради незаинтересуваност и по-висок риск;
- шесто, по-големи разходи за работни заплати, командировки, квартири и др. (отчасти обективно обусловени от различията в жизненото равнище спрямо по-развитите страни).

Същевременно в началния период на развитието на българската държава, приблизително до войните от 1912-1918 г., организационният и техническият опит в строителството и експлоатацията в тези дейности и наличието на обучен персонал в чуждестранните фирми безспорно е необходим и полезен.

Между преобладаващия частен и допълващия обществен сектор през разглеждания период съществува своеобразна *симбиоза и диалектика*. Като правило държавата се заема да инвестира в отрасли и дейности които частният сектор избягва поради по-значителната капиталоемкост и по-бавната възвръщаемост на капитала. Често това предполага и по-голям риск, както и

по-висока техническа грамотност на кадрите. Свързано с общественния сектор в транспортната инфраструктура е увеличеното търсене на строителни материали и железни конструкции, въглища, смазочни масла и др. В тези случаи държавният бюджет чрез своите разходи или данъчни облекчения (т.нар. данъчни разходи) и прилагайки Закона за покровителство на местната индустрия, стимулира развитието на преобладаващия частен сектор. Почти винаги и навсякъде част от изгодите (и рентабилността) се прехвърлят от държавния в частнокапиталистическия сектор. Освен това държавният сектор (железници, трамваи, кораби) изпълнява и социална функция (безплатни или намалени тарифи за социално слаби, инвалиди и др.). Значима е и държавнополитическата роля – превоз на войски и военни товари, държавна поща или държавни служители при привилегировани условия. Във връзка с това, когато се теоретизира за „държавата като лош стопанин“, ниската рентабилност на държавните или общинските предприятия не може да бъде достатъчно надеждно доказателство.

Съотношението между вложените капитали в индустрията, от една страна, и в отраслите на транспортната инфраструктура, от друга, налага да се направи преоценка на традиционната представа за „буржоазното наследство“ през разглеждания период. Наличните данни сочат, че вложените в основния капитал в транспортната инфраструктура инвестиции неколкратно надхвърлят този в индустрията до 1944-1947 г. Още до края на 1911 г. в железниците са вложени 293 млн. златни лв., а в пътищата – 139 млн., или общо 432 млн. златни лв. (вж. Беров, 1989, с. 353). В същото време през 1912 г. вложеният основен капитал в цялата българска индустрия е около 119 млн. златни лв., в т.ч. в насърчаваната – 95 млн. златни лв. (вж. Беров, 1989, с. 335 и 511; Коен, 2002, с. 134; Симов, Благов, Асланян, 1968, с. 280). Подобно съотношение се запазва и през следващите години. В зависимост от курса на книжния лев към златния и с отчитане на нарастването на мощностите на индустрията инвестициите в основен капитал в нея по първоначална стойност към 1944-1947 г. се равняват на 326,4 до 434,5 млн. златни лв. В същото време само стойността на БДЖ, пътната мрежа, пристанищата във Варна и Бургас и Българското параходно дружество е приблизително 1346 млн. златни лв.

Заетостта в транспортната инфраструктура, подобно на тази в индустрията, облекчава аграрната пренаселеност и намалява зависимостта на икономиката от климатичните условия, като я диверсифицира. Работните места в нея като правило са с по-висока квалификация, производителност и заплащане. Заетите само в БДЖ достигат 30 хил. човека, а заедно с изброените други обществени транспортни отрасли – около 40 хил. Заетите в индустрията в условията на кризи и протекционизъм и при ниската си изходна база нарастват от 19,5 на 92,9 хил. човека за 1911-1939 г., с максимум от 104,2 хил. през 1941 г. Следователно заетостта в индустрията надвишава около 2,5 пъти тази в транспортната инфраструктура.

Икономиката на България от края на XIX век насам, както и всяка друга, винаги е била *смесена*, съдържаща обществен и частен сектор. В относително изостанала страна като България ролята на обществения сектор закономерно е по-съществена, както проличава и от отраслите и дейностите на инфраструктурата. Въпреки това в условията на пазарна икономика, дори и „дирижирана“, частният сектор е чувствително преобладаващ. Той е проводник на активните сигнали на пазара, определящ основните насоки, темпове и пропорции.

Отраслите и дейностите на транспортната инфраструктура допринасят за бързия напредък на индустриализацията и на цялата икономика и в новите мирни и необременени със значителни военнополитически дългове стопански условия през 1948-1975 г. Те безспорно биха били по-големи и по-трайни, ако не беше привнесен и запазен за дълъг период (до 1989 г.) моделът на командно-административната планова икономика, лишена от пазарни ориентири.

Използвана литература

Ботев, Л., В. Дойков (1980). Дунав и дунавския воден път. С.: „Наука и изкуство“.

Димитров, С. и др. (1975). История на балканските народи (1879-1918 г.). С.: „Наука и изкуство“.

Златев, Зл. (1982). Международни икономически отношения на България (1944-1948). – В: Международни отношения и външна политика на България след Втората световна война. С.: Изд. на БАН.

Беров, Л. (ред.) (1989). Икономика на България до социалистическата революция. С.: „Наука“.

Коен, Д. (2002). Военновременната икономика на България (1939-1944). С.: УИ „Св. Климент Охридски“.

Новичев, А. (1965). Турция. Краткая история. Москва: „Наука“.

Симов, Б., Б. Благов, О. Асланян (1968). Възстановяване и развитие на промишлеността в НРБ 1944-1948. С.: Изд. на БКП.

Стефанов, Г. (1977). Международни отношения и външна политика на България 1789-1970 г. – София: Наука и изкуство.

Тодоров, И. (1981). Българските кораби. С.: ДИ „Техника“.

Хромов, П. (1982). Экономическая история СССР. Москва: Высшая школа.

Бюджет на Главна дирекция на железниците и пристанищата за 1940 г.

Бюджет на разходите на Министерството на железниците, пощите и телеграфите за 1940 г.

География на България, Т. 2 (1981). С.: Изд. на БАН.

Енциклопедия България, Т. 2 (1981). София: БАН.

- Закон за бюджета за 1940 бюджетна година.
Закон за бюджета на Главна дирекция на строежите за 1940 г.
Закон за сключване на бюджета на държавата за годините 1929/1930 до 1938 включително.
Икономика на България (1970). С.: „Народна просвета“.
История на Балканските народи (1975). С.: „Наука и изкуство“.
История на Отечествената война на България 1944-1945 г., Т. 1-2 (1981). С.: Държавно военно издателство.
Краткая история Румынии (1987). Москва: „Наука“.
Националният доход на България 1936-1945 г. (1947). С.: Стопанска камара.
Ньойски договор (1994). С.: „Мартилен“.
Советско-болгарские отношения 1944-1948 гг. (1969). Москва: Изд. политической литературы.
Статистически годишник на Българското царство за 1909 г., 1913/1922 г., 1926 г.
Статистически годишник на Царство България за 1936 и 1942 г.
Статистически годишник на НРБ за 1946, 1947/1948 и 1956 г.
Турецкая республика. Справочник (1975). Москва: „Наука“.
25.IV.2018 г.

Мария Панова*

ГЛОБАЛНИ АСПЕКТИ НА ХИПОТЕЗАТА ЗА ДВОЙНИЯ ДЕФИЦИТ

Тествана е хипотезата за двойния дефицит – причинно-следствената връзка между бюджетния дефицит и дефицита по текуща сметка за 188 държави през периода 1980-2014 г. Получените резултати показват, че е налице комплексно влияние върху динамиката на текущата сметка, което не може да се обясни само с динамиката на една променлива или ако това е възможно, то тази променлива не е бюджетният баланс. Установява се, че средната стойност на бюджетния баланс е положителна само за 36 държави (във всички останали 152 тя е отрицателна), т.е. хипотезата за двойния дефицит се потвърждава. Това се подкрепя и от VAR анализа – хипотезата за двойния дефицит е валидна за всичките групи коефициенти с изключение на тези за Тувалу, Ливан, Еритрея и Екваториална Гвинея, които са с екстремни коефициенти (над -10).¹

Ключови думи: хипотеза за двойния дефицит; дефицит по текуща сметка; бюджетен дефицит; векторен авторегресионен анализ

JEL: F32

Глобалната финансово-икономическа криза от 2008 г. предизвиква големи дисбаланси в икономиките на редица страни в света. Оттук произтича и необходимостта да се изследва ефектът от приложението на различни хипотези, засягащи този проблем – дали те действат и как може държавата да ги регулира. Външните дисбаланси и макроикономическата нестабилност в голям брой от развитите и развиващите се държави, породени от кризата, мотивират и нашия интерес към проучване на теориите, свързани с причинно-следствената връзка между бюджетния дефицит и салдото по текущата сметка, и по-конкретно на хипотезата за двойния дефицит (the twin deficits), разработена от Джак Дж. Полак през 1957 г. (вж. Но, 2005). Моделът е известен още като монетарен (паричен)

* Докторант в ЮЗУ „Неофит Рилски“, катедра „Финанси и отчетност“, maria92panova@gmail.com

¹ Maria Panova. GLOBAL ASPECTS OF THE TWIN DEFICIT HYPOTHESIS. *Summary:* The twin deficit hypothesis, which explores the causal link between the budget deficit and the current account deficit, is put to the test for a sample of 188 countries for the period 1980-2014. The obtained results show that there is a complex impact on the current account dynamics, which cannot be explained solely by the dynamics of a single variable, or, if it is possible, then this variable is not the budget balance. It is found that the average budget balance is positive in only 36 countries (it is negative in the remaining 152 countries), ergo, the twin deficit hypothesis is confirmed. This is also supported by the VAR analysis - the double deficit hypothesis is valid for all groups of coefficients except those of Tuvalu, Lebanon, Eritrea and Equatorial Guinea, which have extreme coefficients (above -10). *Keywords:* twin deficit hypothesis; current account deficit; budget deficit; vector autoregressive analysis.

модел на МВФ и предполага липса на връзка между спестяванията на частния сектор и измененията на фискалния дефицит. Той е изграден по метода на най-малките квадрати и е приложен за първи път при изследването на някои основни икономически променливи в Макао.

Една от ключовите характеристики на модела е неговата простота, обусловена от оскъдността на икономическите данни за държавите в началото на периода след Втората световна война. Анализите на Полак са фокусирани върху вътрешния кредит, съставен от кредита на правителството и кредита на частния сектор. Според автора неговото нарастване може да има трайно негативно влияние върху текущата сметка и за да не изтласка частния сектор, правителството трябва да съумее да избегне големи фискални дефицити с цел постигане на външна стабилност и икономически растеж.

Преглед на литературата

Най-широко разпространение в литературата, разглеждаща проблема за причинно-следствената връзка между бюджетния дефицит и салдото по текущата сметка, имат четири основни хипотези:

- 1) бюджетният дефицит предизвиква търговски дефицит (хипотеза за двойния дефицит);
- 2) търговският дефицит влошава бюджетния дефицит (дългосрочна текуща сметка за насочване);
- 3) двата дефицита са взаимно причиняващи се (двупосочна причинно-следствена връзка);
- 4) няма връзка между бюджетния дефицит и дефицита по текущата сметка (рикардианска еквивалентна хипотеза: дефицитите просто отлагат данъците).

Кейнсианският модел предполага, че по-голям бюджетен дефицит в резултат от по-ниски данъци и/или от по-високи държавни разходи увеличава разполагаемите доходи, а оттам потреблението, и намалява частните спестявания, което води до по-значителен дефицит по текущата сметка.

$$CA = S^p - I - (G - T).$$

Когато правителственият дефицит расте ($G - T$ се покачва), без частните спестявания (S^p) и инвестициите (I) да се променят особено, излишъкът по текущата сметка (CA) спада с приблизително същия размер, с който се увеличава фискалният дефицит.

IS-LM моделът на Мъндел Флеминг представя връзката между двата дефицита по следния начин: увеличаването на бюджетния дефицит води до покачване на лихвения процент и до поскъпване на валутния курс, а оттам до влошаване на текущата сметка.

Традиционната неокейнсианска теза пък предполага, че обменният курс трябва да се използва за постигане на външно равновесие, а фискалната политика – за постигане на вътрешно равновесие. Тази постановка се оспорва от представителите на новата кеймбриджска школа, според които в много случаи

би било по-подходящо фискалната политика да се прилага за поддържане на външно равновесие, а политиката на обменни курсове – за управление на вътрешния баланс.

Friedman (2000) твърди, че когато дефицитите се използват правилно, те са важни за финансиране на растежа и за намаляване на безработицата. Въпреки това според много икономисти двойните дефицити биха предизвикали единствено по-висока инфлация и неефективно разпределение на ресурсите. Намаляването на дефицита по текущата сметка чрез повишаване на националните спестявания ще доведе до понижаване на бюджетния дефицит и до увеличаване на частните спестявания.

Khalid и Тео (1999) смятат, че в развиващите се икономики би трябвало да присъства обратна причинно-следствена връзка между дефицитите, защото тези държави са силно зависими от външни финансови средства и разполагат с ограничени вътрешни ресурси.

Според Ваго (1989) икономическите агенти очакват, че по-големият бюджетен дефицит би довел до по-високи данъци в бъдеще, поради което реагират чрез увеличаване на текущите спестявания. Авторът установява, че липсва връзка между фискалния дефицит и дефицита по текущата сметка.

Съгласно теоремата за рикардианската еквивалентност бюджетните и търговските дефицити не са взаимно свързани. Теорията за рационалните очаквания гласи, че ако правителството възнамерява да генерира фискални излишъци, за да намали дефицита по текущата сметка, то частният сектор може да реагира чрез съкращаване на спестяванията по такъв начин, че ефектът от намаляването на фискалния дефицит да бъде компенсиран. Ако е в сила теоремата за рикардианската еквивалентност, то фискалната политика е ограничена в способността си да влияе върху дефицита по текущата сметка. Причините за голям и постоянен дефицит по текущата сметка трябва да се търсят другаде, например в структурата на външната търговия, валутния курс, международната конкурентоспособност, степента на мобилност на капитала и т.н.

Съгласно хипотезата за структурната разлика увеличаването на спестяванията над инвестициите в една държава предизвиква покачване на инвестициите и поява на дефицит по текущата сметка в друга страна/и (вж. Ganchev, 2008). В дългосрочен план при малки отворени икономики дефицитът по текущата сметка би трябвало да доведе до фискални излишъци, а в краткосрочен се свързва с понижаване на бюджетния дефицит, тъй като притокът на капитали обикновено насърчава икономическия растеж и фискалния бюджет, докато намаляването им корелира с икономически спад и влошаване на фискалната политика.

В затворена икономика инвестициите се финансират най-вече от местните спестявания. При отворена икономика обаче някои от инвестициите могат да се финансират и от чуждестранни спестявания, поради което е възможно спестяванията и инвестициите да се движат независимо едни от други. Ефектът на

фискалната политика много зависи от степента на мобилност на капитала. Хипотезата за двойния дефицит е свързана с т.нар. пъзел Фелдщайн-Хориока, засягащ финансирането на външния дефицит (вж. Feldstein, Horioka, 1980). Според Feldstein и Horioka нарастването на инвестициите има отрицателно въздействие върху външнотърговското салдо. Същевременно се очаква политиките за намаляване на публичното или на частното потребление да окажат положително влияние върху външния баланс чрез увеличение на националните спестявания, което предполага влошаване на салдото по текущата сметка, дължащо се на бюджетния дефицит и големите инвестиции.

При перфектна капиталова мобилност вътрешните инвестиции не зависят от размера на местните спестявания, а само от наличието на средства на международния капиталов пазар, т.е. хипотезата за двойния дефицит е свързана и със степента на международна капиталова мобилност. Ако има капиталова мобилност, намаляването на националните спестявания би довело до увеличаване на дефицита по текущата сметка. Ако липсва рикардианска еквивалентност, свършената капиталова мобилност води до двоен дефицит. Това е така, защото спестяванията и инвестициите не са силно корелирани (отразяващо се във висока степен на мобилността на капитала), което води до движение на бюджетния дефицит и на дефицита по текущата сметка едновременно и заедно. Валидно е и обратното – ако е налице пъзел Фелдщайн-Хориока, няма двоен дефицит.

Емпиричните изследвания, свързани с хипотезата за двойния дефицит, показват противоречиви резултати.

В проучване на 46 икономики, на които се падат около 90% от световното производство на БВП, обхващащо периода 1980-2010 г., за обяснителни променливи на текущата сметка са възприети фискалният баланс, нетните чуждестранни активи, демографските фактори, растежът от гледна точка на търговията, отвореността на инвестициите и търговията. Установява се, че страните от Г-7 с изключение на Германия и Япония имат структурни дефицити по текущата сметка. САЩ, Канада и Великобритания са със структурни дисбаланси, по-високи от 2% от БВП, а едни от най-големите структурни излишъци се отчитат в Малайзия, Тайланд, Корея, Венецуела, Русия, Китай, Индия и Пакистан (вж. Herrero, 2012).

През 2009 г. 60% от държавните дългове в света са финансирани от външни заеми, което понижава ефекта на изтласкване на инвестициите, но намалява и фискалния мултипликатор. При финансиране на държавния бюджет единствено от вътрешно кредитиране връзката между двата дефицита е слаба. Например покачване на фискалния дефицит с 1 долар влошава салдото по текущата сметка с 20 цента, докато при 40% външно финансиране дефицитът по текущата сметка се увеличава с 48 цента, а при 80% съответно със 77 цента (вж. International Monetary Fund, 2012).

Няколко емпирични изследвания удостоверяват наличието на двойни дефицити в икономиката на САЩ. В проучване за периода 1973-2008 г. са

включени частните спестявания и инвестиции, които играят важна роля за утвърждаването на хипотезата за двойния дефицит. По този начин се изтъква голямото значение на други фактори, които могат да повлияват върху и да обяснят връзката между бюджетните дефицити и дефицитите по текущата сметка. Проучването установява, че доходите и лихвата оказват значително положително въздействие върху салдото по текущата сметка на САЩ – след 2004 г. се наблюдава нарастване на излишъка по текущата сметка, докато след 2007 г. фискалният бюджет е отрицателен (вж. Tang and Lau, 2009).

Според Bartoloni и Labir (2006) всяко увеличение с 1 долар на бюджетния дефицит е свързано средно с 30 цента намаление в текущата сметка. Авторите доказват слабата връзка между двата показателя чрез регресионен анализ на 18 страни-членки на ОИСР и стигат до извода, че намаляването на фискалния дефицит на САЩ няма да изиграе важна роля за коригирането на дисбалансите по текущата сметка на страната. Преди това през 1990 г. в Швеция и Германия също възникват подобни ситуации, при които увеличаването на бюджетните дефицити засяга текущите сметки и предизвиква поскъпване на националните им валути.

Други изследвания за САЩ сочат, че намаляването на дефицита по текущата сметка би довело до спад на бюджетния дефицит. В тях се подчертава необходимостта от продължаващо обезценяване на долара, за да се подобри конкурентоспособността на износа на страната, като се твърди че реалният валутен курс през 2009 г. намалява дефицита по текущата сметка до 4,3% от БВП (вж. Bosworth and Collins, 2010).

При държавите от Централна и Източна Европа през периода 1998-2009 г. се констатира наличието на положителна връзка между фискалния дефицит и дефицита по текущата сметка, но тя не е много значима. VAR анализът не потвърждава съществуването на стабилна положителна връзка, дори обратното – текущата сметка влияе върху фискалния баланс, което противоречи на хипотезата за двойния дефицит (вж. Ganchev, Stavrova, Tsenkov, 2012).

Според изследване за страните от южната част на Евразоната, което включва периода 1991-2010 г., настоящите дисбаланси по текущата сметка се определят от държавния бюджет, както и от някои променливи, идващи от финансовия сектор и реалната икономика, като колебания в лихвените проценти, ръст на производството, ниво на конкурентоспособност и др. Зависимостите на тези държави показват, че фискалната политика може да се използва за премахване на външното неравновесие. Това означава, че подобрението на състоянието на финансите в тях ще има благоприятно влияние върху салдото им по текущата сметка, ако е съпътствано с комбинация от положителни промени в нетните частни спестявания, конкурентоспособността и лихвените проценти. Проучването сочи, че експанзионистичната фискална политика влошава текущата сметка, и обратното – влошаването на текущата сметка може да доведе до отрицателни последствия за бюджетния баланс. Това се отнася най-вече за Гърция, Португалия, Испания, Италия, Франция, Кипър и Словения.

Същевременно експанзионистичната фискална политика на правителството на Германия подобрява дефицитите по текущите сметки на страните от южната част на Евроразона. В дългосрочен и краткосрочен план колебанията на лихвените проценти също влияят върху текущата сметка – например промените в лихвените проценти на Германия в дългосрочен аспект оказват негативно въздействие върху текущите сметки на държавите от южната част на Евроразона. Подобряването на конкурентоспособността пък би намалило дефицита по текущата сметка (вж. Kosteletou, 2013).

В България изследване, обхващащо периода 2000-2010 г., потвърждава наличието на негативна корелация между фискалния дефицит и дефицита по текущата сметка (вж. Ganchev, 2008). Проучването установява, че с въвеждането на валутен борд в средата на 1997 г. в страната се създава автоматична връзка между платежния баланс и вътрешното парично предлагане. Според проф. Ганчев, ако хипотезата за двойния дефицит е вярна, то чрез фискална политика може да се контролира както платежният баланс, така и паричното предлагане. Изследването подкрепя хипотезата за структурната разлика, като стига до заключението, че чуждестранните спестявания влияят върху националната икономика, улеснявайки финансирането на двата дефицита – и на публичния, и на частния сектор. Потвърждава се, че за поддържане на вътрешно равновесие фискалната политика не трябва да се използва като заместител на паричната, когато цикличните колебания в икономиката на държавата са предимно в резултат от икономическата ситуация в световен аспект. При появата на световна финансова криза тя би трябвало да има положително въздействие върху текущата сметка и отрицателно върху фискалния дефицит. Това (автоматични фискални стабилизатори) се наблюдава и в България през разглеждания период.

Емпирично проучване на 7 страни от Източна Азия (Индонезия, Япония, Корея, Малайзия, Филипините, Сингапур и Тайланд) през периода 1980-2006 г. показва, че хипотезата за двойния дефицит е валидна за 4 от тях (Индонезия, Корея, Филипините и Тайланд), а в Малайзия е установена обратна причинно-следствена връзка между бюджетния дефицит и текущата сметка. В държавите с високоразвити финансови системи (Сингапур и Япония) няма двойни дефицити – за разлика от останалите изследвани страни там се наблюдават фискални излишъци за по-голямата част от периода и стабилно подобряване на салдата по текущата сметка. Тъй като инвестициите играят важна роля при определянето на дефицита по текущата сметка, това означава, че Сингапур и Япония могат да разчитат на чуждестранни капитали като източник на финансиране на техните вътрешни инвестиции (вж. Baharumshah and Lau, 2009).

Друго емпирично изследване за периода 1980-2001 г., свързано с държавите от Югоизточна Азия (SEACEN – Индонезия, Корея, Малайзия, Непал, Филипините, Сингапур, Шри Ланка, Тайланд, Мианмар), констатира, че азиатските бюджетни дефицити причиняват дефицит по текущата сметка – пряко и косвено. Статистическият анализ показва, че управлението на бюджетния

дефицит предполага възможност за подобряване на дефицита по текущата сметка. За разлика от повечето проучвания, които пренебрегват значението на лихвените проценти и на валутните курсове, в разработката на Lau и Baharumshah (2006) се изследва тяхното влияние върху връзката на двойните дефицити в динамичния VAR модел. Авторите посочват, че лихвените проценти, валутните курсове и бюджетният дефицит играят важна роля при обяснението на салдото по текущата сметка. Те установяват и наличието на двупосочна причинно-следствена връзка между бюджетния дефицит и дефицита по текущата сметка – бюджетният дефицит влияе пряко върху текущата сметка, а тя от своя страна оказва косвен ефект върху бюджетния дефицит:

Бюджетен дефицит -> Лихвени проценти -> Валутни курсове -> Текуща сметка

Lau и Baharumshah (2006) стигат до заключението, че влошаването на текущата сметка в разглежданите азиатски страни ще доведе до поскъпване на реалните обменни курсове.

Изследване на Makin и Narayan (2013), проведено в Австралия и обхващащо периода 1983-2009 г., установява висока мобилност на капитала. Авторите твърдят, че дори по време на рецесия фискалната политика е неефективна при отворена икономика, защото при повишаване на съвкупното търсене с плаващ валутен курс и висока мобилност на капитала се измества нетният износ. Това е в съответствие с концептуалната рамка на проведеното изследване, че при равни други условия увеличаването на фискалния дефицит трябва да бъде изцяло покрито от покачването на нетните чуждестранни заеми. Фискалните дефицити, финансирани от външни източници, могат да застрашат платежоспособността на икономиката и по този начин да засилят нейната уязвимост към внезапни обрати на капиталовия пазар и към финансови кризи, които имат непосредствен ефект върху реалните лихвени проценти, националния доход и нивата на заетост.

Всяко от представените емпиричните изследвания дава важна информация за връзките и зависимостите между двете променливи (бюджетния дефицит и дефицита по текущата сметка), но все още не е достигнато до единодушно заключение относно хипотезата за двойния дефицит. Причините за това могат да бъдат многообразни: различия в методологията и данните, както и в иконометричните техники; възможности за структурни прекъсвания; позоваване на данни от кратки периоди, които не могат да доведат до надеждни резултати, и др. Ето защо за преодоляването на тези проблеми бъдещите изследвания би трябвало да се концентрират върху сравняване на различни техники за оценка на общ набор от данни.

Методология на изследването

Целта на нашето проучване е да се тества причинно-следствената връзка между бюджетния дефицит и дефицита по текуща сметка за 188 страни през периода 1980-2014 г. Данните за държавите са от сайта на Международния

валутен фонд и по-конкретно от доклада на World Economic Outlook Database, October 2015.² Анализирани са показателите:

- за бюджетния баланс – General government net lending/borrowing (% от БВП);

- за текущата сметка – Current account balance (% от БВП)

Използван е иконометричен софтуер EViews, версия 7.0.0.1.

В изследването е приложено линейно регресионно уравнение, изчислено по метода на най-малките квадрати. Целта е да се достигне до такива резултати, които минимизират сумата от квадрата на разликите между реално наблюдаваните стойности и тези, получени с помощта на регресионното уравнение. Ако се минимизира простата сума от грешки (остатъчни стойности), съществува риск да не се достигне до точни резултати поради факта, че някои от разликите ще бъдат положителни, а други отрицателни и те взаимно ще се компенсират. Когато се използва квадратът на грешката, се отстранява проблемът относно това дали реално наблюдаваните стойности са над или под получените с помощта на модела, като по този начин всяка разлика допринася за по-голяма обща сума на грешките без значение в каква посока е самото отклонение.

$$(1) \quad y_{it} = \alpha + \beta x_{it} + u_{it}, \text{ където}$$

y_{it} (зависима променлива) е балансът по текущата сметка на i -та държава за времеви период t като % от БВП; x_{it} (независима променлива) – бюджетният баланс на i -та държава за времеви период t като % от БВП

За да се избегне вероятността от пропуснати обясняващи променливи и да се гарантира обективност на резултатите от иконометричното изчисление, регресионното уравнение е разширено с допълнителна променлива – z_i . Така се получава следното разширено уравнение:

$$(2) \quad y_{it} = \alpha_i + \beta x_{it} + u_{it}, \text{ където } \alpha_i = \alpha + \gamma z_i$$

Най-напред е извършена проверка дали данните са стационарни, или не. Тестът за единичен корен на бюджетния баланс и текущата сметка показва, че те са стационарни, следователно медианата, дисперсията и автокорелационната структура не се променят във времето. След това е изчислено регресионното уравнение с включен z_i член (вж. табл. 1 и 2).

Стойността на показателя R^2 е 10,1528% от променливостта на текущата сметка, която се обяснява от регресионния модел. Наблюдава се и леко намаление при стандартното отклонение на остатъците (S. E. of regression = 36,20267), което е в синхрон с повишената обяснителна сила на модела.

² Вж. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2015/02/weodata/weoselgr.aspx>

Таблица 1

Регресионни резултати при приложение на една независима променлива – бюджетен баланс (PB), и допълнителен член z_i

Estimation Command:	LS $CA=C(1)+C(2)*PB$
Estimation Equation:	$CA=C(1)+C(2)*PB$
Forecasting Equation:	$CA=C(1)+C(2)*PB$
Substituted Coefficients:	$CA=-3.18478787462+0.17649559389*PB$

Таблица 2

Статистически резултати от регресионното уравнение, ползващо като обяснителна променлива бюджетния баланс (PB) и допълнителен член z_i

Dependent Variable: CA

Method: Panel Least Squares

Date: 03/10/16 Time: 16:36

Sample: 1980 2014

Periods included: 35

Cross-sections included: 188

Total panel (unbalanced) observations: 4188

$CA=C(1)+C(2)*PB$

	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(1)	-3.339140	0.568466	-5.873951	0.0000
C(2)	0.112701	0.041749	2.699504	0.0070
Effects Specification				
Cross-section fixed (dummy variables)				
R-squared	0.101528	Mean dependent var	-3.611823	
Adjusted R-squared	0.059290	S.D. dependent var	37.32611	
S.E. of regression	36.20267	Akaike info criterion	10.06022	
Sum squared resid	5241224.	Schwarz criterion	10.34634	
Log likelihood	-20877.10	Hannan-Quinn criter.	10.16141	
F-statistic	2.403682	Durbin-Watson stat	2.151344	
Prob(F-statistic)	0.000000			

След това е приложен векторен авторегресионен анализ и импулсно въздействие на остатъците в регресионните уравнения на изследваните величини за всяка група коефициенти поотделно.

Използван е VAR модел със следната спецификация:

$$(3) \quad y_t = A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + B x_t + \varepsilon_t, \text{ където:}$$

y_t е вектор на вътрешни за модела променливи; x_t – вектор на външни за модела променливи; $A_1 \dots A_p$ и B – матрици на изчисляваните коефициенти; ε_t – вектор на остатъците.

Анализът на VAR зависимостите е разширен и с реакцията на текущата сметка и бюджетния баланс на импулсното въздействие на остатъците в регресионните уравнения на изследваните величини. Импулсното въздействие представя какво ще се случи с (как ще реагират) изследваните величини, ако има шок в системата. В конкретните ситуации то е разгледано в 10 лага.

Резултати от изследването

Направеното изследване води до извода, че моделът представя регресия, която не успява във висока степен да обясни динамиката на текущата сметка. Наблюдава се подобряване в обяснителните възможности на регресионния модел вследствие на включването на повече от една обяснителна и независима променлива. Резултатите сочат, че е налице комплексно влияние върху динамиката на текущата сметка, което не може да се обясни само с динамиката на една променлива, или ако това е възможно, то тази променлива не е бюджетният баланс.

Стойностите на коефициента от модела $C(1) = -3,339140$ и $C(2) = 0,112701$ показват относително по-високото тегло на константния коефициент пред теглото на обясняващата променлива (бюджетния баланс), което също потвърждава горното твърдение.

Разглеждайки стойностите на обясняващата променлива, се вижда, че средната стойност на бюджетния баланс е положителна само за 36 страни, а за останалите тя е отрицателна. Това означава, че във всички други 152 държави се наблюдава *първично потвърждение на връзките, описани в* хипотезата за двойния дефицит (вж. Приложение 1).

Статистическите данни от векторния авторегресионен анализ (VAR) показват, че хипотезата за двойния дефицит се потвърждава в настоящия момент при всичките групи държави с изключение на тези с коефициенти над -10 (екстремни). Това са Тувалу, Ливан, Еритрея и Екваториална Гвинея (вж. Приложение 2).

За да се анализира по-прецизно с каква сила действа хипотезата за двойния дефицит, т.е. каква част от промяната на текущата сметка се обяс-

нява с бюджетния баланс, държавите са разделени на няколко групи спрямо получените коефициентите:

- слаба реакция – с коефициенти от 0 до 1;
- засилена реакция – с коефициенти от 1 до 3;
- силна реакция – с коефициенти от 3 до 10;
- екстремна реакция – с коефициенти над 10.

Същото деление се използва и за отрицателните коефициенти, но със знак минус.

След това е приложен векторен авторегресионен анализ и импулсно въздействие на остатъците в регресионните уравнения на изследваните величини за всяка група коефициенти поотделно.

На табл. 3 са представени стойностите на коефициента на бюджетния баланс във VAR модела, като значимите стойности са дадени с различен шрифт. Така нагледно може да се сравни къде е най-голяма силата на действие при различните групи. От данните се установява, че най-силно се проявява хипотезата за двойния дефицит в момент t при държави с коефициенти от 0 до 1 (коефициент 0.698842).

Таблица 3

Статистически значими стойности на коефициента на бюджетен баланс във VAR модела на текущата сметка

Време	Коеф. от 0 до 1	Коеф. от 1 до 3	Коеф. от 3 до 10	Коеф. над 10
t	0.698842	0.381348	0.306189	0.394172
$t-1$	-0.360221	-0.380609	-0.245548	-0.182119
$t-2$	-0.043884	-0.013132	-0.204215	-0.170452

Време	Коеф. от 0 до -1	Коеф. от -1 до -3	Коеф. от -3 до -10	Коеф. над -10
t	0.120512	0.263509	0.144861	-0.099822
$t-1$	-0.125111	-0.028916	-0.136896	0.045593
$t-2$	-0.015182	-0.059987	-0.040854	0.098117

Забележка: t е > настоящият момент; $t-1$ – > първи лаг закъснение; $t-2$ – > втори лаг закъснение.

*

От проведеното изследване могат да се направят някои по-важни изводи:

При страните, които традиционно имат излишъци, хипотезата за двойния дефицит може да бъде потвърдена в настоящия момент, а при лаг 1 и лаг 2 – да бъде отхвърлена с по-голяма сила, отколкото при страните с фискални

дефицити. Най-силно се потвърждава хипотезата за двойния дефицит при държави с коефициенти между 1 и 3, т.е. ако се отчитат свръхизлишъци по бюджета, това ще доведе до отслабване на този ефект.

В държави, които традиционно са с дефицити в бюджета (коефициентът е отрицателен), действието на хипотезата е 2-3 пъти по слабо, отколкото при такива, в които традиционно се наблюдават излишъци. В първия случай (слаба реакция) хипотезата за двойния дефицит няма подкрепящи доказателства. Само в групата с коефициенти над -10 (екстремни) се отхвърля хипотезата, и то с много малка сила.

Когато се разгледа реакцията на СА към РВ, при всички групи държави се вижда, че те си приличат по това, че промяната (пускане на импулс) от текущата сметка към бюджетния баланс не води до опасност от шокове. При анализа на реакцията на РВ към РВ при всички групи държави резултатите за всяка група отново са почти идентични – съществува голяма положителна реакция, която изчезва при 2,5 лаг (достига до нула и до 10-ти лаг не се отклонява от нула).

Както от представените теоретични и емпирични изследвания, така и от нашия анализ, свързан с хипотезата за двойните дефицити, може да се обобщи, че върху динамиката на текущата сметка влияние оказват повече от една променливи (или ако е една, то това не е бюджетният баланс). Тъй като емпиричните изследвания, засягащи разглеждания проблем, дават противоречиви резултати, както вече беше посочено, бъдещите проучвания биха могли да се концентрират върху съпоставяне на различните техники за оценка на общ набор от данни или да се насочат към сравняването на разновидностите в конкретните изследвания.

Използвана литература:

Aristovnik, A. and S. Djuri (2010). Twin deficits and the Feldstein-Horioka puzzle: a comparison of the EU member states and candidate countries. MPRA Paper No 24149.

Bagheri, F., S. Keshtkaran, and D. Hazrati (2012). Twin deficits and Feldstein-Horioka Puzzle in the case Iran. – *Journal of Social and Development Sciences*, Vol. 3, N 5, p. 167-171.

Bagnai, A. (2006). Structural breaks and the twin deficits hypothesis. – *International Economics and Economic Policy*, Vol. 3, issue 2, p. 137-155

Baharumshah, A. and E. Lau (2009). Structural breaks and the twin deficits hypothesis: Evidence from East Asian countries. *Economics Bulletin*. AccessEcon, p. 2517-2524.

Barro, R. J. (1989). The Ricardian Approach to Budget Deficits. – *Journal of Economic Perspectives*, Vol 3, N 2, p. 37-54.

Bartolini, L. and A. Lahiri (2006). Twin Deficits, Twenty Years Later. *Current Issues in Economics and Finance*, Federal Reserve Bank of New York.

Bosworth, B. and S. Collins. (2010). Post-Crisis Prospects and Challenges for the United States, China, and Japan. – In: Macro Economy Proceedings Tokyo: Club Fondation for Global Studies.

Cavallo, M. (2005). Understanding the Twin Deficits: New Approaches, New Results. FRBSF Economic Letter. Federal Reserve of San Francisco.

Christiane, N. and A. Tudyka (2013). Fiscal Stimulus in Times of High Debt Reconsidering Multipliers and Twin deficits. Working Paper Series No 1513. European Central Bank.

Friedman, M. (2000). What Have we Learned from the Reagan Deficits and Their Disappearance? NWER Working Paper No 7647. National Bureau of Economic Research.

Ganchev, G. (2008). The twin deficit hypothesis: the case of Bulgaria. – In: Financial Theory and Practice. Institute of Public Finance, p. 357-377

Ganchev, G., E. Stavrova, and V. Tsenkov (2012). Testing the Twin deficit Hypothesis: the case of Central and Eastern European countries. – International Journal of Contemporary, Economics and Administrative Sciences, Vol. 2, N 1, p. 1-21.

Herrero, A. (2012). Structural twin deficits: a problem of the developed world rather than the emerging one. BBVA EAGLEs Economic Analysis, p. 1-7.

Ho, W. (2005). Applications of the Polak and Keynesian models to Macao's economy. University of Macau, Research and Statistics Department.

Khalid, A. M. and W. G. Teo (1999). Causality Tests of Budget and Current Account Deficits: Cross-Country Comparisons. Достъпен на <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.570.9861&rep=rep1&type=pdf>

Kosteletou, N. (2013). Financial integration, euro and the twin deficits of southern eurozone countries. – In: Panoeconomicus, Savez ekonomista Vojvodine, Serbia, p. 161-178.

Lau, E., A. Baharumshah. (2006). Twin Deficits Hypothesis in SEACEN Countries: a panel data analysis of relationships between public budget and current account deficits. Applied Econometrics and International Development, Euro-American Association of Economic Development.

Makin, A. and P. Narayan (2013). Re-Examining the "Twin deficits" Hypothesis: Evidence from Australia.. – Journal Empirical Economics, Vol. 45, issue 2, p. 817-829.

Nadenichek, J. (2016). A Cross-Country Test of Ricardian Equivalence and the Twin Deficits Hypothesis. – International Journal of Applied Economics, Vol. 13, p. 32-42.

Tang, T. and E. Lau. (2009). General Equilibrium Perception on Twin Deficits Hypothesis: An Empirical Evidence for the U.S. Monash Economics Working Papers. Monash University.

International monetary fund (2012). The effects of government spending under limited mobility. Достъпен на: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2012/wp12129.pdf>

Приложение 1

Дескриптивна статистика на обясняващата променлива (бюджетен баланс) – положителни коефициенти при модела и допълнителен член z_i

Символ	Държава	Коефициент на РВ
<i>TL</i>	Timor-Leste – Източен Тимор	23.420790
<i>KH</i>	Cambodia – Камбоджа	20.753350
<i>AE</i>	United Arab Emirates – Обединени арабски емирства	10.881080
<i>KW</i>	Kuwait – Кувейт	8.902440
<i>SG</i>	Singapore – Сингапур	7.805920
<i>NO</i>	Norway – Норвегия	7.566057
<i>LY</i>	Libya – Либия	5.988240
<i>ST</i>	Sao Tome and Principe – Сао Томе и Принсипи	5.359400
<i>OM</i>	Oman – Оман	4.363542
<i>QA</i>	Qatar – Катар	4.023160
<i>KZ</i>	Kazakhstan – Казахстан	3.535769
<i>MH</i>	Marshall Islands – Маршалови острови	3.031588
<i>TM</i>	Turkmenistan – Туркменистан	2.767500
<i>GA</i>	Gabon – Габон	2.554760
<i>SA</i>	Saudi Arabia – Саудитска Арабия	2.233833
<i>CM</i>	Cameroon – Камерун	2.209267
<i>DZ</i>	Algeria – Алжир	2.052240
<i>CG</i>	Congo – Конго	1.953115
<i>LU</i>	Luxembourg – Люксембург	1.894600
<i>TO</i>	Tonga – Тонга	1.817786
<i>AZ</i>	Azerbaijan – Азербайджан	1.758571
<i>HK</i>	Hong Kong SAR – Хонконг	1.705452
<i>KR</i>	Korea – Корея	1.663100
<i>LS</i>	Lesotho – Лесото	1.558545
<i>CL</i>	Chile – Чили	1.343600
<i>BN</i>	Brunei Darussalam – Бруней Даруссалам	1.278300
<i>RU</i>	Russia – Русия	1.172176
<i>FI</i>	Finland – Финландия	0.963257
<i>NG</i>	Nigeria – Нигерия	0.946333
<i>BY</i>	Belarus – Беларус	0.927437
<i>AO</i>	Angola – Ангола	0.842500
<i>SB</i>	Solomon Islands – Соломонови острови	0.496794
<i>BW</i>	Botswana – Ботсуана	0.237000
<i>XK</i>	Kosovo – Косово	0.226214
<i>EE</i>	Estonia – Естония	0.190211
<i>PE</i>	Peru – Перу	0.176933

Приложение 2

Дескриптивна статистика на обясняващата променлива (бюджетен баланс) – отрицателни коефициенти при модела и допълнителен член Z_i

Символ	Държава	Коефициент на РВ
BG	Bulgaria – България	-0.007412
UZ	Uzbekistan – Узбекистан	-0.031000
SZ	Swaziland – Свазиленд	-0.055800
IR	Islamic Republic of Iran – Ислямска република Иран	-0.104600
CH	Switzerland – Швейцария	-0.397200
CD	Democratic Republic of the Congo – Демократична република Конго	-0.411333
TT	Trinidad and Tobago – Тринидад и Тобаго	-0.521192
PY	Paraguay – Парагвай	-0.549886
NP	Nepal – Непал	-0.613467
AF	Afghanistan – Афганистан	-0.752917
ID	Indonesia – Индонезия	-0.803091
NE	Niger – Нигер	-0.846900
NI	Nicaragua – Никарагуа	-0.889067
MA	Micronesia – Микронезия	-0.936750
SE	Sweden – Швеция	-0.943485
TH	Thailand – Тайланд	-0.943600
CN	China – Китай	-0.989121
AU	Australia – Австралия	-1.016333
AR	Argentina – Аржентина	-1.083550
NZ	New Zealand – Нова Зеландия	-1.161600
PH	Philippines – Филипини	-1.178269
EC	Ecuador – Еквадор	-1.190650
DK	Denmark – Дания	-1.254057
WTF	Namibia – Намибия	-1.407440
BJ	Benin – Бенин	-1.411120
SN	Senegal – Сенегал	-1.462556
CI	Côte d'Ivoire – Кот д'Ивоар	-1.559111
VC	St. Vincent and the Grenadines – Сейнт Винсент и Гренадини	-1.571000
MR	Mauritania – Мавритания	-1.574000
VU	Vanuatu – Вануату	-1.662250
MK	FYR Macedonia – Македония	-1.688611
BS	The Bahamas – Бахама	-1.722333
ZM	Zambia – Замбия	-1.729333
BF	Burkina Faso – Буркина Фасо	-1.738967
IS	Iceland – Исландия	-1.752943
UG	Uganda – Уганда	-1.754647

Приложение 2 (продължение)

Символ	Държава	Коефициент на РВ
CO	Colombia – Колумбия	-1.864212
SL	Sierra Leone – Сiera Леоне	-1.871357
PG	Papua New Guinea – Папуа Нова Гвинея	-1.885548
GT	Guatemala – Гватемала	-1.906550
GE	Georgia – Грузия	-1.912400
KM	Comoros – Коморски острови	-1.974600
LR	Liberia – Либерия	-1.977214
ZW	Zimbabwe – Зимбабве	-2.046800
UY	Uruguay – Уругвай	-2.062438
SC	Seychelles – Сейшели	-2.065839
MD	Moldova – Молдова	-2.073200
BA	Bosnia and Herzegovina – Босна и Херцеговина	-2.085941
ZA	South Africa – Република Южна Африка	-2.098467
LC	St. Lucia – Сейнт Лусия	-2.105400
RS	Serbia – Сърбия	-2.144267
LV	Latvia – Латвия	-2.170250
VE	Venezuela – Венецуела	-2.172957
MY	Malaysia – Малайзия	-2.183750
BT	Bhutan – Бутан	-2.224970
GW	Guinea-Bissau – Гвинея-Бисау	-2.242143
BH	Bahrain – Бахрейн	-2.302520
DE	Germany – Германия	-2.312917
CF	Central African Republic – Централноафриканска република	-2.321148
ME	Montenegro – Черна гора	-2.358462
TZ	Tanzania – Танзания	-2.359304
HT	Haiti – Хаити	-2.403889
MQ	Morocco – Мароко	-2.410520
DO	Dominican Republic – Доминиканска република	-2.411833
SI	Slovenia – Словения	-2.462250
VN	Vietnam – Виетнам	-2.489625
TD	Chad – Чад	-2.551550
PA	Panama – Панама	-2.553257
RW	Rwanda – Руанда	-2.725783
TJ	Tajikistan – Таджикистан	-2.735529
FJ	Fiji – Фиджи	-2.740182
DM	Dominica – Доминика	-2.753120
SV	El Salvador – Салвадор	-2.781360
BI	Burundi – Бурунди	-2.806833

Приложение 2 (продължение)

Символ	Държава	Коефициент на РВ
AM	Armenia – Армения	-2.858300
MX	Mexico – Мексико	-2.859720
HN	Honduras – Хондурас	-2.882375
AT	Austria – Австрия	-2.906778
NL	Netherlands – Нидерландия	-2.971629
RO	Romania – Румъния	-2.977400
IQ	Iraq – Ирак	-2.983545
MW	Malawi – Малави	-2.990615
CY	Cyprus – Република Кипър	-3.015250
UA	Ukraine – Украйна	-3.026300
PW	Palau – Палау	-3.060600
WS	Samoa – Самоа	-3.080739
SR	Suriname – Суринам	-3.081360
JM	Jamaica – Ямайка	-3.083600
BD	Bangladesh – Бангладеш	-3.168086
SY	Syria – Сирия	-3.182400
BB	Barbados – Барбадос	-3.208381
CA	Canada – Канада	-3.272057
CR	Costa Rica – Коста Рика	-3.311520
TN	Tunisia – Тунис	-3.316917
FR	France – Франция	-3.360886
IE	Ireland – Ирландия	-3.386250
LA	Lao P. D. R. – Лаос	-3.526214
GB	United Kingdom – Великобритания	-3.601800
TG	Togo – Того	-3.608500
KE	Kenya – Кения	-3.635576
GM	The Gambia – Гамбия	-3.715286
GN	Guinea – Гвинея	-3.782080
LT	Lithuania – Литва	-3.797211
BR	Brazil – Бразилия	-3.884947
ES	Spain – Испания	-3.890229
MM	Myanmar – Мианмар	-3.906333
KN	St. Kitts and Nevis – Сейнт Китс и Невис	-3.940206
ET	Ethiopia – Етиопия	-3.948657
CZ	Czech Republic – Чехия	-3.956250
MU	Mauritius – Мавриций	-4.010786
HR	Croatia – Хърватия	-4.038174
SD	Sudan – Судан	-4.073083

Приложение 2 (продължение)

Символ	Държава	Коефициент на РВ
MT	Malta – Малта	-4.188929
GY	Guyana – Гвиана	-4.191250
MZ	Mozambique – Мозамбик	-4.233559
BZ	Belize – Белиз	-4.253421
DJ	Djibouti – Джибути	-4.255760
GD	Grenada – Гренада	-4.256360
TC	Taiwan Province of China – Тайван	-4.272400
JP	Japan – Япония	-4.398600
PL	Poland – Полша	-4.488100
MG	Madagascar – Мадагаскар	-4.608571
IL	Israel – Израел	-4.616800
TR	Turkey – Турция	-4.652200
YE	Yemen – Йемен	-4.666917
BO	Bolivia – Боливия	-4.842353
PK	Pakistan – Пакистан	-4.847636
IT	Italy – Италия	-4.861000
ML	Mali – Мали	-4.923643
SK	Slovak Republic – Словакия	-5.018250
BE	Belgium – Белгия	-5.266829
PT	Portugal – Португалия	-5.291379
HU	Hungary – Унгария	-5.428950
JO	Jordan – Йордания	-5.553790
US	United States – Съединени американски щати	-5.606143
MN	Mongolia – Монголия	-5.635091
AL	Albania – Албания	-5.637167
SS	South Sudan – Южен Судан	-5.802500
KG	Kyrgyz Republic – Киргизка република	-5.890000
GH	Ghana – Гана	-6.219171
AG	Antigua and Barbuda – Антигуа и Барбуда	-6.911360
CV	Cabo Verde – Кабо Верде	-6.923667
MV	Maldives – Малдиви	-7.237960
IN	India – Индия	-7.431889
GR	Greece – Гърция	-7.532657
LK	Sri Lanka – Шри Ланка	-7.595960
KI	Kiribati – Кирибати	-9.205458
EG	Egypt – Египет	-9.609308
TV	Tuvalu – Тувалу	-10.719200
LB	Lebanon – Ливан	-13.667950
ER	Eritrea – Еритрея	-17.079590
GQ	Equatorial Guinea – Екваториална Гвинея	-90.266690

7.VI.2018 г.

Проф. д-р ик. н. Росица Чобанова,* гл.ас. д-р Щерьо Ножаров**

ИКОНОМИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ И РЕШЕНИЯ В НАУЧНИТЕ КОНФЕРЕНЦИИ В БЪЛГАРИЯ

Целта на изследването е да се идентифицират основните икономически проблеми – предмет на дискусия сред научната колегия в рамките на провежданите икономически научни конференции в България, предлаганите решения и качеството на аргументацията им. Обект на изследване са 300 статии от 8 конференции, проведени през 2016 г., организирани от 12 от общо 26 университета и института с икономически специалности. За постигането на поставената цел е предложен и приложен аналитичен инструментариум за систематизирана оценка, базиран на добри практики на реномирани национални и международни издания. Въз основа на получените резултати са формулирани изводи и препоръки за ясна проблематика и цел на научните конференции, съгласуваност на тематиките им и разпространение на аргументираните решения, за да се окаже съдействие на формирането на научнообоснована стратегия и политика на икономическо развитие, както и на икономическите науки.

Ключови думи: икономически проблеми; икономически решения; оценка; икономически науки

JEL: A11; Y3

Идеята за тази публикация е породена в дискусия за приноса на икономическата наука за решаване на важните проблеми за развитието на националното стопанство, проведена в рамките на секция „Икономически науки“ при Съюза на учените в България.¹ Във връзка с това най-напред в теоретичен план е уточнено разбирането за това кои са важните икономически проблеми. След това е характеризирана методиката на събиране и интерпретиране на данни, представени са и са коментирани получените резултати и са формулирани изводи и препоръки

Кои са икономическите проблеми на развитието на националното стопанство? Какви са икономическите решения?

Изходна теоретична постановка на изследването е, че дефинирането на това кои са икономическите проблеми пред съвременното развитие на националното стопанство е свързано с определяне на съвременното съдържание на *основния икономически проблем*. Всеизвестно е, че икономическите науки въз-

* Институт за икономически изследвания при БАН, r_chobanova@iki.bas.bg

** УНСС, катедра „Икономикс“, nozharov@unwe.bg

¹ Дискусията е проведена на 12.03.2018 г. на съвместно заседание на секция „Икономически науки“ при Съюза на учените в България и Института за икономически изследвания при Българската академия на науките.

никват и се развиват, за да решават проблема с недостига на ресурсите за задоволяване на потребностите и желанията на хората. Този т.нар. основен проблем на икономиката има различни решения според прилагания механизъм за разпределение на ограничените ресурси (които имат възможна алтернативна употреба в процеса на производство на различни категории икономически блага) и според избрания механизъм за разпределение на произведените блага. С други думи, основният въпрос на икономиката е свързан с определянето на това какво, как и за кого да се произвежда; дали пазарът да се регулира, или дерегулира; кои са границите на производствените възможности и др. (Samuelson and Nordhaus, 2010, p. 33).

Отговорът на въпроса *какво да се произвежда* в икономическата теория се свързва с оптималното решение на основния икономически проблем, а именно с:

- постигането на максимална икономическа ефективност по Парето. При нея производството става ефективно само когато производствените ресурси са разпределени така, че преразпределението им не води до производството на нито една стока повече без намаляване на производството на някоя друга стока;
- максималното използване на наличните ресурси, което може да има две основни форми – екстензивно и интензивно;
- икономическия растеж и повишаването на стандарта на живот. Икономическият растеж изисква производство на повече стоки и е резултат от въздействието на множество фактори. В теорията са създадени разнообразни модели за отчитането им като този на Harrod-Domar, неокласическите на Solow и Swan и кеймбриджските модели за икономическо развитие на Kaldor и Joan Robinson;

• отчитане на различието на това, което е необходимо да се произвежда според историческото и географското разположение на стопанството. Например потребностите на хората, живеещи в студения север, се различават от тези на населението в горещия юг; те имат едно съдържание през XVII век и съвсем друго – през XXI век, когато са силно повлияни от бурното създаване и използване на нови знания, определящи и с каква техника и технологии ще се произвежда. С други думи, че решенията на въпросите какво и как да се произвежда не са еднакви за отделните страни и са различни за различните времеви периоди в развитието на всяко отделно стопанство.

За отговор на въпроса *как да се разпределят ограничените ресурси и резултатите* от производството съществуват различни решения при конкретните варианти на нормативна регулация на функциониране на стопанството. Тази регулация е резултат от обществен избор и е извън икономическата система, но определя съдържателната страна на решаването на основния икономически проблем.

Различните механизми за регулация на разпределението на ресурсите и резултатите в едно стопанство най-общо могат да се определят като планов, тоталитарен, пазарен и комбиниран. При неспазване на нормите на регулация механизъмът условно може да бъде наречен „анархия“ с предпоставки за само-

организация. При всеки от посочените механизми, определени от неикономически фактори, има съответстващо оптимално решение на основния икономически проблем. Проблемът за разпределението на ресурсите рефлектира в редица съотношения, например между потребителски и капиталови стоки, които да се произвеждат от дадено стопанство, между социална структура и разслоение и т.н.

Или с други думи, сложността при формулирането и решението на основния икономически проблем е, че той е променящ съдържанието си във времето, като освен от географски и исторически фактори зависи и от условия като нормативно устройство, равнище на науката и технологиите и др. Това налага този проблем непрекъснато да се изследва, като се дефинират и съответни решения.

Прегледът на историята на стопанската мисъл в България показва, че формулировката и търсенето на решения за основния икономически проблем са във фокуса на водещите изследователи и управленци на българското стопанство. Интересно е да се отбележи, че проблемите, които те формулират като основни за икономическия просперитет на страната, са сходни за различни исторически периоди. Например акад. Иван Евстратиев Гешов (1899) и акад. Евгени Матеев (1976) стигат до еднакви изводи, че основните икономически проблеми пред националното стопанство са икономично използване на ресурсите, повишаване на производителността на труда, въвеждане на новости и ефективно участие в международното разделение на труда.

Както беше отбелязано, конкретните решения на тези проблеми зависят от избора на обществото механизъм на разпределение на ресурсите и резултатите от производствената дейност. Интересен е въпросът за възможността и границите на човешка намеса. Акад. Матеев аргументира наличието на възможност за човешка намеса с обективността на икономическите закони и създаването на обществени условия за съзнателно въздействие върху тяхното проявление, като намесата се осъществява чрез провеждане на определена политика. Тази постановка, защитена през 1942 г. в известната дискусия с Демостенов, намира място на страниците на сп. „Философска мисъл“ (вж. Матеев, 1953). Тя служи на акад. Матеев при защитата на тезата за управлението (и на планирането като негова функция) като необходима и важна съзнателната дейност за развитие на икономиката, особено в условия на ускорени промени в техниката и технологиите. Той се аргументира и с това, че „обществото трябва да се съобразява с много по-далечни последствия от всеки един производствен процес“ (пак там, с. 22), за който при капитализма „е достатъчно – и възможно – да разпростре целесъобразната си дейност само до резултатите от производствения процес за пазара, до момента на реализацията“ (пак там).

Освен това решаването на основния икономически проблем се поставя в пряка зависимост от ускоряването в развитието на техниката и технологиите. Като принципно важни са определени въпросите за връзката между управ-

лението и планирането в национален мащаб с това на по-голямата система. Подобни са проблемите днес с дигитализацията на стопанските дейности.

Огромната сложност и динамика на обществените явления, които определят условията за решаване на основния икономически проблем, изискват мащабна по обем творческа работа, която е съвместна задача на учените и на практиците. Във връзка с това акад. Матеев пише: *„ако дадени работници в областта на икономическата теория не се занимават, въпреки нуждите на практиката, с разработката на живите проблеми, а предпочитат разказването на цитати или да описват емпиричната действителност, тяхната работа все повече ще бледнее, на тяхно място „животът“ все повече ще издига хора, които се оказват годни смело да поставят и решават проблемите“* (Матеев, 1953, с. 27).

Изводите на акад. Матеев са актуални и днес. Те са идентични с тези в популярната книга на Dani Rodrik (2015), където се заключава: „Икономиката не е вид наука, в която има един вечен истински модел, работещ най-добре във всеки контекст.“ Следователно „въпросът не е „да се постигне консенсус за това кой модел е правилен..., а да се обоснове кой модел е най-приложим в дадена среда“.

Отговорът на въпроса дали българските учени-икономисти в своите научни разработки обвързват резултатите от изследванията си с основния въпрос в икономиката и възможните негови решения, както и доколко техните анализи са насочени към проблемите на националното стопанство обуславя и *целта на нашето проучване*: да се характеризират икономическите проблеми и решения, които са представени на икономически научни конференции в България, засягащи развитието на националното стопанство в съвременните условия. *Ограничителните времеви условия на изследването* са неговият период (2016 г.) и съсредоточаването само върху публично достъпните в интернет научни доклади. Във връзка с поставената цел е събрана база данни по избрани критерии. Разработен е аналитичен инструментариум за систематизирана оценка, основан на различни количествени показатели, които характеризират качеството на съдържанието на публикациите в сборниците от проведени университетски научни конференции. Представени са и произтичащи от проучването изводи относно научната политика в областта на развитието на икономическите науки в България.

Състояние на изследванията по проблема

Открояването на важните икономически проблеми и решенията им в научните конференции в България е важен, но неизследван въпрос. Близка по тематика е статия от проф. В. Тодоров (2017) в сп. „Икономическа мисъл“, посветена на анализ на доклади от научни конференции по политическа икономия, но тя има различна цел, свързана с идентификацията на политическата икономия. В нашето проучване обект на анализ са доклади на проведените научни конференции по всички икономически науки, което от своя страна дава

възможност за формиране на пълна картина на състоянието и качеството на икономическите изследвания.

От гледна точка на определянето на качеството на научните изследвания задачата е свързана с методологията на оценка. Интерес представлява методологията, която прилага Министерството на образованието и науката (МОН) за оценка на качеството на икономическото образование и наука в България (вж. Министерство на образованието и науката, 2017) с цел да се изгради рейтинг на висшите училища. Методологията, използвана от МОН, включва шест индикативни показателя, един от които е „научни изследвания“. Останалите са: „учебен процес“, „учебна среда“, „социално-битови и административни услуги“, „престиж“, „реализация на пазара на труда и регионална значимост“. Индикаторът „научни изследвания“ се изчислява като резултативен групов показател, базиран на 17 индивидуални показателя, които включват: цитируемост на статии и научни „документи“ в *SCOPUS* и *Web of Science*; статии, индексирани и реферирани в международни бази данни; докторски програми в посоченото направление и съотношение докторанти/студенти.

Доколкото под термина „документи“ в част от груповия индикативен показател за наука на МОН се включват и докладите, публикувани в сборници от икономически научни конференции, то тяхното качество е оценявано само от гледна точка на това дали са цитирани или публикувани в издания, индексирани в *SCOPUS* и *Web of Science*.

Методика на изследването

Информационното осигуряване на изследването е базирано върху 300 публично достъпни доклада от сборниците с публикации от 9 научни конференции, за които има информация, че са проведени през 2016 г., от наблюдавани 12 университета и научни институции, акредитирани по икономически науки от Националната агенция за оценяване и акредитация (НАОА).²

Ограничаването на периода на изследване до 2016 г. е свързано с причината, че към момента на неговото провеждане (началото на 2018 г.) не са издадени всички сборници от конференции, проведени през 2017 г. Анализирани са само докладите от конференции, за които има публична информация на интернет-сайтовете на университетите. Не са отчетени студентски и докторантски конференции. От анализа на сборниците са изключени публикациите на студенти, докторанти и преподаватели без придобита научна степен (д-р ик. н. или д-р). Това е направено, за да се отчете качеството на публикациите основно на хабилитирания академичен състав и на професионалните научни работници с придобита научна степен.

В извадката са включени следните общо 12 български научни институции в областта на икономическите науки:

² Анализираните сборници от научни конференции от 2016 г. са посочени в използваната литература.

- Институт за икономически изследвания при Българската академия на науките;
- Университет за национално и световно стопанство – всички факултети с икономическа насоченост;
- Софийски университет „Св. Климент Охридски“ – Стопански факултет;
- Икономически университет – Варна – всички факултети с икономическа насоченост;
- Стопанска академия „Д. А. Ценов“–Свищов – всички факултети с икономическа насоченост;
- Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ – Факултет по икономически и социални науки;
- Нов български университет – Департамент „Икономика“;
- Великотърновски университет „Св. св. Кирил Методий“ – Стопански факултет;
- Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Стопански факултет;
- Тракийски университет-Стара Загора – Стопански факултет;
- Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Факултет по бизнес и мениджмънт;
- Технически университет-София – Стопански факултет.

Научните институции в извадката са избрани от рейтинговата система на научните институции в професионално направление „Икономика“, поддържана от МОН (2017), която включва 26 научни институции, а избраните 12 представляват близо половината от тях. Конкретният избор е направен на случаен принцип.

Разработеният за целите на изследването аналитичен инструментариум дава възможност за групиране на публикуваните доклади в няколко направления. Те се основават на значенията на съответни групи аналитични показатели:

Първата група показатели характеризира университетите, които са провели научни конференции като единица за наблюдение:

Показател 1.1: „университети, акредитирани в професионално направление „Икономика“ спрямо общия брой университети в България“;

Показател 1.2: „брой университети от извадката, нямащи научни прояви през 2016 г.“;

Втората група отразява наблюдаваните университети от гледна точка на потенциала им за трансфер на технологии, определен чрез чуждестранния интерес към българските научни прояви:

Показател 2.1: „участие на чуждестранни учени“;

Показател 2.2: „разпределение на участвалите чуждестранни учени по държави“;

Третата група характеризира публикуваните доклади от гледна точка на съотношението на теоретични към приложни изследвания:

Показател 3.1: „теоретични изследвания спрямо общия брой публикувани доклади“;

Показател 3.2: „приложни изследвания спрямо общия брой публикувани доклади“;

Показател 3.3: „разпределение на теоретичните публикации според дискутираните теми“.

Четвъртата група е посветена на качеството на изследванията:

Показател 4.1: „актуалност на използваната теоретична база в изследванията (преди или след 1995 г.)“;

Показател 4.2: „възможност за пряко прилагане на изводите в практиката на приложните изследвания (съдържание на конкретни препоръки или конкретно формулирани изводи)“;

Показател 4.3: „отношение на съдържанието на приложните изследвания към основния икономически въпрос и свързаните с него въпроси“ (по Samuelson; Гешов; Матеев);

Показател 4.4: „доклади със съдържание без връзка с българската икономика (отнасящи се до други икономики или изцяло теоретични)“;

Петата група показатели се отнася до отклоненията от стандартните правила за научен стил:

Показател 5.1: „доклади с екзотични заглавия (от гледна точка на икономическата теория)“;

Показател 5.2: „доклади, чието съдържание включва екзотични или неясни икономически твърдения“;

Показател 5.3: „доклади, включващи икономически теми (тези), които са известни и не се нуждаят от доказване към 2016 г.“

Шестата група засяга качеството на представената статистическа информация:

Показател 6.1: „доклади, съдържащи графики и таблици с данни без никаква допълнителна обработка от авторите“ (данните са пренесени директно от НСИ, Евростат или други статистически бази данни);

Показател 6.2: „доклади без никакви графики и таблици“;

Показател 6.3: „доклади с графики и таблици, съдържащи данни, изведени след допълнителни изчисления на автора“.

Седмата група характеризира прецизността на цитирането:

Показател 7.1: „доклади без цитиране на нито един литературен източник“;

Показател 7.2: „доклади с цитиране на 1-3 литературни източника“;

Показател 7.3: „доклади с нестандартно или непълно описание на цитатите, неотговарящо на нито един световен или български стандарт за цитиране“;

Показател 7.4: „доклади с преобладаващи неактуални литературни източници (отпреди 1995 г.)“;

Осмата група се отнася до доклади, преразказващи публични документи:

Показател 8.1: „доклади в преразказвателен стил със съдържание, близко до това на национални правителствени документи и публични документи на институции на ЕС, ООН и други международни организации“;

Показател 8.2: „разпределение по теми на докладите, преразказващи публични документи“.

Тези показатели винаги могат да бъдат допълнени и с нови, но така че увеличаването на техния брой да не доведе до разфокусиране на основната цел на изследването.

Резултати от проведеното наблюдение и коментари

Емпиричното апробиране на предложения аналитичен инструментариум е осъществено по отделни групи показатели. Направен е анализ на представените количествени резултати за всяка от групите поотделно, както и обобщен анализ за всички групи.

Таблица 1

Първа група показатели: „Активност по отношение на научни прояви“

№	Наименование	% спрямо общия брой
Показател 1.1	Университети, акредитирани в професионално направление икономика спрямо общия брой университети в България	51
Показател 1.2	Брой университети от извадката, непровели научни прояви през 2016 г.	25

Данните за Показател 1.1. показват, че половината от българските университети са акредитирани по професионално направление „Икономика“ (вж. Министерство на образованието и науката, 2017). Това предполага голям брой научни работници, които се занимават не само с преподаване, но и с изследвания в тези общо 26 университета в областта на икономическите науки. Ако към тях се добавят и Институтът за икономически изследвания при БАН и Институтът по аграрна икономика, научните институции, занимаващи се с изследвания в областта на икономическите науки, стават 28.

Според данните за Показател 1.2 една четвърт от анализираниите научни институции не са провели научни прояви през разглеждания период. Дори и да се приеме, че някои от тях провеждат конференции през определено време, например през една година, притеснителен е малкият брой на преподавателите им, които участват през тези периоди в конференции на други университети. Ако се изключат работещите на основен трудов договор в други институции, се получават приблизително 20% от техния щатен състав. Това предполага, че голям брой научни работници в една четвърт от анализираниите университети имат поне едногодишен престой в научната активност. За да бъде потвърден направеният извод, трябва да се вземат предвид и публикацииите им през тези периоди в индексирани и реферирани периодични издания, а доколкото има такива при съавторство – какъв е техният принос, отчетен по разделителни протоколи.

В заключение данните от табл. 1 индикират за възможен немалък брой преподаватели, които нямат достатъчна изследователска активност. Липсата на висока научна активност е една от причините за отсъствието на българските университети от елитните международни научни класации.

Таблица 2

Втора група показатели: Чуждестранен интерес към българските научни прояви

№	Наименование	% спрямо общия брой
Показател 2.1	Участие на чуждестранни учени	10
Показател 2.2	Разпределение на участвалите чуждестранни учени по държави:	
	Русия, ОНД, Украйна	40
	Германия	30
	Литва, Латвия, Естония	10
	Други	20

От табл. 2 се вижда, че една четвърт от анализирания научни институции не провеждат научни прояви през разглеждания период. (В следващите таблици е показано какво е качеството на провежданите от останалите институции научни прояви.)

Представеното в табл. 2 относно Показател 2.1 води до извода за слаб интерес към участие на чуждестранни учени в българските икономически конференции – 10%. За сравнение в конференциите, провеждани от икономически университети в други държави-членки на ЕС, участието на чуждестранни учени надхвърля 30% (например School of Economics and Management of Public Administration, Bratislava, 2017), а при по-елитните университети надвишава 50%. Според Показател 2.2 основен интерес към участие в български научни конференции имат представители на Русия, държавите от ОНД и Украйна. Този факт може да се обясни с това, че все още малка част от българските научни конференции се провеждат изцяло или имат отделни панели на английски език.

Таблица 3

Трета група показатели: Съотношение на теоретични към приложни изследвания

№	Наименование	% спрямо общия брой
Показател 3.1	Теоретични изследвания спрямо общия брой публикувани доклади	15
Показател 3.2	Приложни изследвания спрямо общия брой публикувани доклади	85
Показател 3.3	Разпределение на теоретичните публикации според засегнатите теми:	
	Заетост и безработица	7
	Благосъстояние, бедност и доходно неравенство	7
	Икономическа политика (обща въпроси)	5
	Преки чуждестранни инвестиции	4
	Макроикономически дисбаланси	4
	Иновации и конкурентоспособност, Икономика на знанието	30
	Международни икономически отношения	5
	Фискална политика	2
	Парична политика	4
	Икономически растеж	15
	Теория на производствените фактори	7
	Политическа икономия	10

От табл. 3 се вижда, че само 15% от публикациите са теоретични, като повечето от тях са насочени към областта на иновациите и конкурентоспособността, както и към икономическия растеж. Отличим е и интересът към теоретичните аспекти на политическата икономия.³ Прави впечатление, че липсва забележим интерес към популярни в международен аспект теоретични области като невроикономикс, кръгова икономика, теория на общественния избор и др. Може да се приеме, че теоретичните изследвания, представяни на български икономически конференции, са ориентирани главно към базовите направления в икономическата теория. Една от целите на конференциите е да дават възможност за апробиране на нови идеи пред професионална публика, за да бъдат те доразвити след това в някакъв монографичен труд.

Таблица 4

Четвърта група показатели: Качество на изследванията

№	Наименование	% спрямо общия брой
Показател 4.1	Актуалност на използваната теоретична база в изследванията (преди или след 1995 г.)	35
Показател 4.2	Възможност за пряко прилагане на изводите в практиката на приложните изследвания (съдържание на конкретни препоръки или конкретно формулирани изводи)	28
Показател 4.3	Отношение на съдържанието на приложните изследвания към основния икономически въпрос и свързаните с него (по Samuelson; Гешов; Матеев)	37
Показател 4.4	Доклади със съдържание без връзка с българската икономика (отнасящи се до други икономики или изцяло теоретични)	26

В табл. 4 са представени редица показатели, имащи за цел да установят качеството на изследванията. Според Показател 4.1 една трета от тях не отчитат съвременните изследвания. Същото показват и данните по Показател 4.2 – една трета от докладите не съдържат конкретни изводи и препоръки, което прави практическата им приложимост незначителна и създава съмнение в тяхната научна стойност. Показател 4.3 също дава информация за научната стойност на изследванията – и тук над една трета от докладите не са свързани с основния икономически въпрос. Установеното в Показател 4.4 количество на докладите, които нямат връзка с българската икономика, е една четвърт и се приема за нормално.

Изводът от данните в табл. 4 е, че количеството на докладите (една трета), които използват неактуална теоретична база, нямат конкретно формулирани изводи и препоръки и не дискутират съвременните проблеми на националното стопанство е доста голямо и това допринася за понижаване на научната стойност и на практическата приложимост на провежданите конференции.

³ За неговите качествени характеристики има подробен анализ в Тодоров (2017).

Таблица 5

Пета група показатели: Отклонения от стандартните правила за научен стил

№	Наименование	% спрямо общия брой
Показател 5.1	Доклади с екзотични заглавия (от гледна точка на икономическата теория)	2
Показател 5.2	Доклади, чието съдържание включва екзотични или неясни икономически твърдения	8
Показател 5.3	Доклади, включващи икономически теми (тези), които са известни и не се нуждаят от доказване към 2016 г.	9

В табл. 5 са обхванати крайни и очевидни варианти на отклонения от стандартните правила за научен стил. Според Показател 5.1 делът на докладите с екзотични заглавия от гледна точка на икономическата теория, от една страна, не е висок – 2%. От друга страна, дори и такъв процент е недопустим за научни работници, притежаващи научна степен или научно звание, свързано с хабилитация. Ще посочим няколко примера с кратки коментари:

Заглавие: „Анализ на ръста на чуждестранния туризъм в България през периода януари-юли 2016 г.“

Коментар: Трябва да се вземе предвид, че летният туристически сезон в България започва през май и завършва в края на септември. От средата на октомври започва зимният туристически сезон, който завършва през март. Какви изводи за ръста на чуждестранния туризъм е целял да направи авторът, предложил тази публикация, след като е определил шестмесечен период, започващ от януари и завършващ през юли, който е само за една година и не се припокрива нито със зимния, нито с летния туристически сезон? Каква ще бъде научната или практико-приложната значимост на неговите изводи?

Заглавие: „Влиянието на съвкупните разходи върху икономическия растеж в България през последните години“

Коментар: Какво означава период на изследване „последните години“, определен в заглавието на публикация, анализираща въпроси, свързани с икономически растеж? Как изводите от публикацията могат да се съпоставят с тези на други по същата тема, след като не може да се определи периодът за сравнение?

Могат да бъдат посочени и още заглавия, които не се нуждаят от коментар, например: „Рекламата в лоното на епистемологичната окупация“, „Пчеларството – поминък от миналото и гаранция за бъдещето“.

Показател 5.2 разглежда конферентни публикации, включващи в съдържанието си екзотични или неясни икономически твърдения – те представляват 8% от общия брой на докладите.

Примери за екзотични твърдения:

Пример 1 – част от съдържанието на една икономическа научна публикация:

„Ето как го казва – право куме в очите ...“;

„С извинение, в това отношение ...“.

Пример 2 – начало на увода на икономическа научна публикация (първо изречение):

„В средата на 60-те години излезна на екран един от най-успешните „спагети“ уестърн филми „Добрият, лошият и злият.“

Примери за неясни твърдения:

Пример 1:

„Според големината на фирмата можем да посочим, че *големите компании в най-малка* степен не осъществяват инвестиции в иновации.“

Коментар: Не се разбира големите компании имат ли положително отношение към инвестициите, след като в най-малка степен не ги осъществяват, или е обратното.

Пример 2:

„Следвайки тази логика неокласиците *привиждат* в международната миграция механизъм за *нивелация* на трудовите възнаграждения...“

Коментар: Не се разбира какво означава „привиждане“ и как „привиждането“ в международната миграция ще се отрази на нивелацията на трудовите възнаграждения и дали съществуващата икономическа теория до момента е възприела такава хипотеза.

Показател 5.3 обхваща доклади, съдържащи икономически теми, вкл. тези, които към 2016 г. вече са широко възприети от икономическата наука и не се нуждаят от доказване. В тази насока също могат да се дадат някои примери:

Заглавие: „*Висшето образование – фактор за просперитета на националната ни икономика*“

Коментар: Едва ли някой през 2016 г. има съмнение, че висшето образование е фактор за просперитета на националната икономика. Стратегията за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж „Европа 2020“ още през 2010 г. изисква от държавите-членки на ЕС да подобрят качеството на образованието, да се повишат постиженията в областта на научните изследвания и те да бъдат практически приложими, като насърчат разпространението на иновации чрез засилване на връзките между стопанския сектор и научните изследвания (COM/2010/2020, с.14, 15). Тоест още през 2010 г. Европейският съюз е възприел като официална политика създаването на икономика на знанието, а в България през 2016 г. в научна публикация се доказва, че висшето образование е фактор за икономически просперитет.

Заглавие: „*Знанието като алтернативен индикатор за икономическо развитие*“

Коментар: В глобалния индекс за конкурентоспособността и в много други, знанието отдавна е прието като индикатор за икономическо развитие (Schwab, 2010). А в България през 2016 г. в научна публикация се доказва, че това е така.

Заглавие: „Концепцията за иновация като условие за постигане на конкурентно предимство“

Коментар: Концепцията за иновация като условие за постигане на конкурентно предимство е възприета отдавна (Porter and Stern, 2001).

В обобщение на изводите, произтичащи от данните в табл. 5, може да се каже, че 10% от докладите включват екзотични или вече доказани теми (тези). Това е притеснително висок процент за анализ, разглеждащ изследвания на научни работници, които притежават научна степен или са хабилитирани.

Таблица 6

Шеста група показатели: Качество на представената статистическа информация

№	Наименование	% спрямо общия брой
Показател 6.1	Доклади, съдържащи графики и таблици с данни без никаква допълнителна обработка от авторите (данните са пренесени директно от НСИ, Евростат или други статистически бази-данни)	51
Показател 6.2	Доклади без никакви графики и таблици	28
Показател 6.3	Доклади с графики и таблици, съдържащи данни изведени след допълнителни изчисления на автора	21

Качеството на използваната статистическа информация е разгледано в табл. 6. Само една пета от докладите съдържат графики и таблици с данни, получени от собствени изчисления на авторите. Буди безпокойство фактът, че в половината от публикациите са включени графики и таблици без никаква допълнителна обработка от авторите. Данните са пренесени направо от НСИ, Евростат или други известни статистически бази данни, които могат да генерират автоматично таблици и графики. В същото време със съвременните персонални телекомуникационни устройства всеки професионален читател може по всяко време да си прави сам справки в тези източници и да генерира автоматично същите графики и таблици.

Таблица 7

Седма група показатели: Прецизност на цитирането

№	Наименование	% спрямо общия брой
Показател 7.1	Доклади без цитиране на нито един литературен източник	17
Показател 7.2	Доклади с цитиране на 1-3 литературни източника	8
Показател 7.3	Доклади с нестандартно или непълно описание на цитатите, неотговарящо на нито един световен или български стандарт за цитиране	24
Показател 7.4	Доклади с преобладаващи неактуални литературни източници (отпреди 1995 г.)	15

По отношение на прецизността на цитирането в табл. 7 се установява, че в почти една пета от докладите няма цитиран нито един литературен източник (Показател 7.1). В международната практика това означава откритие на нова теория, създаваща нова научна школа. За справка повечето публикации в най-престижните световни икономически научни издания имат дори по десет и повече литературни източници (вж. например Guriev and Melnikov, 2016).

В допълнение още 8% от докладите имат между 1 и 3 литературни източника (Показател 7.2), а в 24% те са описани нестандартно или непълно, което изключва или затруднява тяхната проверка от читателите (Показател 7.3). Според Показател 7.4 още 15% от докладите са с преобладаващо позоваване на източници отпреди 20 години.

Като обобщение на данните от табл. 7 може да се приеме, че повече от една четвърт от публикациите имат сериозен проблем с цитирането, което поставя под съмнение тяхното качество.

Таблица 8

Осма група показатели: Доклади, преразказващи публични документи

№	Наименование	% спрямо общия брой
Показател 8.1	Доклади в преразказвателен стил със съдържание, близко до това на национални правителствени документи и публични документи на институции на ЕС, ООН и други международни организации	26
Показател 8.2	Разпределение по теми на докладите, преразказващи публични документи	
	От тях преразказвателни изследвания в областта на заетостта и безработицата	9
	От тях преразказвателни изследвания в областта на ограничаване на бедността и социалното изключване	5
	От тях преразказвателни изследвания в областта на миграцията	16
	От тях преразказвателни изследвания в областта на управлението на околната среда	12
	От тях преразказвателни изследвания в областта на европейската икономическа интеграция	51
	От тях преразказвателни изследвания в областта на образованието	7

Представените в табл. 8 данни показват, че една четвърт от докладите преразказват публични документи на национални институции или на институции на ЕС, ООН или други международни организации. Тези изследвания не включват нито критичен анализ на разглежданите публични документи, нито конкретни изводи и препоръки. Информирането чрез преразказване на съдържанието на публични документи не подхожда на научни публикации, а по-скоро на медийни.

Според Показател 8.2 повечето от докладите, преразказващи публични документи, са в областта на европейската икономическа интеграция, околната среда и миграцията. В тази сфера са и по-голяма част от документите на европейски институции, които се издават и на български език след 2007 г.

Заклучението от данните в табл. 8 е, че една четвърт от докладите, представляващи преразказ на публични документи, може би имат медийна информативна стойност, но не и научна, тъй като не са проблемно насочени и не съдържат критичен анализ, изводи и препоръки.

*

В заключение на коментарите върху резултатите от изследването се очертават следните изводи. На първо място, широк обхват на темите на разглежданите научни конференции в областта на икономическите науки в България и много масово участие на представители на икономическата колегия. Обобщението на дискутираните от научната общност въпроси налага тревожния извод, че те рядко се обвързват пряко с решаването на проблемите на развитието на националното стопанство. Става дума за проблемите, разбирани в рамките на българската научна традиция на акад. Иван Евстратиев Гешов и акад. Евгени Матеев и съответстващи на съвременната световна икономическа наука. На практика са пренебрегнати проблемите на производителността и ефективното използване на ресурсите и новите технологии, както и на ефективното участие в международното разделение на труда, като се отчита спецификата на *конкретните условия, за които се предлагат решенията им*. От тази гледна точка рядко изведените резултати имат както оригиналност на приноса и актуалност на теоретичните постановки, така и пряко практическо приложение. Повечето конферентни доклади засягат класически икономически теми, като липсва забележим интерес към популярни в международен аспект теоретични области като невроикономикс, теория на общественния избор, кръгова икономика и др.

Констатира се слаба работа на програмните и организационните комитети на проведените научни конференции. Допускани са работи без ясно дефиниран проблем и цел на изследването, без необходимото качество на аргументация на защитавани тези, определено от акредитирането в професионално направление „Икономика“ на университетите-домакини. За това говори и слабият интерес от страна на чуждестранни учени към провежданите от български научни институции конференции, съчетан с факта, че твърде малка част от тях се провеждат на английски език. Същевременно е голям делът на изследванията, които не съдържат конкретни изводи или препоръки и са неприложими в практиката.

Една от препоръките за преодоляване на установените слабости е да се обърне внимание на публикациите с екзотични заглавия, съдържащи неясни формулировки, както и на изградените върху тези и заглавия, които към 2016 г. вече са общоизвестни и доказани. Масовото наличие на публикации, възпроизвеждащи общодостъпна статистическа информация от популярни статистически бази данни без необходимия анализ, поставя въпроса за липсата на принос в тези разработки. Трудно е да се възприеме значимостта на приложно икономическо изследване, което не съдържа собствени изчисления на неговия автор.

Сериозна тревога предизвиква забележимият брой доклади, които не се позовават на никакви или само на 1 до 3 литературни източници. Във връзка с това трябва да бъде изследвано колко от тези, претендиращи за фундаменталност, разработки впоследствие са развити и публикувани като статии в световноизвестни научни списания.

Прави впечатление и немалкото количество доклади, които преразказват правителствени или публични документи на международни организации, без да съдържат критичен анализ, конкретни изводи или препоръки. Предвид факта, че тук са изследвани единствено публикации на хабилиитирани преподаватели или на такива с научна степен, подобни разработки не могат да се определят като научни.

Общият извод от нашето проучване е, че пред програмните и научните комитети на провежданите икономически научни конференции стоят редица важни задачи. На първо място, трябва да се определят целите на националните и на международните икономически конференции. Необходимо е да се преодолее разбирането, че в сборниците от конференции се публикуват доклади заради отчитане на иконометрични показатели с цел преминаване в по-висока научна степен.

Научните форуми, които се провеждат в България, трябва да допринасят за решаването на проблеми, които са актуални и важни за развитието на националната икономика. В този смисъл голямото количество конференции не винаги допринасят за тяхното качество. Съгласуването на темите може да се поеме от БАН, от неговия координационен научен съвет „Човек и общество“, като се възстанови традицията на Координационния съвет по икономика към ръководството на БАН. То може да се инициира и от секция „Икономически науки“ при Съюза на учените в България.

На второ място, необходимо е да се отчитат и обсъждат резултатите от проведените конференции. Те трябва да станат достояние на вземащите решение при формирането и провеждането на икономическата стратегия и политика на страната.

Използвана литература:

Гешов, И. Е. (1899). Думи и дела. Икономически и финансови студии. Достъпен на <http://archive.org/stream/dumiidielafrican00geshgoog#page/n4/mode/2up>

Матеев, Е. (1953). Обективният характер на икономическите закони и ролята на политиката. – Философска мисъл, N 3, с. 90-104.

Матеев, Е. (1976). Управление, ефективност, интеграция. В търсене на решения. С.: Партиздат.

Тодоров, В. (2017). Съвременна политическа икономия в България: проблеми на идентификацията. – Икономическа мисъл, N 2, с. 3-29.

Чобанова, Р. (2009). Идеи за икономическия просперитет на България в творчеството на акад. Иван Гешов. – Икономическа мисъл, N 6, с. 82-94.

Чобанова, Р. (2015). 95 години от рождението на академик Евгени Матеев. – Икономическа мисъл, N 4, с. 152-155.

Rodrik, D. (2015). Economics rules: the rights and wrongs of the dismal science. New York: W. W. Norton & Company.

Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. (2010). Economics (19th ed.). New York and London: McGraw-Hill.

Икономически университет-Варна (2016). Сборник с доклади „Критиката на неокласическия икономикс в светлината на глобалната финансово-икономическа криза от 2008-2009 г.“. Варна: Изд. „Наука и икономика“.

Икономически университет-Варна (2016а). Сборник с доклади „Строително предприемачество и недвижима собственост“, Варна: Изд. „Наука и икономика“.

Икономически университет-Варна (2016b). Сборник с доклади „Финансовата наука – между догмите и реалността“. Варна: Изд. „Наука и икономика“.

Министерство на образованието и науката (2017). Рейтингова система на висшите училища в България. Достъпен на <http://rsvu.mon.bg/rsvu3/#RankingPlace:YFFfXEZcUmleTkxK>

Русенски университет „Ангел Кънчев“ (2016). Сборник с доклади „Трета национална научна конференция по политическа икономия – политическата икономия в България в началото на XXI век“. Русе: Университетски издателски център.

Стопанска академия „Д. А. Ценов“ (2016). Сборник с доклади „Международна научна конференция: икономическо благосъстояние чрез споделяне на знания“. Свищов: АИ „Ценов“.

Технически университет-София (2016). Сборник с доклади „XIV Международна научна конференция: мениджмънт и инженеринг'16“. Т. I и II.

УНСС (2016). Сборник с доклади „Икономически предизвикателства – миграция, глобализация, устойчивост, политики“. С.: ИК–УНСС.

УНСС (2016а). Сборник с доклади „Логистиката в променящия се свят“. С.: ИК–УНСС.

18.IV.2018 г.

COMMENTS

Prof. Rossitsa Chobanova, Dr. Ec. Scs.*, Chief Assist. Prof. Shteryo Nozharov, PhD**

ECONOMIC PROBLEMS AND SOLUTIONS FROM THE SCIENTIFIC CONFERENCES IN BULGARIA

The main objective of the current study is to identify the key economic problems that are the subject of discussions among the academic community during the economic conferences carried out in Bulgaria, as well as their solutions and the quality of their argumentation. For the purposes of the research, 300 articles of habilitated participants, presented in 8 scientific conferences, held in Bulgaria in 2016, are examined. An analytical toolkit for systematized assessment, based on the good practices of reputed national and international journals, has been proposed and applied. Based on the achieved results, conclusions and measures are formulated for the improvement of the paper reviewing process. It is concluded admission for publishing of predominantly those papers which contribute to definition and solving the general economic problem of the national economy taking into account its historic, geographic specifics, legal framework and level of technology development and usage.

Keywords: economic problems; economic solutions; assessment; economic science

JEL: A11; Y3

The idea for this publication came about during a discussion, organized by the Economics Section of the Union of Scientists in Bulgaria about the contribution of economic science to solving the important problems, facing the development of the national economy.¹ First, a theoretical understanding of what are the major contemporary economic problems is achieved. Then, the methodology of collecting and interpreting data, presenting the obtained results, commenting on them and drawing conclusions and recommendations is established.

Which are the current economic problems of the development of the national economy? What are the economic solutions?

The first question, before characterizing problems discussed during conferences, is to identify key current economic problems which are important for national economy development. The initial theoretical statement of the study is that determining the economic problems facing the modern development of the national economy is related to determining the contemporary content of the fundamental economic

* Economic Research Institute at the BAS, r_chobanova@iki.bas.bg

** UNWE, Department of Economics, nozharov@unwe.bg

¹ The discussion was held on the 12th of March, 2018 at a joint meeting of the representatives of the Economics Section at the Union of Scientists in Bulgaria and the Economic Research Institute at the Bulgarian Academy of Science.

problem. It is general knowledge that the economic sciences emerge and develop in order to resolve the problem concerning the scarcity of resources for the satisfaction of people's needs and desires. This fundamental problem is related to the choice of mechanism of every society for determining how to use the limited resources which can be substituted by alternative resources in the production process in order for various goods to be produced. It is necessary to define among which consumers these resources have to be allocated. Many fundamental questions arise from this problem, such as what, how and for who should be produced; market regulation and deregulation; production capacity and the alternative price principle (Samuelson and Nordhaus 2010, p. 33).

Depending on what has to be produced for the needs of the society, the fundamental economic problem has various aspects from a historical and geographical point of view. The consumers' needs in the Cold North are completely different from the consumers' needs in the Hot South. Human needs in the 21st century differ from those in the 18th century, as today they are heavily influenced by the rampant creation and dissemination of new knowledge, which in turn determines the technology that will be used in the production process. Depending on this fact, the optimal solutions to the fundamental economic problem are different.

In the economic theory, these solutions are related to:

- maximum economic efficiency, following Pareto's principle. In this way, the production process is efficient only when the production resources are allocated in such a way that their reallocation does not result in a production process where the production of more of one good does not lead to the production of less of another good;
- optimal usage of the available resources – extensive and intensive;
- economic growth and a better living standard. The solution to the fundamental economic problem is related to the economic growth which requires the production of more goods. It is a result of the impact of many factors and for this reason various models for their assessment are created, such as the model of Harrod-Domar, the neoclassical models of Solow and Swan, and the Cambridge models for economic development of Kaldor and Joan Robinson.

The question of the allocation of the limited resources and the resulting goods can be solved in different ways depending on the legislation and functioning of the economy. This regulation is outside of the economic system, but it defines the content of the fundamental economic problem.

The various mechanisms for resource allocation in every society can be defined as planned, totalitarian, market and combined. When the regulation norms are not met, this mechanism can be defined as "anarchy" with prerequisites for self-organization. In every one of these mechanisms (the reallocation of resources and goods, determined by non-economic factors) there is a corresponding optimal solution to the fundamental economic problem. The problem of resource allocation is reflected in the correlation between consumer and capital goods, which should be produced by the relevant society.

In other words – the dilemma in the solution of the fundamental economic problem is that it has time changing content, depends not only on historic and geographic conditions but also on the legislation and the development of science and technology. Therefore, this problem must be continuously analyzed and proper solutions must be identified.

In the recent Bulgarian economic literature, the formulation and search for solutions to the fundamental current economic problem takes very limited place, which could be defined as neglected. Nevertheless, the acknowledged scientists and governing figures in the Bulgarian economic history define, discuss solutions of this problem, especially in the periods of transforming economic system according to the changes public choice for social development. The content of the proposed solutions of Acad. Ivan Evstratiev Geshov (1899) and Acad. Evgeni Mateev (1976) are identical regardless the different historical periods the both academicians use to work on. The both of them reach the same conclusions – that the solution of the fundamental economic problem means efficient resource usage, higher labor productivity, innovations and active participation of the country in the international division of labor.

The understanding of the opportunities and capacities for the solution of this problem is fundamental. Acad. Mateev argues that human intervention is possible due to the objectiveness of the economic laws and the establishment of public conditions for conscious impact over their manifestation. This intervention could be implemented through a specific policy (Mateev, 1953).² Moreover, the solution to the fundamental economic problem is put in a direct correlation with the speed-up of the development of the technique and technologies. As a matter of principle, the problems which determine the correlation between the management and planning of the national economy and the management and planning of the international economies are defined.

The growing complexity of definition and finding solution to the general economic problem is dynamic and exists creative specific solution for every national economy. This is the task of economists according to the conclusions of Acad. Mateev. This conclusion is relevant to the statement of the recently very popular book “Economics Rules: Why Economics Works, When It Fails, and How To Tell The Difference” (Rodrik, 2015). There it is stated that: “*The economy is not a type of science, in which there is an everlasting model, which works best in every context*”. Consequently, “*the answer is not to reach a consensus on which is the right model, but to instead give proof about which model is the most workable in the relevant environment*”.

In conclusion, the important problems and solutions of economic development in the frame of this article are connected with the fundamental economic problem,

² Acad. Mateev defends the thesis on management (including planning as its sub-function) as an important activity for the development of the economy in the circumstances of rampant technological development. According to him the economy does not need to be examined as separate business strategies of the relevant companies, but as a system that operates on a macro level.

taking into account its solutions are historically, geographically and nationally specific and depend on the level of development and usage of new technologies, as well as of the public choice of the mechanism of the economic development.

The answer of the question of whether the Bulgarian scientists, who work in the field of economics, in their economic studies bind the results of their analysis to the fundamental economic problem and propose measures for its solution, as well as to what extent their studies are oriented towards the problems of the national economy, defines the *main goal of the current publication*: to characterize the economic problems and solutions, which are presented at scientific economic conferences in Bulgaria. The main focus of the study is placed over the problems and solutions for the development of the national economy in modern times.

The object of the present research are 300 papers of habilitated participants, presented and published at 8 national scientific economic conferences in the country, and its *subject* are the problems and quality of their solutions. *The restrictive conditions of the study* are related to the time period of the research (2016) and its focus – only scientific papers publicly available on the internet are examined. In accordance with the main goal of the study, the following tasks are performed. First of all, a database of specific criteria is established; secondly, an analytical tool for systematized assessment, based on the various qualitative indicators which characterized the quality content of the papers, presented at university scientific conferences, is implemented, and lastly, conclusions about the assessment of the economic policy in the field of the development in the economic sciences in Bulgaria are summarized.

State-of-the-art of the research on the problem

The identification of the economic problems and their solutions at the economic conferences in Bulgaria is an important issue that has not been studied so far. Similar in subject is the article by Prof. V. Todorov, published in the Economic Thought Journal (Todorov, 2017), which is devoted to the analysis of papers from economic conferences in political economy and has a different object of research, related to the identification of the political economy. The current study analyzes the conference proceedings of all the scientific economic conferences held in Bulgaria in order to identify in depth the state-of-the-art of the economic studies in the country.

In order to define the quality of the economic studies, the main task is related to establishing the evaluating methodology. The methodology of the Ministry of Education and Science for the quality assessment of the economic education in Bulgaria (in order for a ranking system of the higher schools in Bulgaria to be implemented) is of great interest for the purposes of the study. Ministry of Education and Science published the results in 2017. The methodology, implemented by the Ministry of Education and Science consists of six indicators, one of which is “scientific research”. The other five indicators are: educational process, educational environment, social and administrative services, image, employment of graduates and regional significance. The indicator “scientific research” is calculated as a result group index, based on seventeen individual indicators, such as the citation of articles and “documents” in

SCOPUS and *Web of Science*, articles which are indexed and refereed in international databases, PhD programs in the relevant professional field and correlation between PhD students and students.

As far as the term “documents” in the group indicator for the quality assessment of the economic education in Bulgaria of the Ministry of Education and Science is concerned, it also includes the conference papers of scientific economic conferences. The quality of these papers is assessed solely based on whether they are cited or published in publications indexed in *SCOPUS* and *Web of Science*. The applied evaluating methodologies do not respect topics discussed from the point of view of national challenges solution. Such approach is partly applied here.

Collecting and interpreting data

The data used in the study is based on 300 publicly available conference papers from 8 scientific conferences, which are known to have been held in 2016. The scientific conferences are organized by 12 universities and scientific institutions which have received economic sciences accreditation by the National Evaluation and Accreditation Agency (NEAA) in the Republic of Bulgaria. The analyzed conference proceedings are listed in the references of the study.

The restriction of the time period of the research (2016) is related to the fact that at the time of its composition (the beginning of 2018) not all of the conference proceedings from the scientific economic conferences held in 2017 were published. Only the conference proceedings which are publicly available on the official websites of the relevant universities are analyzed. Scientific economic conferences, organized for students and PhD students are not studied. Papers by students, PhD students and lecturers, who do not possess a scientific degree (Doctor of Science or PhD), in the conference proceedings are excluded from the current research. This is done in order to assess the quality of the papers, presented by scientists who have an academic rank and professionals with a scientific degree.

12 scientific institutions in Bulgaria in the field of the economic sciences are included in the sample:

- Economic Research Institute at the Bulgarian Academy of Science (BAS);
- University of National and World Economy (all faculties);
- Sofia University “St. Kliment Ohridski”- Faculty of Economics;
- University of Economics – Varna (all faculties);
- “Dimitar A. Tsenov” Academy of Economics – Svishtov (all faculties);
- Plovdiv University “Paisii Hilendarski” – Faculty of Economy and Social Sciences;
- New Bulgarian University – Department of Economics;
- University of Veliko Tarnovo “St. St. Kiril i Metodii” – Faculty of Economics;
- South-West University “Neofit Rilski” – Faculty of Economics;
- Trakia University – Stara Zagora, Faculty of Economics;
- University of Ruse “Angel Kanchev” – Faculty of Business and Management;
- Technical University – Sofia, Faculty of Economics.

The scientific institutions in the sample are chosen in accordance with the ranking system of the scientific institutions in the professional field of Economics of the Ministry of Education and Science (2017). The ranking system includes 26 scientific institutions in the professional field of Economics and the 12 chosen institutions represent nearly half of them. The selection is among top institutions in ranking system which has published proceedings at the end of 2017.

The analytical toolkit applied for the purposes of the research allows for papers in the conference proceedings to be grouped in various fields. The grouping is based on the meanings of the relevant groups of the analytical indicators:

The first group of indicators characterizes the universities which have held scientific conferences as a unit of observation.

Indicator 1.1: number of universities, accredited in the professional field of Economics compared to the total number of universities in Bulgaria;

Indicator 1.2: number of universities in the sample, which have not organized scientific conferences in 2016;

The second group of indicators characterizes the observed universities in accordance with their potential for technology transfer, determined by the participation of foreign scientists in Bulgarian scientific conferences.

Indicator 2.1: participation of foreign scientists;

Indicator 2.2: distribution of the participating foreign scientist depending on their country of origin;

The third group of indicators characterizes the conference proceedings depending on the ratio between theoretical and applied studies.

Indicator 3.1: share of the theoretical studies in the total number of published papers;

Indicator 3.2: share of the applied studies in the total number of published papers;

Indicator 3.3: distribution of the theoretical studies according to the discussed topics.

The fourth group of indicators is dedicated to the quality of the studies.

Indicator 4.1: relevance of the economic theory, used in the studies (papers published before and after 1995);

Indicator 4.2: possibility for the results of the study to be directly implemented into the practice (specific recommendations and conclusions);

Indicator 4.3: relation of the content of the applied studies to the fundamental economic problem (according to Samuelson, Geshov and Mateev);

Indicator 4.4: papers which have no relationship with the development of the Bulgarian economy (related to other economies or papers that are predominantly theoretical);

The fifth group of indicators characterizes studies which deviate from the standard scientific style rules.

Indicator 5.1: papers with exotic titles (from an economic theory viewpoint);

Indicator 5.2: papers with exotic and unclear economic statements in their content;

Indicator 5.3: papers, which prove well-known theses or theses, which require no proof in 2016.

The sixth group of indicators is dedicated to the quality of the statistical data used in the papers.

Indicator 6.1: papers that have used figures and tables with no contribution from the author to the presentation of the statistical data (data is directly copied from the National Statistical Institute (NSI) database, EUROSTAT, etc. and pasted in the paper);

Indicator 6.2: papers with no figures and tables;

Indicator 6.3: papers with figures and tables with contribution from the author to the presentation of statistical data;

The seventh group of indicators evaluates the correctness of the citation.

Indicator 7.1: papers with no references;

Indicator 7.2: papers with 1-3 references;

Indicator 7.3: papers with references which are not cited in accordance with the Bulgarian or international styles of referencing;

Indicator 7.4: papers with predominantly outdated references (published before 1995);

The eighth group of indicators characterizes papers which reproduce legal acts, national policies and strategies, action plans, etc.

Indicator 8.1: papers whose content closely resembles the content of national policies and strategies, public reports of international institutions and organizations such as the EU, the UN, etc.;

Indicator 8.2: distribution of topics of the papers, reproducing public documents.

New indicators could be added, but only if the increase in the number of indicators does not lead to a de-focusing of the main purpose of the study.

Results of the study and discussion

The empirical approbation of the analytical model is done for each of the group of indicators. The quantitative results for each of the groups are analyzed individually and a summary for all groups of indicators is presented and discussed.

Table 1

First group of indicators: How active the universities are in organizing scientific conferences

№	Name	% of the total number
Indicator 1.1	Number of universities, accredited in the professional field of Economics compared to the total number of universities in Bulgaria	51
Indicator 1.2	Number of universities in the sample, which have not held scientific conferences in 2016	25

The data in Table 1 shows that half of the universities in Bulgaria (26) are accredited in the professional field of Economics (Ministry of Education and Science, 2017). This means that the number of academic staff, who is engaged not

only with the education of students but also with the writing of articles, papers and books, is high in these higher schools. If we add the Economic Research Institute at the Bulgarian Academy of Science and the Institute of Agricultural Economy, the number of scientific institutions in the field of Economics will become 28.

The data (indicator 1.2) also shows that one fourth of the scientific institutions have not held conferences in the analyzed period. Even if we assume that some of the universities organize conferences every other year, the number of scientists from these universities who participate in conferences, organized by other economic institutions and higher schools is worryingly low. If we exclude scientists, who have their main labor agreement at other institutions, the number is approximately 20% of their staff. This means that a large number of scientists in one fourth of the analyzed universities have at least one year of stay of academic activity. In order for the aforementioned conclusion to be confirmed, the number of articles and books by these people that are published in refereed and indexed journals must be taken into account.

In conclusion, the data in Table 1 indicate that a considerable number of academic staff have not carried out research activity. The lack of research activity is one of the reasons why Bulgarian universities are not ranked in the international academic rankings. Table 1 shows that one fourth of the analyzed scientific institutions did not organize scientific conferences in 2016. In the following seven tables, the quality of the carried out scientific conferences by Bulgarian universities in the field of Economics is examined.

Table 2

Second group of indicators: Participation of foreign scientists in Bulgarian scientific conferences

No	Name	% of the total number
Indicator 2.1	Participation of foreign scientists;	10
Indicator 2.2	Distribution of the participating foreign scientists, depending on their country of origin:	
	Russia, CIS, Ukraine	40
	Germany	30
	Lithia, Latvia, Estonia	10
	Others	20

The data in Table 2 (indicator 2.1) shows that the participation of foreign scientists in Bulgarian economic conferences is too low – 10%. In comparison, the number of the foreign participants is much over 30% at economic conferences held by economic universities in other EU Member States (e.g. the School of Economics and Management of Public Administration in Bratislava, 2017). The number of foreign scientists, who participate in conferences, organized by the more elite universities is over 50%. According to the data of indicator 2.2, mainly scientists from Russia, the CIS and Ukraine are interested in participating in Bulgarian economic conferences. This is mainly due to the fact that most of the panel sessions in these conferences are held in Bulgarian, not in English or another EU language.

Table 3

Third group of indicators: Ratio between theoretical and applied studies

№	Name	% of the total number
Indicator 3.1	Share of the theoretical studies in the total number of published papers	15
Indicator 3.2	Share of the applied studies in the total number of published papers	85
Indicator 3.3	Distribution of the theoretical studies according to the discussed topics	
	Employment and unemployment	7
	Welfare, poverty and income inequality	7
	Economic policy	5
	Foreign direct investments	4
	Macroeconomic imbalance	4
	Innovations and competitiveness, Knowledge-based economy	30
	International economic relations	5
	Fiscal policy	2
	Monetary policy	4
	Economic growth	15
	Cobb-Douglas production function	7
	Political economy	10

According to the data in Table 3, only 15% of the papers in conference proceedings are theoretical. Most of the theoretical papers deal with research in the field of innovations, competitiveness and economic growth. Some of the papers are written in the field of political economy. More information about them could be found in the study of Todorov (2017). There are no research papers in the field of popular theoretical fields such as Neuroeconomics and Public Choice Theory. It can be assumed that the theoretical studies, presented at Bulgarian scientific conferences are related to the economic theory mainstreams. One of the goals of the scientific conferences is for the new ideas in the written papers to be approved in front of an audience of professionals, so that they can be further developed in monographs at a later point in time.

Table 4

Fourth group of indicators: Quality of the studies

№	Name	% of the total number
Indicator 4.1	Relevance of the economic theory, used in the studies (papers published before and after 1995)	35
Indicator 4.2	Possibility for the results of the study to be directly implemented into the practice (specific recommendations and conclusions)	28
Indicator 4.3	Relation of the content of the applied studies to the fundamental economic problem (according to Samuelson, Geshov and Mateev)	37
Indicator 4.4	Papers which have no relationship with the development of the Bulgarian economy (related to other economies or papers that are predominantly theoretical)	26

The examined indicators in Table 4 are related to the quality of papers from conference proceedings. According to indicator 4.1, one third of the papers do not take in account the research carried out in the last fifteen years.

The data in indicator 4.2 show that in one third of the papers there are no clear conclusions and recommendations, which means that they have no contribution to the practice and to the solution of the fundamental economic problem. Indicator 4.3 gives information about the scientific value of the papers. Most of the papers have no relation to the fundamental economic problem, examined in the introduction of the present study.

The number of papers which have no relation to the development of the Bulgarian economy is one fourth of the total number of papers.

As a conclusion, the number of papers (one third) which are based on outdated theoretical conclusions or in which there are no conclusions and recommendations and do not examine problems of the national economy, is too large and this results in the lower implementation of the papers into the practice.

Table 5

Fifth group of indicators: Studies which deviate from the standard scientific style rules

№	Name	% of the total number
Indicator 5.1	Papers with exotic titles (from an economic theory viewpoint)	2
Indicator 5.2	Papers with exotic and unclear economic statements in their content	8
Indicator 5.3	Papers, which prove well-known theses or theses, which require no proof in 2016	9

In Table 5 are presented the papers which deviate from the standard scientific style rules. On the one hand, the percentage of papers with exotic titles in indicator 5.1 is not too high – 2%. On the other hand, even such a low percentage is inadmissible for scientists with an academic rank or a scientific degree. Some examples with short comments will be given in the following paragraphs:

Title of the paper: *“Analysis of the foreign tourism growth in Bulgaria for the period January – July 2016”*.

Comment: It must be taken into account that the summer tourist season in Bulgaria starts in May and ends in the end of September. The winter tourist season starts in mid-October and ends in March. It is not clear what the conclusions of the author and his recommendations concerning the growth of foreign tourism are, considering the fact that he examines a time period which covers neither the summer, nor the winter tourist season. What is the significance of the presented paper and how will the author's conclusions be implemented into the practice?

Title of the paper: *“Impact of the aggregated costs over the economic growth in Bulgaria over the last years”*.

Comment: what does the period of analysis “over the last years”, as it is defined in the title of the paper, which examines issues, related to the economic

growth, mean? In what manner can the conclusions of this paper be compared to the conclusions of other papers, related to the same topic, when it is not clear what the period of analysis is?

Many other titles of papers that require no comment could be mentioned: *"The advertising in the bosom of the epistemological occupation"*, *"Beekeeping – a livelihood of the past and a guarantee for the future"*.

In indicator 5.2 are identified the papers with exotic and unclear economic statements in their content. Their percentage in the total number of papers is 8%.

The following statement is written at the beginning of an economic study:

"In the mid-sixties, one of the most successful spaghetti western films "The Good, the Bad, the Ugly" appeared on the big screen".

Examples of unclear statements:

"According to the size of the company, we can conclude that the big companies to the least degree do not make investments in innovations".

Comment: it is not clear if big companies consider investments as a positive phenomenon, as they do not make investments to a considerable degree or vice versa.

Indicator 5.3 covers papers which prove well-known theses or theses, which do not require proof in 2016. In this regard the following example could be given:

Title of the paper: *"Higher education as a factor for the prosperity of the national economy"*.

Comment: There is no doubt that higher education is a key factor for the prosperity of the national economy in 2016. The EU Strategy 2020 for intelligent, sustainable and inclusive growth, which was adopted back in 2010, highlighted the requirements for the EU Member States for an improved quality of education, as well as research activities whose results can be easily implemented into the practice, thus encouraging innovations as a result of the interaction between the economy and the research institutions (COM/2010/2020, p.14, 15). That is to say, in 2010 the EU adopted a policy for the implementation of a knowledge-based economy, but in Bulgaria an economic paper in 2016 proves how important higher education is for the economic prosperity of the country.

Title of the paper: *"Knowledge as an alternative indicator for economic growth"*

Comment: According to the global competitiveness index, knowledge is accepted as an indicator for economic growth (Schwab2010). However, in Bulgaria, in 2016, the author of the aforementioned paper wants to prove that this fact is true.

Title of the paper: *"The innovation concept as a factor for reaching a competitive advantage"*

Comment: the innovation concept as a factor for competitive advantage was adopted a long time ago (Porter and Stern, 2001).

In conclusion, the data in table 5 show that 10% of the papers proved exotic or well-known theses, which is a significantly high figure, as most of these authors have an academic rank or possess a scientific degree.

Table 6

Sixth group of indicators: Quality of the statistical data used in the papers

№	Name	% of the total number
Indicator 6.1	Papers that include figures and tables with no contribution from the author to the presentation of the statistical data (data is directly copied from the National Statistical Institute database, EUROSTAT, etc. and pasted in the paper)	51
Indicator 6.2	Papers with no figures and tables	28
Indicator 6.3	Papers with figures and tables with contribution from the author to the presentation of statistical data	21

The quality of the statistical data used in the papers is examined in Table 6. According to the data, one fifth of the papers include tables and figures, which are created as a result of the author's calculations. In most of the papers, the statistical data is directly copied from the National Statistical Institute of Bulgaria or from EUROSTAT and pasted in the papers. At the same time, with the development of modern communication devices, every person has access to the Internet and has the opportunity to take the information which is officially published on the web-sites of the NSI or EUROSTAT and to generate tables and figures.

Table 7

Seventh group of indicators: Correctness of the citation

№	Name	% of the total number
Indicator 7.1	Papers with no references	17
Indicator 7.2	Papers with 1-3 references	8
Indicator 7.3	Papers in which the references are not cited in accordance with the Bulgarian or international styles of referencing	24
Indicator 7.4	Papers with predominantly outdated references (published before 1995)	15

The correctness of citation is examined in Table 7. It is identified that one fifth of the papers have no references – indicator 7.1. In the international scientific practice, this means that the author of the paper has formulated a new economic theory. Most of the papers which are published in indexed and refereed journals have over 10 references. (e.g. Guriev and Melnikov, 2016).

In addition, 8% of the papers have 1 to 3 references (indicator 7.2), and 24% of the papers have references which are not cited in accordance with the Bulgarian or international styles of referencing (indicator 7.3). According to the data in indicator 7.4, another 15% of the papers have predominantly outdated references (published before 1995).

Consequently, it can be assumed that more than one fourth of the papers do not meet the citation criteria and this fact brings the quality of these papers into question.

Table 8

Eighth group of indicators: Papers which reproduce legal acts, national policies and strategies, action plans, etc.

№	Name	% of the total number
Indicator 8.1	Papers whose content closely resembles the content of national policies and strategies, public reports of international institutions and organizations such as the EU, the UN, etc.	26
Indicator 8.2	Distribution of the titles of the papers, reproducing public documents	
	Documents, concerning employment and unemployment	9
	Documents, concerning welfare, poverty and income inequality	5
	Documents, concerning migration	16
	Documents, concerning environmental management	12
	Documents, concerning European economic integration	51
	Documents, concerning education	7

According to Table 8, one fourth of the papers reproduce national policies, strategies and documents of the EU and the UN institutions or other international organizations. There are neither critical analyses nor specific recommendations and conclusions in these studies. The reproduction of the content of public documents in scientific papers is not a research article but a newspaper one.

According to indicator 8.2, most of the papers, reproducing public documents, are in the field of European economic integration, environmental management and migration. Most of the public documents of European and international institutions are also in the aforementioned fields and these documents have been published in Bulgarian since 2007.

Consequently, the data in Table 8 show that one fourth of the papers, reproducing public documents are mass media articles but not research papers, as they do not represent a critical analysis or propose measures, recommendations and conclusions.

At the end it could be summarized the applied approach and data produced provides opportunities to identify many problems before organizing research conferences, publishing proceedings and planning the topics for such events.

Conclusions

The main objective of the current study was to identify the key economic problems that are the subject of discussions among the academic community during the economic conferences carried out in Bulgaria, as well as their solutions and the quality of their argumentation. In this respect the methodology applied consider not only quantitative indicators of the Ministry of education and science, but own approach and indicators allowing to make conclusion how the conferences contribute to national economy development.

The presented results of the survey show a wide range of papers at scientific conferences, and a significant number of authors discussing economic topics. The

summary of the discussed issues imposes the conclusion that these papers are devoted to a vast variety of research questions, when they are defined in the articles. On the other hand, the most important for national economic development problems (defined as in the Bulgarian scientific tradition of Acad. Ivan Geshov and Acad. Evgeni Mateev – productivity, effectiveness of use of the national resources, innovations and transfer of knowledge, productivity, effectiveness of use of the national resources, productivity, innovations and transfer of knowledge) practically in many cases are neglected. In this regard, not many papers contribute to the development of the economic theory or give recommendations that could be directly implemented into the practice.

This state of the art is a result mainly of insufficient efforts of the organizing and program committees of these scientific conferences who admit papers without a main thesis or objective of research for publication. Practically they neglect one of the main requirements of the National Evaluation and Accreditation Agency for the accreditation of the universities in the relevant professional field - the main thesis and objective of research to be available in the papers of conference proceedings. In addition, the prevailing is number of papers with no clear conclusions, recommendations and measures for the development of the national economy, and their results cannot be implemented into the practice.

Along with the aforementioned problems, it is necessary to pay more attention to papers with exotic titles, unclear statements and proving well-known theses. The existence of papers, reproducing publicly available statistical data without any specific analysis and recommendations raise the question what is the author's contribution to the research.

The next problem organizing and program committees have to solve concerns citations and bibliography. Significant number of papers with no or up to 3 references is a disturbing fact. It could be interesting to examine what number of these papers, have been published in indexed or refereed international journals.

The next problem defined on the base of analyzing the survey results is lack of research question defined. The number of papers, presenting national policies and strategies or the public documents of international organizations without any critical analysis, specific comments and recommendations is too large. Such papers should not be accepted as research papers.

The overall conclusion of the current study is that the organizing and program committees of scientific conferences have to improve and coordinate their work. *First of all*, they need to put more efforts to better define the main goal of the national or international economic conferences. The papers, presented at the scientific conferences in the country should contribute to the solution of main problems related to the development of the national economy.

A better use of the national potential for economic research requires better long and short term planning and coordination of the conference topics to be defined among institutions. This role could be taken by the Bulgarian Academy of Science, and in particular its Coordination Council "Man and Society", by restoring

the Coordination Council in Economics at the BAS or the Economics Section at the Union of Scientists in Bulgaria.

Secondly, the organizing and program committees of scientific conferences have to increase their responsibility in the process of selection of papers presented and published.

Thirdly, it could be recommended they have to be responsible for preparation and publication of a summary of research questions discussed and solutions suggested during scientific conferences, providing short argumentation. They need to make policy-makers known with the main results and ideas for their implementation in the economic policy and strategies of the country.

References:

Chobanova, R. (2009). Ideas on the Economic Prosperity in Bulgaria in the Works of Academician Ivan Geshov. – *Economic Thought Journal*, N 6, p. 82-94 (*in Bulgarian*).

Chobanova, R. (2015). 95th Anniversary of the Birth of Academician Evgeny Mateev. – *Economic Thought Journal*, N 4, p. 152-155 (*in Bulgarian*).

Rodrik, D. (2015). *Economics rules: the rights and wrongs of the dismal science*. New York: W. W. Norton & Company.

Samuelson, P. A. & W. Nordhaus (2010). *Economics* (19th ed.). New York and London: McGraw-Hill.

Todorov, V. (2017). Modern Political Economy in Bulgaria: Identification Issues. – *Economic Thought Journal*, N 2, p. 3-29 (*in Bulgarian*).

Geshov, I. E. (1899). *Words and deeds. Economic and financial studies*. Retrieved from <http://archive.org/stream/dumiidielafinan00geshgoog#page/n4/mode/2up> (accessed 5.8.2018) (*in Bulgarian*).

Mateev, E. (1953). The objective nature of economic laws and the role of politics. – *Philosophical Thought Journal*, N 3, p. 90-104 (*in Bulgarian*).

Mateev, E. (1976). *Management, efficiency, integration. In search of solutions*. Sofia: "Partizdat" (*in Bulgarian*).

"Angel Kanchev" University of Ruse (2016). *Collection of Reports "Third National Scientific Conference on Political Economy – Political Economy in Bulgaria at the Beginning of the 21st Century"*. Rousse: University Publishing Center. (*in Bulgarian*).

"Dimitar A. Tsenov" Academy of Economics (2016). *Collection of Reports "International Scientific Conference: Economic Welfare through Sharing Knowledge"*. Svishtov: Academic Publishing House "Tsenov" (*in Bulgarian*).

Ministry of Education and Science – Republic of Bulgaria (2017). *Bulgarian University Ranking System*. Retrieved from <http://rsvu.mon.bg/rsvu3/?locale=en> (accessed 5.8.2018) (*in Bulgarian*).

Technical University of Sofia (2016). Collection of Reports "XIV International Scientific Conference: Management and Engineering'16", Vol. I and II (*in Bulgarian*).

University of Economics – Varna (2016). Collection of Reports "The Critique of the Neo-Classical Economics in the Light of the Global Financial-Economic Crisis 2008-2009". University Publishing House "Science and Economics" (*in Bulgarian*).

University of Economics – Varna (2016a). Collection of Papers "Construction entrepreneurship and real estate". University Publishing House "Science and Economics" (*in Bulgarian*).

University of Economics – Varna (2016b). Collection of Reports "Financial Science – Between Dogmatics and Reality". University Publishing House "Science and Economics" (*in Bulgarian*).

UNWE (2016). Collection of Reports "Economic Challenges – Migration, Globalization, Sustainability, Policies". Sofia: UNWE Printing House (*in Bulgarian*).

UNWE (2016a). Collection of Reports "Logistics in the changing world". Sofia: UNWE Printing House (*in Bulgarian*).

18.IV.2018

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА НА ЕВРОПЕЙСКАТА ИНТЕГРАЦИЯ НА БЪЛГАРИЯ

Книгата на проф. д-р ик.н. Данаил Данаилов¹ продължава изследванията на сложния и противоречив процес на интегрирането на българската икономика в Европейския съюз. Промените в региона и глобалните предизвикателства обуславят търсенията на автора на такава обществена парадигма, която да отговори на потребностите на страната, смекчавайки обективните негативни влияния на външната среда.

Съдбовният избор на присъединяване към голяма интеграционна общност е направен в условията на противоречивото развитие на региона Югоизточна Европа. Проф. Данаилов съпоставя показатели за икономическото развитие на балканските държави с тези на страните от Централна и Източна Европа, което илюстрира трудния път на промени в националните стопанства. Основен акцент е поставен върху приватизацията и преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ), като са сравнени процесите в балканските държави. Изтъкната е ролята на Русия в енергийната политика на региона, което се отразява и върху цялостния политически процес в Югоизточна Европа, и е подчертано значението на инициативите за приобщаване на Западните Балкани.

Проследен е процесът на присъединяването на България, свързан с редица очаквания, които въпреки изготвените национални документи не съумяват да постигнат стандартите за конкурентоспособност, необходими за успешното членство на страната в ЕС. Наред с това са посочени и редица рискове за стратегически отрасли у нас, както и неблагоприятните оценки на ръководни фактори в Европейската комисия.

На този фон задълбочената оценка на първия програмен период за България (2007-2013 г.) показва успешния старт на страната, който се отличава с високи показатели на БВП и ПЧИ, както и с добра доходност в банковата система. Глобалната финансова криза променя тези тенденции, като влиянието ѝ се търси както във функционирането на икономиката на ЕС, така и в донякъде грешната политика на Съюза, който налага рестриктивни стабилизационни мерки. По такъв начин страните на Балканите стават жертва на политиката на ЕС, което се доказва от последвалата дълга рецесия. За разлика от другите държави в региона България сравнително бързо преодолява негативните ефекти с възстановени външноикономически позиции. Авторът обаче подчертава, че докато финансовата криза се отразява слабо върху националната икономика, то ниските жизнени стандарти у нас са несъвместими с евроинтеграцията.

Интересен аспект на съвременните тенденции в световното стопанство представляват коментираните резултати от икономическия форум в Давос през последните години. От една страна, това е задълбочаващото се различие

¹ Данаилов, Д. (2018). Европейската интеграция на България: вчера днес и утре. Дигитализацията е предизвикателство. С.: ИК – УНСС, 264 с.

между труда и капитала, а от друга – четвъртата индустриална революция. Разнопосочните реакции в основните световни икономически центрове се проявяват особено силно под формата на протекционизъм, заемане на нетрадиционни позиции и обръщане на внимание на процесите на дигитализация. Проф. Данаилов анализира реакцията на българската икономика в подобна обстановка, отчитайки не само дигитализацията на банковия и други стопански сектори, но и социалните предизвикателства пред нея. Той подчертава, че съществен принос за адаптацията към тези процеси има финансирането от ЕС през сегашния програмен период и оценките на неговата ефективност, като формулира изводи за състоянието на публичните финанси и насочването на банкови ресурси за дигитализацията на българската икономика.

Важен аспект в монографията е изследването на тенденциите в развитието на българската икономика през сегашния програмен период и по-конкретно – на предизвикателствата, свързани с дигитализацията. Съставена е матрица на зоните на икономически растеж с особен акцент върху външно-икономическите връзки. Сравненията с водещи в икономическо отношение държави показват, че външната среда ще има съществено влияние върху българската икономика. Позициите на балканските държави разкриват възможности за по-висок растеж, но предстоящите трансформации в ЕС са предизвикателство пред присъединяването ни към Евроразоната. Авторът съпоставя оценки на авторитетни издания за развитието на България с мястото ѝ в световните класации по конкурентоспособност и иновации. Той посочва, че ресурс за постигането на по-добри позиции в света се търси в ПЧИ, но значението им намалява както от гледна точка на тяхното използване, така и за реструктурирането на редица сектори, подробно разгледани в книгата. Това е предпоставка за изграждането на нов бизнес модел в дигитална среда.

Специфичен акцент е поставен върху банковата система в България в условията на четвъртата индустриална революция. Това е ускореното въвеждане на дигитални технологии, които променят характера на традиционното банкиране и разширяват рисковете от непозволено използване на интернет технологиите. Разгледано е значението на дигитализацията за развитието на банковата система, както и резултатите от проверките на стабилността на банките. Авторът изтъква, че в тези условия консолидацията на банките е предпоставка за дигитализацията на системата, като извежда предизвикателствата, свързани с квалификацията на човешкия капитал и неговата мотивация.

Дефинирайки проблемите на българската икономика, повлияни от глобалните процеси и членството в ЕС, книгата на проф. Данаилов отправя своите послания към обществеността в България. Приведените емпирични данни и сравнения са полезни за изследователи, преподаватели и студенти, които да търсят решения за бъдещето.

Проф. д-р Емил Панушев

ЕВРОПЕЙСКОТО ДРУЖЕСТВО – ЕФЕКТИВЕН ИНСТРУМЕНТ ЗА ТРАНСГРАНИЧНО СБЛИЖАВАНЕ

Динамичното развитие на интеграционните процеси между държавите от ЕС в новите икономически и социални реалности налагат премахването на бариерите на търговските отношения и задълбочаване на икономическата демокрация. Тези условия пораждаат необходимостта от формирането на нов тип правноорганизационни образувания. Такава структура е европейското дружество (ЕД), което се обозначава още като европейско акционерно дружество или с наименованието на латински език *Societas Europaea* (SE). На нея е посветена монографията на доц. д-р Асен Воденичаров.¹

ЕД е замислено като ефективен инструмент за трансгранично сближаване. То се учредява чрез сливане, придобиване или образуване на акционерни дружества, създадени съгласно законодателството на държави от ЕС и със седалища най-малко в две от тях. В сравнение със сега съществуващите дружества, които ограничават дейността си само в местен и национален териториален обсег, ЕД има възможност да планира и да осъществява дейността си в рамките на ЕС. Смята се, че това хибридно съчетаване на повече от един правопорядък позволява по-доброто му адаптиране към икономическите и правно-корпоративните (фирмени) реалности в отделните страни. Доц. Воденичаров анализира правната рамка на ЕД, като дава конкретни импликации за икономическите аспекти на тази тематика. Поставените въпроси са разглеждани в сравнителен план в различните държави от ЕС, което позволява да се представят и да се съпоставят съответните решения и проблеми в тях.

Структурно съдържанието на книгата е обособено в увод, две глави, библиография, няколко полезни приложения и разширено резюме на английски език.

В *първа глава* е направена обща характеристика на ЕД. Най-напред са обсъдени икономическите и правните му детерминанти. Изходната постановка е, че при съществуващите икономически, политически и юридически условия се реализират значителни наднационални стопански обекти. Създават се условия за изграждане на наднационални икономически субекти, които съдействат за развитието както на националните икономики, така и за пълноценното използване на потенциала на формираното единно европейско икономическо пространство. В съвременните условия глобализацията и интеграцията се основават на партньорство, конкуренция и взаимодействие между страни, в които икономическият живот се осъществява по принципите на пазарната икономика. При цялото многообразие на интеграционни общности, които днес функционират в световното стопанство, особено отчетливо изпъкват особеностите на ЕС не само като икономическа общност, но и като структуроопределящо звено в световната икономика и в процеса на глобализацията. Това предопределя

¹ Воденичаров, А. (2018). Европейско дружество. *Societas Europaea*. С.: „Сиела Норма“ АД, 447 с.

специфично адаптирано икономическо поведение на европейското дружество към наблюдаваните тенденции и протичащите процеси. Функциониращите днес пазари допринасят за повишаване на конкурентоспособността на ЕД по няколко начина. Най-напред конкуренцията е в основата на иновациите и на увеличаването на ефективността на дейността на тези дружества и поражда стимули да повишават производителността си. Възможността на акционерни дружества от най-малко две държави да се сливат чрез придобиване или създаване на ново дружество (ЕД) води до нарастване на техния потенциал и вследствие на това – до разширяване на сферите им на дейност. Същевременно се гарантира, че клиентите и потребителите на европейската промишленост са защитени от повишаване на цените и от последиците от други нелоялни практики.

След това логично се преминава към правната идентичност на ЕД, което е характеризирano като нова наднационална икономическа форма за стопанско сдружение. Дадена е обща правна характеристика на ЕД – членуващи в него субекти, упражняване на правото на глас при вземането на решения, седалище, капитал и т.н. Описана е пространно правната уредба на такъв тип дружество, която на практика определя неговата идентичност – последователно приетите регламенти и директиви на ЕС, йерархичната структура на правната регламентация на ЕД и др., които са много полезна информация и допълват съществено характеристиката на стопанското образувание ЕД.

Във *втора глава* е анализирано функционирането на ЕД, по-точно неговото учредяване и архитектурата му. Проследен е правният механизъм за възникване на ЕД – Регламент (ЕО) № 2157/2001г., „Учредяване“. Регламентът посочва четири начина за формиране на подобни дружества, които са подробно анализирани: (а) сливане на акционерни дружества в ЕД; (б) създаване на холдингово ЕД; (в) образуване на дъщерно ЕД; (г) преобразуване на съществуващото акционерно дружество в ЕД. Посочени са правните регулации в отделните държави от ЕС: Испания, Италия, Кипър, Латвия, Литва, Германия, Малта, Нидерландия, Полша, България и т.н. Коментирани са разнообразието и спецификата на правната уредба и практиката на национално ниво, която трябва да се адаптира към условията за създаване на ЕД. Според спецификата на правната уредба на отделните страни за учредяването на ЕД в рамките на ЕС съществува една от следните три възможности:

1. Двустепенна структура – тя е характерна за Германия, Естония, Чешката република, Латвия, Литва, Хърватия и Нидерландия и традиционно се определя като германска или дуалистично управленска система (възникнала през 1861 г. на територията на днешна Германия).

2. Едностепенна структура, която е характерна за Белгия, Кипър, Ирландия, Малта, Испания, Швеция и Обединеното кралство и се разпознава като английска или американска система на управление.

3. Третата група държави от ЕС са със смесена структура на базата на акционерни дружества и имат право да избират една от първите две системи

на управление, за да възприемат съответната структура. Това са: Австрия, България, Дания, Финландия, Франция, Гърция, Унгария, Италия, Люксембург, Португалия, Румъния и Словения. Тези страни са известни като имащи френска система на управление.

В монографията са разгледани в детайли функциите на членовете на управителните и изпълнителните тела в ЕД – техните правомощия, условия за конфиденциалност и др.

Въпросите са развити последователно и ясно, с познания на правните рамки. В резултат от изследването са формулирани редица предложения на автора за усъвършенстване на действащата правна уредба в конкретни области.

Многобройният списък на използваните източници на български автори (231), както и на чуждестранни (79) на английски, френски и немски езици сам по себе си заслужава внимание и може да бъде полезен за интересувашите се от изследваната тематика. Дадено е описание на юриспруденцията на Съда на Европейския съюз (CJUE), наричан в миналото Съд на европейските общности (CJCE). Съставен е указател на цитираните регламенти и директиви на Европейския съюз.

Към основния текст има 15 приложения, в които е представен богатият опит и практика по отношение на същност, особености на акционерните дружества в отделните държави в ЕС, а също и правни актове за транспониране на националните законодателства на Директива 2001/86/ЕО на Съвета от 8 октомври 2001 г. за допълнение на Устава на европейското дружество по отношение на участието на заетите лица.

Книгата съдържа и разширено резюме на английски език в обем от около 15 стандартни страници.

Монографията е полезна за всички, които се интересуват както теоретично, така и практически от перспективите по отношение на организационните икономически структури в рамките на ЕС.

Проф. д-р. ик. н. Росица Рангелова